

અશ્વિનવાસના યુવરાજ

વાંકવિનાની	૨-૦
ધનીવણકર	૨-૦
અરેબીયન નાઈટસ	૪-૦
નવલિકાઓ (મુનશી)	૨-૦
જીવનમાંથી જડેલી "	૨-૮
ઐતિ. કથામંજરી	૨-૮
કથામંજરી બા. ૧	૨-૦
કથામંજરી બા. ૩	૨-૦
હારથકથામંજરી બા. ૧	૨-૦
સદર બા. ૨	૨-૦
હાસ્યમંદિર	૨-૦
કલ્પનાની મૂર્તિઓ	૧-૮
જીવનની ઝાંખી	૨-૦
વાનરસેનાની વાતો	૧-૦
સોલંકી યુગની કીર્તિકથાઓ	૨-૦
સુંદરીઓનો શણગાર બા. ૨	૧-૮
મહાકવિ કાલીદાસની પ્રસાદી	૧-૮
સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ	૨-૮
કેટલીક નવલકથાઓ	૨-૦
રસમૂર્તિઓ	૧-૮

વિભૂતિમંદિર (અશોક હર્ષ)	૨-૦
કમાલ (૨. જ. દલાલ)	૨-૦
જંગીઝખાન (")	૨-૦
ટોમ્સ એલ્વા એડીસન	૨-૦
પ્લુટાર્કનું જીવન ચરિત્ર	૨-૮

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૭૦૦ કિંમત ૨-૮-૦

ગ્રંથનામ અણ્વિત વાસને ધુવરાજ

વર્ગિક ૩ - ૩

ગુજરાતના ચાવડા રાજા રોગરાજના સમયની
ઐતિહાસિક નવલકથા

આણહિલવાડનો યુવરાજ

[ઉત્તરાર્ધ]

લેખક :
નૌતમકાન્ત સાહિત્યવિલાસી

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ”
જીવનલાલ ઍન્ડ સન્સ
અમદાવાદ અને મુંબઈ—૨૧

: પ્રકાશક :
 જીવનલાલ એન્ડ સન્સ
 તરફથી : ચંદ્રકાન્ત જી. મહેતા
 પીરમશા રોડ; અમદાવાદ.

: મુખર્ષના એજન્ડસ :
 જીવનલાલ, એન્ડ સન્સ
 લજપતરાય રોડ, વીલાપારલા.
 [મુખર્ષ-૨૧]

[કૌપીરાઈના સર્વે હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.]

૬-૩
 ૨૩ ૭૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશક
 અમદાવાદ
 ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
 સંવત ૧૯૬૮
 સને ૧૯૪૨

કિંમત
 રૂ. અઢી

મુદ્રક :
 મણિલાલ જગનલાલ શાહ
 નવપ્રભાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.
 ઘીકાંટારોડ, અમદાવાદ.

નિવેદન

આ નવલકથામાં જે ઐતિહાસિક માહિતીને વણી લેવાઈ છે; તે સંબંધે ‘પૂર્વાર્ધ’ માં મારું નિવેદન જોઈ જવું. તે સમયનાં સામાજિક રીતરિવાજ, રાજકારણ, ગુપ્તચર્યા અને યુદ્ધનીતિને અનુસરતા પ્રસંગોની રચના કેટલાક અંશે સફળતા પામી છે તે નક્કી કરવાનું કામ વાંચકોએ જ કરવું રહેલું.

‘પૂર્વાર્ધ’ના વાંચકો તરફથી ઉત્તરાર્ધની માગણી આવ્યે જાય છે; લખવામાં ઉતાવળ કરે તો સારું. ‘—આ મતલબના જીવનલાલ એન્ડ સન્સના સંચાલક બાઈ ચંદ્રકાન્ત જીવનલાલ મહેતાના ડિગ્રાડિગરી પત્રોએ ઉત્તરાર્ધ-લેખનની મારી મન્દ ગતિને વેગ આપ્યો છે એમ કહેવું અરથાને નથી.

પ્રુફ શુદ્ધિને પુરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી એમ જેને જણાય તેણે ઉદાસીનતાને વશ ન થતાં ઉદારતાનો આશ્રય લેવો એવી મારી નમ્ર સૂચના છે.

જુન ૧૯૪૨, }
મુંબઈ

નૌતમકાન્ત સાહિત્યવિલાસી.

અ નુ ક્ર મ

૧	આસવગૃહને પ્રણામ કરવાની તૈયારી	૩
૨	એક છૂટો પડયો, ખીજો મળ્યો	૧૦
૩	ભુલાઈ ગયેલી વ્યવસ્થા	૧૫
૪	સુભટ્ટના દાદીમા	૨૦
૫	કૈલાસ અને સુભટ્ટ	૩૧
૬	ખંધનાગાર જડયા વિના ન રહ્યું	૩૫
૭	ખંધનાગારમાં મંત્રણા	૪૧
૮	પ્રચારક મંડળી	૫૦
૯	તિર્થધામ પ્રભાસમાં	૫૫
૧૦	સિન્દુરની લશ્કરી છાવણીમાં	૬૪
૧૧	કિંમતી માહિતી	૭૦
૧૨	આજ્ઞાપત્ર	૭૭
૧૩	સોનૈયા જેવી યુક્તિ અને ચેનકા રાણી	૮૨
૧૪	યુદ્ધનાં આવાહન અને તૈયારી	૯૦
૧૫	મુક્તિ પામેલા સિલ્લ ખાપ-દિકરો	૯૬
૧૬	મહારાજ મંત્રી અને ભગતશેઠનાં ભાષણો	૧૦૩
૧૭	શિલા, મલિકા, ને ચોઢિયાતો	૧૧૨
૧૮	હસ્ત મેળાપ	૧૨૦
૧૯	મયૂરાસનની સ્વામિની	૧૨૮
૨૦	યુવરાજ્ઞિપદ પામ્યા પછી	૧૪૦
૨૧	ઝંખના	૧૪૭
૨૨	રાજસભામાં સિન્દુરનો દૂત	૧૫૪
૨૩	જનતાએ ત્યક્ત માનેલાં	૧૬૦
૨૪	ધર્ષણ	૧૬૬
૨૫	યુદ્ધ સમિતિમાં નંદનું નિવેદન	૧૭૭
૨૬	સમરભૂમિ	૧૮૪
૨૭	અવિભક્ત આત્મા	૧૯૦
૨૮	પ્રભાસ માર્ગે સંરક્ષણ	૨૦૦
૨૯	વાંછના પુરી થઈ	૨૦૬
૩૦	સમુદ્રને માર્ગે	૨૧૧
૩૧	કલ્પ પ્રસિતિ	૨૧૭
૩૨	અગ્નિ પ્રવેશની કારમી કથા	૨૨૫

આ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

અપરાધીની [સામાજિક નવલકથા]

સહચરીની શોધમાં [સદ્ગત જીવનલાલ અમરશી

મહેતાના સહકારથી લખાયેલી હાસ્યકથા]

વાંક વિનાની [સાંસારિક નવલિકા]

અણહિલવાડનો યુવરાજ (પૂર્વાર્ધ)

[ઐતિહાસિક નવલકથા]

હવે પછી બહાર પડનારાં પુસ્તકો

હોમાઈ રહેલાં [સામાજિક નવલકથા]

ગુર્જર સૈનિક [ઐતિહાસિક નવલકથા]

સિદ્ધહસ્ત લેખક શ્રી ઉદયગરાય ઓઝા કૃત ઐતિહાસિક

મૌલિક નવલકથા

*

પૃષ્ઠ ૫૫૦ : પાકું પુકું
સુંદર કવર જોડે

કિંમત રૂ. સાડાત્રણ

*મહાન સિકંદરે હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રથમ ચઢાઇ કરેલી તે સમયની આ નવલકથા હિંદના રાજકીય, સામાજિક ધાર્મિક પરિવર્તનનો ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ સુંદર ખ્યાલ આપે છે.

ઝાન. શ્રી. મુનશીના 'રાજધિરાજ' અને 'ગુજરાતનોનાથ'ની સંપત્તિએ સ્થાન આપવા યોગ્ય આ સ્વતંત્ર નવલકથા છે.

* તે વખતનાં હિંદનાં સામ્રાજ્યો, તેમનું બંધારણ અને પ્રભાવ શીતરિવાજ સાંગોપાંગ દર્શાવે છે.

*ખાલરાજ આંબિની નિર્દોષતા, તક્ષશિલાના રાજ્યની રાજમાતા રંભા-દેવીની વિલાસપ્રિયતા, રાજ નંદનું ઝનુન, પૌરસની દેશભક્તિ, મહાન ગુરુકુળો અને ખાંદેા વચ્ચે ઝગડા અને સિકંદરની સૌન્દર્ય-લોલુપતા: તેમના માનસને વ્યક્ત કરતી આ નવલકથા એક સરખા પ્રવાહમાં વાંચકોને ખેંચી રાખે છે.

જી વ ન લા લ અ મ ર શી મ હે તા

પીરમશારોહ

::

અમદાવાદ

શ્રી ઉચ્છરગરાય કે. ઓઝાના

વિશ્વયુદ્ધના ત્રણ પુસ્તકો

સ્વતંત્ર મૌલિક લખાયેલો ઐતિહાસિક ગ્રંથો

સ્વતંત્ર જર્મની

રાજ્યના અગ્રણીઓના ફોટા ચિત્રો
અને રાજ્યક્રાંતિ દર્શાવતા નકશા સાથે

પૃષ્ઠ ૨૭૭ : બેરંગી પુઠું

કિં. રૂ. દોઢ

રશિયા ભા. ૧-૨ બો

રૂશિય વંશથી ઝારશાહી સુધી અને ઝારશાહીના અંત પછીના
રશિયન ક્રાંતિના ઇતિહાસનાં અનેક ગ્રંથોના આધારે લખાયેલું
મૌલિક પુસ્તક—યુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલાં
ઇતિહાસના પુસ્તકોમાંનું છેલ્લું પ્રકાશન આજ છે.

નકશા અને અનેક ફોટોચિત્રો સાથે : આકર્ષક ગેટઅપ
બેરંગી પુઠું : કિંમત ત્રણ રૂપિયા.

મુસ્લિમ ખિરાદરો માટે અભ્યાસ યોગ્ય

મહાન નરનું જીવનવૃત્તાંત

કમાલપાશા

પ્રયોજક : શ્રી રમણલાલ દલાલ

તૂર્કીના તારણહાર અને ઉદ્ધારક આતા તૂર્કનું
જીણામાં જીણી માહિતી-દસ્તીકતથી ભરેલું ધણું
ચિત્રો, શ્રી કલર સુંદર કવર જેકેટ સાથે
જીવનચરિત્ર છે.

કિંમત રૂ. અઢી.

એ ઉમત્ત પુસ્તકો.

શ્રી જહાલાલ ત્રિવેદીની ઐતિહાસિક નવલકથા

ભારતના રાજવંશોના મુકુટમણી અવંતી સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના રોમાંચક જીવનકાર્યોનો અદ્ભુત ચિતાર આપતી સુરેખ નવલકથા. આ નવલકથામાં વિક્રમ, વેતાળ, સાધવી સરસ્વતી, કાલિકાસુરી, દેવદમની ઘાંચણ, ગંગલી, પદ્માવતી અને સુનંદા વગેરે પાત્રો તથા રોમાંચક પ્રસંગો તમને એવા તો મુગ્ધ કરી મૂકશે કે, તમારા હૃદયમાં

આ કથાની માધુરી દિવસોના દિવસો સુધી આનંદ રેલાવ્યા કરશે.
કવર જેકેટ સાથે કીંમત રૂ. અઢી.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”નું મૌલિક ને દળદાર પુસ્તક
સત્યાગ્રહ સમયની નવલકથા.

આપણી ૧૯૩૦-૩૨ની સત્યાગ્રહની રાષ્ટ્રીય લડત અને આધુનિક કોલિજિયન યુવકયુવતી-ઓનાં જીવંત ચિત્રોથી તથા મહામૂલાં કાવ્યમુક્તોથી જલકાતું શ્રી ત્રિવેદીનું આ મૌલિક પુસ્તક ગુજરાતી નવલકથાઓના સાહિત્યમાં અનેરી ભાત પાડી રહેશે. તેની પ્રસ્તાવના સાક્ષર રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ એ લખી છે. એ પણ તેની એક વિશિષ્ટતા છે.

પૃષ્ઠ ૩૨૦ : સુંદર કવર જેકેટ :
પાકું બાઇડિંગ કિં. ૨-૮-૦

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ
લખપતરાય રોડ, વીલાપારલા.

આણહિલવાડનો યુવરાજ

[ઉત્તરાર્ધ]

પ્રકરણ ૧ લું : :

આસવગૃહને પ્રણામ કરવાની તૈયારી

અપમાન જેવી વિષમ જ્વાળા એક પણ નહિ હોય. એનો પડથો વૈર વાંછે છે. વૈર જેટલું આયુષ્ય ખીજી કોઈ જ લાગણીએ પ્રાપ્ત કર્યું નહિ હોય. આ લાગણીનું પૂર એટલું વેગવાન છે કે અંતઃકરણના મૂળ સુધી ફરી વળતાં તે કયાંય વિધ્ન પામતું નથી. જિંઝા દરજ્જાનાં સ્ત્રી-પુરુષને હીન સ્થિતિમાં ધસડનાર આ પૂરમાં તણાતું કોણ નહિ હોય !

—આવું જ્ઞાન ક્યારેક અણુનમના હૃદયમાં જગૃત થતું; છતાં તે ઝાંઝો વખત ટકી શકતું નહિ.

આસવગૃહમાં એક ઓરડામાં નંદ સમીપ તે બેસે હતો. તેનો એક પક્ષકાર મરાયો છે, જેનું વય નાનું હતું—આ મરણને તેણે જામરી ખોટ માની. તે જામડવા લાગ્યો : “ સજ્જન જેવો જીવાન મેં મારી જિન્દગીમાં જોયો નથી. સામી છાતીએ તે મુએ નહિ હોય—દગાફટકાનો ભોગ થયો હશે.”

મેં નીચું રાખી નંદ સાંભળતો હતો.

આનંદિનીતે અંદર આવી ઉભી રહેલી જોતાં જ અણુનમે પૂછ્યું : “ કેમ ! ”

“એમને બહુ સમજાવ્યા, સમજતા નથી.”

મનુભા સંબંધમાં કહેવાયું છે, આ સત્ય માની તેણે પૂછ્યું :
“એ શું કહે છે ?”

“મને કશી સમજ પડતી નથી. તમે જે જણા અહીંથી ઉઠો, બહાર આવો, એનો બકવાટ સાંભળો.”

એ ચોરડો છોડી તેઓ બાળુના ખંડમાં-જ્યાં આનંદિની બેસતી ઉઠતી ત્યાં-આવ્યાં. ગાદલામાં મનુભાને પડી રહેલો જોઈ અણનમે મત આપ્યો : “આસવના અતિરેકનું આ પરિણામ છે, આનંદિની !”

ગાદલાની એક બાળુએ મૌન જળવી તેઓ બેઠાં. જાંઘતો માણસ જગો ઉઠે તેમ તે ઝબક્યો, ગાદલામાં બેઠો થયો. આપત્તિમાં સપડાયેલા માણસને તેમાંથી મુક્ત થવાનો વિચાર અનાયાસે પ્રાપ્ત થતાં જે આનંદ તેના મોં પર પ્રકટે છે એજ આનંદ મનુભાના મોં પર પ્રસર્યો, તે બોલ્યો : “તમે કોઈ બીજો નહિ. ન્યાયથી ડરવું કાયરને શોભે. આપણે સહુ મર્દ છીએ.”

—આમ બકવાટ ચલાવી આ માણસ શું કહેવા ઇચ્છે છે, તે સમજાયું નહિ.

હર્ષવેશમાં તે કહેવા લાગ્યો : “નંદ ! તું મારો વિશ્વાસુ મિત્ર છે. અણનમ દાદા ! તમે તો મારા વડિલ છો. આનંદિની ! તું કોણ છે એ તો મારું હૃદય જ જાણે છે. આપણા લોકોમાં કશો ભેદ નથી. સાંકળની કડી જેવી આપણી રિયતિ છે. આપણે કયું ધ્યેય પાર પાડવું છે, કહી શકશો ?”

“પુરાણપુરને સ્વતંત્ર કરવું છે. અણહિલવાડમાં આવડાનું પ્રાબલ્ય ન જોઈએ. પુરાણપુરમાં પરમારોનું અલગ રાજ્ય સર્જવું જોઈએ. એ પ્રગણું પરમારોનું હતું ને પરમારોએ જ પાછું મેળવવું પડશે.”

“હવે એટલાથી સંતોષ મળશે?” આનંદિનીએ કહ્યું: “દાદા! હવે તો સમસ્ત અણુહિલવાડમાંથી આવડાનું બળ નષ્ટ થવું જોઈએ.” મનુભાને ઉદ્દેશી ખોલી: “એજ કહેવાની તમારી મતલબ છે કે બીજી કાઈ?”

ખડખડ હસી મનુભા ખોલ્યો: “તમે કાઈ મને સમજ્યાં લાગતાં નથી. મારો અંતરાત્મા કહે છે કે જેવા પરમારો છે તેવા જ આવડા છે. અણુહિલવાડના તો આપણે સહુ સંતાન છીએ.” ત્રણેયના નામ અનુક્રમે ખોલી તેણે વિચાર સુચવ્યો: “આપણે સહુ યોગ મહારાજ આગળ હાજર થવા જઈએ તો સારું!”

“શું કેદ પકડાવા સારું?”

“એ વિના આત્મકલ્યાણનો માર્ગ આપણા માટે અવશ્ય રહ્યો નથી.”

“એમ કરશો?” અણુનમે હસીને તેને કહ્યું: “તમે એક અહીંથી સિધાવો.”

“આત્મકલ્યાણનો માર્ગ તમારા ત્રણમાંથી એકેયને પસંદ નથી?”

“ના. એ નિર્બળ માર્ગ અમારે જોઈતા નથી.” અણુનમ ગંભીર બની ખોલ્યો: “મનુભા! ઉતાવળે સિધાવો. આત્મકલ્યાણને માર્ગે જતાં નાહક ઢીલ થાય છે.”

આનંદિની અને નંદને અનુક્રમે પૂછ્યું: “તમે મારી સાથે આવશો?”

“ના.” નંદ અને આનંદિની તરફથી એક સરખો ઉત્તર મળ્યો: “અમારે આવવું નથી.”

માં પર રેષ પ્રકટ્યો, ઉભો થયો ને ત્રણે જણને ઉદ્દેશી ગાળ્યો: “મારા એકના માથે નહિ, આપણા સહુના માથા પર મોત ભમી રહ્યું છે. આપણા લોકોને અશુધ માની તૃતિય પક્ષના એક પ્રપચી

પુરુષે ઉશ્કેર્યા છે. આપણામાંથી એકને પણ ખબર આપવાની દરકાર ન રાખતાં જેઓએ આપણી ભૂમિમાં વિગ્રહની નવાળા સળગાવી મુકી છે—”

તેને બોલતો અટકાવી આનાંદિની વચ્ચે બોલી : “એ લોકો પર ભુકું આળ ન ચડાવો. તૃતીય પક્ષે જે કાંઈ કર્યું છે તેમાં આપણો જ મોટો હિસ્સો છે. આપણને અંધારામાં રહેવા દઈ તેઓએ હજી સુધી કશું જ કર્યું નથી.”

“એમ હશે.” મનુભાએ પગ ઉપાડ્યો. “ખરાબ પરિણામની રાહ જોવાનું ન જુલશો.”

“એને રોકવાની મુખાઈ કોઈ ન કરશો.” અણનમે નંદ અને આનાંદિનીને પુનઃ સૂચવ્યું : “એ ન્યાં ઈચ્છે છે ત્યાં એને જવા દો.”

આ વાક્ય મનુભાને તીર પેટે ખુંમ્મું છતાં તેણે કાંઈ પણ ન બોલતાં બારણાં ઉઘાડી બહાર જવા માંડ્યું. તેને કોઈએ સમજાવ્યો નહિ, રોક્યો નહિ.

તે ગયા પછી આનાંદિની ક્યાંય સુધી પ્રતિમા પેટે સ્થિર બેસી રહી. અણનમ અને નંદની હાલત પણ એવી જ ચર્ષ હતી. કેટલીક વારે સ્વસ્થ થયા પછી આનાંદિની મૃદુ સ્વરે બોલી : “હવે એના કૃત્ય માટે બળાપો કરવાથી કશો જ અર્થ સરે તેમ નથી.”

અણનમે સલાહ આપી : “આપણે આપણા બચાવ માટે ઉતાવળ કરવી જોઈએ, એમ મને લાગે છે.”

“મારો પણ એજ મત છે.”

આ નિર્ણય થયો કે તરત જ તેઓએ આસવગૃહ છોડી જવાની તૈયારીઓ શરૂ કરી.

મનુભા જે દરવાજેથી બહાર ગયો હતો તેના બારણાં પવનનાં બેરે દેવાયાં હતાં; અંદરથી કોઈએ તેને સાંકળ લગાડી નહોતી.

થોડી વારે દરવાજો ખહારથી ખખડ્યો. આનંદિનીએ હાથ ધરેલું કાર્ય પડતું મુકી પૂછ્યું : “કાણુ છે?”

જવાબ મળ્યો : “હું ચોકિયાત.” આ પ્રમાણે ઓળખ આપી તે બોલ્યો : “અખેરાજ ભગત આવ્યા છે.”

આ નામ સાંભળતાં વેંત આનંદિની મોટે અવાજે બોલી : “બારણું અમરથું બંધ છે, સાંકળ વાસી નથી. ધક્કો મારવાથી તરત ઉધડી જશે.”

બીજા જ પળે બારણું ઉધડ્યું ને અંગરખુ, પાધડી સુરવાલ વગેરે વસ્ત્રોમાં સળંગ થયેલો પચાસેક વરસની ઉંમરે પહેંચેલો પ્રૌઢ અંદર આવ્યો. ચોકિયાત ખહાર જ ઉભો હતો.

નંદ અને અણુનમ, આનંદિની પાસે આવી ઉભા રહ્યા. ભગત શું કહે છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ત્રણે જણના મોં પર ફેલાઈ હતી; એથી જ તેઓ તેનું સ્વાગત કરવાનું વિચર્યા હશે !

તેણે આનંદિનીને ઉદ્દેશી કહ્યું : “એક અગત્યના સમાચાર આપવા સારુ હું જાતે અહીં આવ્યો છું.”

જુદા જુદા ઘાટ - માપની કસબી - કારીગીરીવાળી મોજડીના ખાસ વેપારથી પંકાઈ ગયેલો અખેરાજ ભગત એવા તે શા સમાચાર લાવ્યો છે કે જે કહેવા પહેલાં પોતાના આગમનનું કારણ કહેવું તેણે આવશ્યક માન્યું, આ પ્રશ્ને જિજ્ઞાસુઓને વધારે અધિરાં કરી મુક્યાં.

તેમની અધિરતા પારખી ભગત શેઠે કહ્યું : “મેનકારાણી અને ચન્દ્રક સોલંકી તમને મળવાનો સમય મેળવી શક્યાં નથી.”

“તેઓ ક્યાંય ખહાર ગયાં છે?”

“જતા રહેવાની ફરજ પડી છે.” ભગત શેઠે ખુલાસો કરવા માંડ્યો : “તેઓ સિન્દુરમાં મુકામ કરશે, જ્યાં આગળ ચાલુક્ય સેનાએ થાણાં નાખવા માંડ્યાં છે.”

આ ખુલાસા પરથી ચન્દ્રકનાં સ્થિતિ તેમજ પ્રવૃત્તિ કદપી શકાતાં હતાં. તેના ધ્યેયમાં તે કેટલોય આગળ વધ્યો છે એમ લાગતું હતું. કાંઈ અણુધારી આફત આવ્યા પહેલાં તે છટક્યો છે, એ પણ માની શકાતું હતું.

આનંદિનીએ તેને પૂછવા માંડ્યું : “ખીજું કાંઈ બોલ્યા છે ?”

“કહેતા હતા કે નૃત્યવિહારમાં ચાવડો સરદાર દાખલ થશે પણ ખાલી હાથે પાછો બહાર નીકળશે.”

આ સાંભળી આનંદિની બોલી : “ભગત શેઠ ! આજે મારી વારણા સાચી પડી એમ મને લાગે છે.”

અણનમે તેના સમર્થનમાં આગળ કહ્યું : “ખરી વાત છે. પણ મેનકારાણીએ આનંદિનીની સલાહ એ વખતે સ્વીકારી નહોતી.”

આ બાબત પર ચર્ચા કરી સમય બગાડવાનું અનુચિત માની આનંદિનીએ પૂછ્યું : “એ બંને જણ અહીંથી વિદાય થવાની ફરજમાં મુકાયાં તેનું કારણ તમે જાણતા હશે !”

“સોલંકીના કહેવા પરથી લાગે છે કે નૃત્યવિહારમાં તેના બે માણસોને દાખલ થતા સુભદ્રે જોયા હતા. આ બાબતને તેણે બ્રહ્મ મહત્વ આપ્યું—માન્યું કે વિહારમાંથી મેનકાને નસાડવામાં વિલંબ થશે તો તે ઓચિંતી કેદ પકડાશે.”

“એમાં જે લોકો હતા તેમની વ્યવસ્થા કરી છે ?”

“કહેતા હતા કે તમામ વ્યવસ્થા થઈ જશે.”

“અમારે શું કરવું એ બાબતમાં કાંઈ બોલ્યા છે ?”

“હા, કહી ગયા છે કે તમે લોકો ગફલતમાં ન રહેશો. મનમાં સદેહ ઉપજે કે તરત જ આસવગૃહને પડતું મુકજો.” ભગત શેઠ આગળ બોલવા માંડ્યું : “અણહિલવાડના લશ્કરમાં ફાટકુટ પડાવવા જેટલાં બુદ્ધિ, બળ ને અભ્યાસ ધરાવતાં હોય તેમણે તેમ કરતાં

સુકવાનું નથી. આ કાર્યને પહોંચી વળવું અશક્ય જણાય તેઓએ જુદા જુદા વેશ ધારણ કરી ફરતા રહેવું ને લોકોમાં પ્રચાર શરૂ કરવો કે જયશિખરી મહારાજે જીવડદેવ સાથે ખાથ બીડી જે જૂલ કરી હતી એ જ જૂલ યોગ મહારાજને હાથે થવા ન પામે તેની સાવચેતી પ્રભજનોએ રાખવી જરૂરી છે - આ કામ થઈ ન શકે અને પકડાઈ જવાની ભીતિ લાગે તો સિન્દુર તરફ આવતા રહેવું.”

- આ પ્રમાણે વિગતવાર સમજણ પાડી ભગતશેઠે પ્રથમ આનંદિનીને, પછી અણનમ અને નંદને અનુક્રમે નમસ્કાર કરી જવાની રજા મેળવી.

તે ગયા પછી આસવગૃહને અંતિમ પ્રણામ કરવાની અધુરી મુકેલી તૈયારીને ત્રણે જણાએ વેગ આપ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી : :

એક છુટા પડ્યો, બીજો મળ્યો.

‘આનંદિનીનું’ આસવગૃહ તથા મેનકારાણીનું નૃત્યધર કારસ્થાનનાં ધામ છે. આ બંને ધામમાં કાવત્રાંખોર મંડળી એકત્ર થતી રહે છે. મંડળીનો મુખ્ય નાયક ચન્દ્રક સોલંકી લાગે છે. મેનકારાણી તેના હાથ નીચે મુકાયેલી જસુસ છે. તેઓ આ દેશના રાજવંશ ઉપરાંત પ્રજાજનોને ગુલામ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાય છે.’

આ બધી માહિતીઓ આસવગૃહ અને નૃત્યધરમાં બાહુક સાથે આવવાથી પોતે પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે. આ કાંઈ ઓછા લાલની વાત ન કહેવાય અને આથીયે વધારે મહત્વની વાત તો મહારાણી અને યુવરાજનો પત્તો મળ્યો એ ગણાય, એમ માની કાનિયાની બ્રૂમિકાને ટકાવી રહેલા કૈલાસે બાહુકને શાઆશી આપતાં કહ્યું : “મારી નજરે તું નિષ્ણાત ગુપ્તચર સિદ્ધ થયો છે.”

પોતાની કદર થયાથી બાહુકના મનમાં અનહદ આનંદ થયો, આવેશમાં તે બોલ્યો : “આપની પીઠ હોવાથી જ હું એટલું કરી શક્યો છું.”

આસવગૃહમાંથી બહાર નીકળી બંને જણાએ કેટલોક પંથ કાપ્યો હતો.

“બંને કારસ્થાન - ધામને ઘેરી લેવાથી તેમાં રહેલા કાવત્રાં-ખોરો અવશ્ય પકડાઈ જશે, એથી ये મહત્ત્વનું કાર્ય એ થશે કે નૃત્યવિહારના બંધનાગારમાંથી મહારાણી અને યુવરાજ મુક્ત થઈ શકશે.”

આ પ્રમાણે મનમાં આવેલો વિચાર જણાવ્યા પછી બાહુકે કૈલાસને પૂછ્યું : “આ તમામ બાતમી મહારાજને પહોંચાડીએ તો કેમ ?”

“પહોંચાડી શકાય. એમ કરવું એ કાંઈ ખોટું નથી. પણ મહારાજ સમક્ષ આવા સમાચાર આપવા જવું એ કરતાં કોઈ સંગીન કામ પાર પાડીને જવું વધારે ઠીક ગણાય.” કૈલાસે એકાદ બે ડગલાં આગળ ચાલતાં કહ્યું : “જણે બે ને ! થોડાક વિશ્વાસ માણસોને તારી સાથે લઈ તું આસવગૃહમાં ધરી જા.”

“ને આપ ?”

“હું જઈશ નૃત્યવિહારમાં.”

“એકલા જશો ?”

“એકલા જવું કે માણસોને સાથે લઈ જવાં એ હજી સુધી હું નક્કી કરી શક્યો નથી.” કૈલાસે જવાબ આપ્યા પછી તેને પૂછ્યું : “તારી પાસે માણસોની સગવડ છે ?”

“હા, છે.” બાહુકે માથું હલાવી કહ્યું : “આ વિસ્તારમાં રહેનારા ઘણા માણસોને હું ઓળખું છું, જેમાંના થોડાક સાથે તો મારે ગાઢ મૈત્રી છે. આ લોકોમાં જેઓ પોતાના રહેઠાણમાં હાજર હશે તેમને હું મારી સાથે અવશ્ય લઈ જઈ શકીશ.”

“વાહ ! વાહ !” કૈલાસ વિનોદભાવે બોલ્યો : “ત્યારે તો હું તને થોડાક લોકનાયકોમાંનો એક માનીશ.”

“જો જો તો ખરા -” બાહુકે સહેજ હસીને કહેવા માંડ્યું :
 “એક દિવસે રાજકર્મચારીઓના મંડળમાં હું પણ હાજરી આપતો
 થઈ જઈશ.”

- પછી ગંભીરતા ધારણ કરી તેણે પુછ્યું : “આપને માણસોની
 જરૂર છે ?”

“મેં એક વાર તને કહ્યું કે હજી સુધી મેં કશો નિર્ણય કર્યો
 નથી. છતાં હું એકલો જવાના નિર્ણય પર આવીશ એમ મને લાગે છે.”

થોડીવાર બંને જણા મૌન રહ્યા. વાતચીત કે વિચાર પાછળ
 સમય વેડફવાની જરૂર નથી, એમ જણાતાં કૈલાસે તેને કેટલીક
 અગત્યની સૂચનાઓ આપી માર્ગમાંથી જ વિદાય કર્યો.

પાટણની આબુખાબુએ આવેલા જંગલોમાં ધુમતા રહેવાની
 ફરજ કેટલાક વખતથી માથે આવી પડેલી હોવાથી એ વિસ્તારોમાં
 વસવાટ કરનાર અનેક માણસોના ગાઢ સંપર્કમાં બાહુક આગ્યો હોય
 એ સંભવિત છે. પણ તેવી કોઈ ફરજ પોતે જાતે બગવવી પડી
 નથી એથી બાહુક જેટલી ઓળખાણ આ વિસ્તારમાં પોતાને ન
 હોય એ દેખીતું છે, આ પ્રમાણે મન મનાવી તે પોતાના માર્ગે
 આગળ વધવા લાગ્યો.

પોતે ધારે તે સમયે પાટણની કોઈપણ લશ્કરી ટુકડીને ખોલાવી
 નૃત્યવિહારને ઘેરી શકે તેમ છે, એમ તેના મનમાં થયું. ખીજી જ
 પળે તેને જણાયું કે એ પ્રમાણે ઉઘાડી મદદ મેળવી નૃત્યવિહારને
 ઘેરવાથી પોતાની ઉચિત ઇચ્છા પાર પડી શકશે નહિ.

તેની ઉચિત ઇચ્છા હતી કે મહારાણી અને યુવરાજ નૃત્ય-
 વિહારમાં કેદ હતાં એ વાત ઢંકાઈ રહે એ રીતે તેમનો છુટકારો
 થાય તો ધણું સારું. આ ઇચ્છા કરી રીતે પાર પડે, તેના જ વિચારો
 તે કર્યો જતો હતો.

- મેનકારાણીને મળી પોતે પુરાણપુરનો પ્રદેશ કૈલાસ છે એવો ખુલાસો તેની આગળ કર્યો હોય તો ?

- શું એ નર્તકી ભય ન પામે ?

અનેક તર્કવિતર્કને અંતે તેણે સંકલ્પ કર્યો : “ મેનકારાણીને મળવું, અભય વચન આપવું અને મહારાણી તથા યુવરાજ સોંપી દેવા જણાવવું. ”

તેણે શ્રદ્ધા સેવવા માંડી : “ આ ઉપાય અજમાવવાથી નૃત્ય-વિહારની સ્વામિની ભય પામશે, મહારાણી અને યુવરાજને મુક્ત કરી સોંપી દેશે. ”

એ પરિણામ આવ્યા પછી પોતે મહારાણી અને યુવરાજને પોતાનો શુભ હેતુ સમજાવી સોમનાથ પાટણ તરફ લઈ જઈ શકશે - તેમના હસ્તે યજ્ઞ આરંભાવી તેઓ તે કાર્ય અર્થે ત્યાં જ ગયાં છે એવા સમાચાર જાહેર જનતામાં ફેલાવી શકશે.

આ ઉચિત મનોરથે અવતારેલા તરંગના મોજાઓ વચ્ચે અફળાતું તેનું વિચારનાવ ડોલતું હતું. એ સ્થિતિમાં પણ તેની ચાલવાની ગતિ મંદ પડી નહોતી.

મનમાં શંકાએ સ્થાન લીધું : “ મેનકારાણીએ ન માન્યું તો ? ”

તરત જ પોતે સમાધાન પ્રાપ્ત કર્યું : “ મારી હત્યા કરવા ઉપરાંત તે શું કરી શકવાની છે ? ”

નૃત્યવિહારના પાંચ - સાત માણસોથી ડરી જાય કે તેમનાથી સહેલાઈએ મ્હાત થાય એટલો કમજોર પોતે નથી, એ વિચારે તેના મોં પર સ્વાભિમાન પ્રકટાવ્યું.

કટોકટીનો પ્રસંગ આવતાં છટકવું શી રીતે એ વિચારી પોતે સાવ અચાત નથી; તેમજ એવા પ્રસંગે મુંઝાઈ જાય તેટલા કાચા હૃદયનો પોતે નથી એમ માની મનમાં જ તે હર્ષભર્યું હસવા માંડ્યો.

તેના એ હમ્મવા પરથી મુખભાવ નિરીક્ષકને એમજ લાગે કે તેને પોતાની શક્તિ પર અપાર શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

આટલાથી જ તેની વિચારધારાનો વેગ ઓછો થયો હોત તો તેણે પોતાનાં બુદ્ધિ બળ પર મુસ્તાક બની નૃત્યવિહારમાં એકલા જવાનો નિર્ણય કર્યો જ હોત. પણ બીજી એક શંકાએ તેના મનમાં ભય ઉત્પન્ન કર્યો : “ તેના રહેઠાણ પ્રત્યે ગુપ્તચરો કે રાજકર્મચારીઓ શકની નજરે જુએ છે, એવી ગંધ પણ તેને આવી તો ? - એ વખતે તે શું ન કરે ? મહારાણી અને યુવરાજની હત્યા કરવા તત્પર ન થાય ? ”

- આ સંદેહથી તે ધ્રુજી ઊઠ્યો.

થોડીવારે સ્વસ્થ થઈ તેણે બીજો ઉપાય શોધ્યો : “ થોડાક સશસ્ત્ર માણસોને સાથે રાખી છુપી રીતે વિહારમાં જવું ને નૃત્ય-વિહારની સ્વામિનીને ઓચિંતી પકડી લેવી - આમ કરવાથી જ ઊચિત મનોરથ પાર પાડી શકાશે.”

વિચારમાં ને વિચારમાં તેને એ પણ ભાન રહ્યું નહોતું કે તે કેટલું ચાલ્યો ને ક્યાં આવ્યો ?

છુટા છવાયા કેટલાક સશસ્ત્ર માણસોને ટહેલતા જોયા ત્યારે જ તેને તે સ્થળ કયું છે, એ જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ. તેણે સ્વસ્થ થઈ અવલોકયું - તે ધારેલા સ્થાન સમીપ આવી પહોંચ્યો છે એમ તેને જણાયું.

સશસ્ત્ર માણસોમાંના એકને તેણે ઓળખ્યો. મનમાં કુતુહલ જન્મ્યું : “ સુભટ ચાવડો અહીં શા માટે ઉભો છે ! ”

પ્રકરણ ૩ જી. ::

જીસાઈ ગયેલી વ્યવસ્થા.

મેનકારાણીની પરોક્ષ ઈચ્છાને તામે થઈ બંધનાગારમાંથી યુવરાજ અને મહારાણીને માનભરી મુક્તિ આપવા તે મલ્લિકાની સાથે ચાલી તો ખરી, પણ તેના મનમાં પ્રશ્નો ચર્ચાવા માંડ્યા : “ આ મલ્લિકાના મનના ખરા ભાવ કયી રીતે પારખી શકાય ? અંતઃકરણની છાની વાતો એની આગળ કહેવી ઉચિત છે કે કેમ ? એ મારી જીવન-સખી થઈ શકશે ? હું કેને મારો પ્રાણ માનું છું ને મારો પ્રતિપક્ષી કેણુ છે આ વાતો પાછળનું સત્ય જાણવાથી મારા પ્રત્યે તે શત્રુભાવે નિહાળશે તો ? ”

કશે જ નિર્ણય પ્રાપ્ત થતો નહોતો. મનમાં ચર્ચાતા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર તારવી શકાય એવી એક વાત ઓચિંતી મલ્લિકાએ કહેવી શરુ કરી : “ કેટલા બધા દિવસોની મહેનતના પરિણામે આ સૌન્દર્યધામને ગીત ગાતું કર્યું ! કેટલા સુખી દિવસો અહીં જ વીતાડ્યા ! પોતે જ્યાં માચી રાચી એ જ ઐશ્વર્ય બરપુર સ્થાનને તજી જતા રહેવાનો સમય અણધાર્યો પોતાની સમીપ આવી ઉભો રહેશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તેના મનમાં પ્રવેશ પામી નહિ હોય ! ”

“આ પરિણામ આવવાનું છે એમ તે જાણતી જ નહોતી ?”

“એ તો એવું છે, શિલા !” સહેજ વિચારી મદિલકાએ હૃદય ઉઘાડી કહેવા માંડ્યું : “અગાઉ એક વખતે મહાકવિ ભાસના એક નાટકમાં રાજકુમારીની ભૂમિકા મારે ફાળે આવી હતી. મેં ભજવીયે હતી - બહુ સરસ ભજવો હતી હોં ! -” પોતાના જીવનમાં ક્યારેક બની ગયેલી ઘટનાને ઊર્મિલ બની વર્ણવવા માંડી : “તું માનશે ? એ ભજવતી વેળાએ હું એટલી તન્મય થઈ હતી કે નાટક પુરું થયું ત્યાં સુધી, મને તેનો ખ્યાલ જ આવ્યો નહોતો; અને ખ્યાલ થયા પછી કેટલીયે ક્ષણો સુધી મેં કુતુહલ અનુભવ્યું હતું.”

“એનું કારણ કહું ?” શિલા બોલી : “તમે રાજકુમારી નહોતાં, ભૂમિકા ભજવવા પુરતો સમય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. એમ જાન થયાથી જ કુતુહલ થયું હશે.”

“મારી એ સ્થિતિની હું શી વાત કહું !” મદિલકા બોલી : “એ ક્ષણે ખ્યાલ થયાથી મને એ આઘાત પહોંચ્યો કે આમોદ પ્રમોદનાં સાધનો, વૈભવ વિહારનાં સ્થાનો અને બીજાં જે કાંઈ મારું હતું એ બધું સ્વપ્ન બની ગયું !”

આવો જ આઘાત મેનકારાણીના હૃદયમાં થયો હશે એમ કહેવાનો આશય સમજી શિલાએ ખિન્ન થઈ કહ્યું : “નૃત્યવિહાર જેવું રમણિય જીવન છોડી જતા રહેવાથી દિલ જરૂર દુભાયું હશે.”

“એમ કર્યા વિના ચાલે તેવું જ ક્યાં હતું ?” મદિલકાએ વિહાર સ્વામિની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માંડી : “એ તો બિચારી સોલંકીએ સર્જાતા નાટકનું પાત્ર જ ભજવી ગઈ તો !”

“હાસ્તો.” શિલા બોલી : “એમ માનીને જ હવે એણે સંતોષ મેળવવો રહ્યો.”

મદિલકાના મનમાં મેનકારાણી પ્રત્યે અનન્ય સ્નેહભાવ વહે છે

અને સોલંકી પ્રત્યે પ્રેમ કે માન બેમાંથી કશું નથી, આમ શ્રદ્ધાથી તેણે માન્યું ને એથી તેના મોં પરથી સંતોષની એક વાદળી પ્રસરીને અલોપ થઈ.

પ્રસંગનું જ્ઞાન થતાં જ તે બોલી : “ વિચાર અને વાતચીતમાં ઘણો વખત વહી ગયો છે, હોં ! ”

આ શબ્દોએ ભુલાઈ જતી કોઈ વાતનું મદિલકાને સ્મરણ કરાવ્યું. એકાએક તેને ચોંકી ઉભી રહેલી જોઈ શિલાએ પૂછ્યું : “ પગમાં કાંટો વાગ્યો ? ”

“ ના, રે ! ના. ”

“ ત્યારે થયું છે શું ? ” શિલાએ હસીને કહ્યું : “ બંધનાગારમાં જવું નથી ? ”

“ પાછાં વળીએ. ”

“ કેમ ! ”

“ વિહારના માણસોને ચેતવવું તો સાવ રહી ગયું ! ” મદિલકાએ પીઠ ફેરવી શિલાનો હાથ પકડી જે સ્થળેથી આવ્યાં હતાં તે તરફ પાછાં ચાલવા માંડ્યું, તેણે કહ્યું : “ વધારાના માણસોને જતા રહેવાનું કહી દઉં, જેથી તેઓ નિરર્થક રોકાવાને બદલે સિન્દુર પહોંચવાનો રસ્તો પકડે. અંગાર લગાડવા માટે પાંચ ચોકિયાનો પુરતા છે. દાહક સામગ્રીઓ એકત્ર કરવાની સુચના એ લોકોને સમજાવી તરત આ તરફ નીકળીએ - ગાલ. એ લોકો મારું માનશે, કેમકે તેઓ અમારા ગામના છે. ”

“ તમે કયા ગામના ? ”

“ મેનકારાણીને પુછજે - ”

વિદ્યુત વેગે તેઓ મજલાની સીડી આગળ આવી પહોંચ્યાં.

જેમની હાજરીની વિહારમાં હવે જરૂર રહી નહોતી તેમને

તથા ચોકિયાતોને વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી મલ્લિકા બોલી : “ક્ષણુનો પણુ વિલંબ ન થાય તો સારું.”

કાર્ધના યે મેં પર અસંતોષ કે આશ્ચર્યનાં ચિહ્ન દેખાયાં નહિ. એ બધા જ તેમને અપાયેલી સુચનાનો અમલ કરતાં એક ક્ષણુને પણ વ્યર્થ જતી કરે તેમ નથી, આ પ્રતિતિ થતાં જ મલ્લિકાએ શિલાને કહ્યું : “ચાલ, ઝટ કર.”

ઝડપથી પગ ઉપાડી તે આગળ ચાલતાં બોલી : “હવે યુવરાજ, મહારાણી અને તેમના રથ-સારથીને છોડી મુકવાનું કામ પતાવી નાખીએ એટલે જમુનાને કાંઠે કનૈયાના દર્શન થયાં સમજીશું.”

ચાલવાના પરિશ્રમને લીધે મનમાં ધોળાતા પ્રશ્નો મનમાં જ રહેવા પામ્યા હતા. આટલું બધું વેગ પૂર્વક જવું-આવવું આજ પહેલાં કચારેય અનુલવાયું નહિ હોય એમ લાગતું હતું.

શિલાને હાંફતી જોઈ મલ્લિકા હસીને બોલી : “આવી ઉપાધિ ભુતકાળમાં કચારેય વેડી હતી?”

“હમણાં વેઠવી પડે છે તો.”

થોડી વાર મૌન રહી વાતચીતને પુનઃ ચાલુ કરતાં મલ્લિકાએ પૂછ્યું : “તેં શો નિર્ણય કર્યો?”

“કયી બાબતનો?”

“અહીં જ કાર્ધ સ્થળે રહી જવું છે કે મારી સાથે આવવું છે?”

“મને કશી સૂઝ પડતી નથી.”

આ જવાબને અધુરો માની મલ્લિકા આમંત્રણ આપતી હોય તેમ બોલી : “મારી સાથે જ આવવાનું રાખ.”

“તમે કયાં જવા વિચાર્યું છે?”

“સિન્દુર.”

“છેકે ત્યાં સુધી!”

“ મેનકારાણીનો મેળાપ ત્યાં જ થઈ શકશે.”

તેનો આ નિર્ણય શિક્ષાએ નિર્રર્થક માન્યો નહોતો. તેણે આપેલું નિમંત્રણ અયોગ્ય જાણાયું નહોતું.

‘ પોતે શું કરવું ’ આ વાતનો નિર્ણય હજી સુધી તે નક્કી કરી શકી નહોતી.

કેટલાક વિચારોને અંતે સંકલ્પ ઘડાયો : ‘ મલિકાની સાથે સિન્દુર જવાથી જ મેનકારાણી અને સોલંકીની હિલચાલ જાણી શકાશે. ’

‘ જીવન સુખની તૃષ્ણા તૃપ્ત થયા વિના રહેશે નહિ ’ ‘ એ તૃષ્ણા અતૃપ્ત જ રહેશે ’ આ બેમાંથી એકપણ નિર્ણયાત્મક ભવિષ્યનું જ્યાં સ્થાન નથી એવા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અનાયાસે થઈ છે. હજી સુધી તો તે તેને જ વળગી રહી છે. વિશેષ આગળ વધવાની - ઉંડાણમાં હિતરવાની ધગથ તે ધરાવે છે.

આ અસત્ય નથી એમ અંતઃકરણ કબુલતું હતું.

પ્રકરણ ૪ થું ::

સુભદ્રના દાદીમા

“નાનપણથી જ એના આપે એને ઘોડેસ્વારી, તીરંદાજી ને પટ્ટાબાજીનો શોખ લગાડી દીધેલો એટલે એમાં જ એનું મન રચ્યું - પચ્યું રહે કે બીજા વિષયમાં !”

“મેં સાંભળ્યું છે કે ઘાડપાડુઓને પકડવામાં તે નિષ્ણાત મનાય છે -”

“હું ય એ જ વાત કહું છું તો -” સોમપુરના ખેતરોની વચ્ચે એકા ઘાટના પથ્થરના એક વિશાળ મકાનની ઓસરીમાં ખાટલા વશ પડેલા ડોશીમા પોતાની આબુઆબુ વીંટળાઈ બેઠેલાં સ્ત્રી પુરુષો આગળ હૃદય ઉઘાડી કહેવા લાગ્યા : “સત્તરમું વરસ પુરું થયું નહોતું ત્યાં તો એણે પ્રથમ મને પુછ્યું : ‘મા ! હું મહારાજને ત્યાં નોકર રહું ?’

મેં હેંશથી જવાબ આપ્યો : ‘દિકરા ! તારો આપ હા કહેતો હોય તો મને જરાય દુઃખ જોવું નથી.’

તે બોલ્યો : ‘દાદીમા ! એમણે તો તમારી આજ્ઞા મેળવવાનું કહ્યું છે.’

‘તો ભલે’ મારા મોંમાંથી કચવાટ વગરની આજ્ઞા બહાર નીકળી : ‘તું જા. હું તને આજ્ઞા કરું છું.’

એણે નોકરી નોંધાવ્યા પછી એ વરસની મુદતમાં તો એની બદલી બાર વખત થઈ હશે. એક દિવસે મેં એના બાપને બોલાવી પૂછ્યું : ‘દિકરા જયરાજ ! તારા સુભાના વેવિશાળ સંબંધમાં તે કાંઈ વિચાર્યું છે કે હજી વખત વીતવ દેવો છે ?’

જયરાજ હસીને બોલ્યો : ‘બા ! એ ચિન્તા મારે શા સારુ કરવી જોઈએ ?’

તેના કહેવાની મતલબ પારખી હું બોલી : ‘ઠીક. એ અહીં આવશે ત્યારે હું જ એને પુછી લઈશ.’

વખતને વહી જતાં ચાર લાગે છે ! નદી તળાવના કાંઠા તો સહુ જુએ છે પણ એના સર્જનહારની ઈચ્છાનો કાંઠો કાણ જોઈ શક્યું છે ?”

— આટલું બોલતાં હૃદય ઉભરાયું ને એથી આંખ લૂછવાની ફરજ પડી. ડોશીમાનાં સજ્જન નેત્રોએ પાસે બેઠેલાં સ્વજનો ને ગ્રામવાસીઓનાં હૃદય ભિંજવી મુક્યાં. કાશીની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરવા સારુ ગયા વરસે અહીંથી ત્યાં જવા નીકળેલો ને તરત જ પાછો ફરી આવેલો બ્રાહ્મણ જેણે શિક્ષણ પ્રાપ્તિની ચીવટ જોઈ હતી તેણે અધિરાઈથી ડોશીમાને પ્રશ્ન પૂછ્યો : “હે, માજી ! સુભદ્રનું સગપણ થઈ શક્યું નહિ એ વાતથી તમને આઘાત પહોંચ્યો છે ?”

વાર્તા સાંભળતી વખતે પ્રસંગો વચ્ચેનું અનુસંધાન સમજણના અભાવે પામી ન શકવાથી સવાલ પૂછવા ઉત્સુક બનેલા શ્રોતાના મોં પર ઉપરિચિત થવો જોઈએ એવો ભાવ આ બ્રાહ્મણના મોં પર તરી આવેલો જોઈ અહીં બેઠેલાં સહુ લાગણી વિહોણાં ને અવિવેકી હોત તો અવશ્ય ખડખડ હસ્યાં હોત; પણ તેવું કાંઈ જ બન્યું નહોતું.

હૃદયમાં ઉભરેા શમી ગયા પછી ડોશીમાએ અધુરી મુકેલી જીવનગાથા પુનઃ શરૂ કરી : “ સાત - આઠ વખત મેં સુભાને પૂછ્યું હશે. દરેક વખતે એનો એ જ જવાબ મળતો હતો : ‘ હમણાં નહિ. ’

— એક દિવસે સમી સાંજે ભગવાનની ઈચ્છાનો કાળકાંઠો મારા જયરાજને ખેંચી ગયો ને હું ભવરણમાં ભટકતી અહીં જ રહી - હજી સુધી મને એ કાંઠો સાંપડ્યો નથી. ”

ગળું રુંધાયું હતું, આંખોમાં ઝળઝળિયાં ઉભરાવા માંડ્યાં હતાં. હૃદયમાં ફફડી રહેલી શેષ લાગણી મોં વાટે બહાર નીકળવા માંડી :

“ બાપ મરી ગયો - એ ખખર પહોંચતાં વેંત છોકરો ઘેર આવ્યો, મારા ખોળામાં માથું મુકી ક્યાંય સુધી સુઈ રહ્યો. ”

ખંડિત સ્વરે સહેજ વાર રતંબ્યા ને એ પછી તરત જ જીભ પુનઃ ઉઘડી : “ એના બાપના અવસાન પછી ત્રણ - ચાર વખત મારી પાસે આવ્યો હશે. આજકાલ કરતાં એને ય મહીનાઓ થવા આવ્યા. ”

કેટલીક ક્ષણો સુધી મૌન રહી કાંઈક યાદ આવતાં બોલ્યાં : “ કહે છે કે રાગએ સોંપેલું એક કામ તેનાથી પુરું કરી શકાયું નથી; એથી અણહિલપુરના દરવાજામાં તે જતો જ નથી. ત્યાં જઈ ન શકે તે તો ઠીક, પણ અહીં આવવામાં એને શી અડચણ ! ”

બાહ્યણથી ચુપ રહી શકાયું નહિ - તે બખડ્યો : “ માજી ! એંશી વરસના દાદીમાની ખખર કાઢવા તો એમણે આવવું જોઈએ ! ”

ત્યાં બેઠેલાં સ્ત્રી પુરુષોમાં વાળંઘપતિ હતી તે બોલી : “ એક વાત મેં સાંભળી છે તે કહું ? ”

“ શું સાંભળ્યું છે ? ”

“ કહે છે કે ભવાની મંદિર આજુબાજુમાં વસતા બિલ્લ બાપ દિકરાને એમણે વગર વોકે પકડીને પાટણ તરફ હડસેલ્યા હતા ને પોતે બિલ્લની છોકરી સાથે કેટલાય દહાડા સુધી રહ્યા હતા. ”

“ હું ! શું બોલી ? ”

“રોષ ન લાવશો, માતાજી !” ગભરાઈ જવાથી કરગરવા લાગી : “સાંભળેલી વાત કહી છે.”

“વાત ખરી પડશે તો હું જીભ કચડીને મરીશ.” ડોશીમાનું સર્વાંગ કંપી ઉઠ્યું : “ચાવડા વંશમાં જન્મેલો છોકરો રિવાજભંગ કરે તો આખી નાત લાગે.”

“ડોશીમા આગળ ખરી વાત કહેવાની હિંમત આટલા બધા દિવસો વીતવા છતાં ગામના પુરોહિતે, મુખીએ, કારભારીએ કે ખીજા કોઈએ કરી નહોતી, તે હિંમત વાળંદપત્નિએ કરી બતાવી એ જોઈ વૈશ્ય ગુરુસામાં બોલ્યો : “અમારા ગામનો ધણી મુબદ્દરાજ પોતાની જવાબદારી ભુલી ગયો છે, એમ કહેનાર જન્મ મારે છે.”

પુરોહિત મનમાં જ બગડ્યો : “જવાબદારીના અનેક અર્થ થઈ શકે.”

વાળંદપત્નિએ કહેલી વાત પહેલી જ વાર સાંભળવા પામેલાં સ્ત્રીપુરુષો મોંએથી બોલવું અનુચિત માની સંતાપ કરવા લાગ્યાં : “અરેરે ! સોમપુરના જાગીરદારે ભુલ કરી હશે તો એની પ્રતિષ્ઠા જશે.”

માંદગીવશ ડોશીમા ઓચિંતા ખાટલામાં બેઠા થયા ને ગંભીર-તાથી ગાજી ઉઠ્યા : “એમ કરશો ? તમારામાંથી કોઈ એક જણ એને શોધવા જાય - પત્તો મેળવીને કહે, દાદીમા પ્રાણપથારીએ પડી છે, મોં જોતું હોય તો વખત ન ગુમાવતાં સોમપુર ચાલ.”

“કોઈ એક જણ નહિ - વીસ જણા તૈયાર છે.” જીવાન પ્લાઝાણ બોલ્યો : “કહો, એમને ખબર પહોંચાડવાનો ભાર મને સોંપો છો ?”

ચન્દ્રનો પ્રકાશ ઝીલતાં શાન્તિ સાંપડવી જોઈ એ એના બદલે સંતાપનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું. વાળંદપત્નિએ નાહક આ ઉપાધિ ઢીલી કરી છે, એમ સહુને જણાવા માંડ્યું.

ગામની કેટલીક સ્ત્રીઓ ડોશીમા આગળ રોજ પેટે ઉપરિથત હતી. સૂર્યની ઉઘ્મા ચારે બાજુએ પથરાઈ હતી. એક સ્ત્રીએ કેટલીક ક્ષણો પહેલાં ખમર આપી હતી કે અણહિલપુરમાં ક્ષત્રિયો અને ભિલ્લો વચ્ચે અણબનાવ થયો છે તે હજી મટતો નથી. આ અણબનાવની વાત પર પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતાની જુદી પ્રમાણે ટીકા કરતી હતી.

“માતાજી !”

છોકરાને અણધાર્યો આવી પહોંચેલો જોઈ ડોશીમાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

“આટલા બધા દિવસ સુધી ક્યાં હતો, લાઈ !”

“કામમાં પડેલાયો છું,” સુભદ્રે ડોશીમા સમીપ આવી નરમાશથી કહ્યું : “માથા પરનો બોળો ઉતારી ન શકું ત્યાં સુધી મનને નીરાંત નહિ મળે, મા !”

ક્ષણભર મૌન રહી ડોશીમાનું મોં જોવા માંડ્યું ને બોલ્યો : “કાંઈ કહેવું છે, મા !”

“શ્રીધર તને ક્યાં મળ્યો, દિકરા !”

“ક્યાંય મળ્યો નથી. એને તમે મોકલ્યો હતો ?”

“હા, તને શોધવા ગયો છે તે. એ વાતને ય સમય વીત્યો—” મમતાથી ભિંગણેલી વાણી ત્રુટક સ્વરોમાં વહેવા લાગી : “શ્રીધરને મેં કહ્યું—જા એ જ્યાં હોય ત્યાં એને ખમર દે. વૃદ્ધમાનું મોં જોવા સારુ એક આંટો સોમપુર આવી જા.”

“એ ખિચારો મારો પત્તો મેળવી શક્યો નહિ હોય !” સુભદ્રે ગાંભીર્ય ને ટકાવી રાખવાનો યત્ન કર્યો, બોલ્યો : “થોડા વિશ્વાસુ માણસોની મને ઓર્થિતી જરૂર જણાઈ છે, જે પુરી કરવા મારે અર્ધ આવવું પડ્યું છે. મનમાં થયું ચાલ માતાજીને મોં દેખાડતો જાઉં.”

“રક્ષકોને લઈ જવા હશે !”

“હા, ત્રીસ જણનું રક્ષક દળ અહીં રહે છે એમાંથી પંદર જણને હું મારી સાથે લેતો જઈશ.”

“જવાની બહુ ઉતાવળ છે?”

“એટલે જ રોકાઈ શકું તેમ નથી તો!”

ડોશીમાના મોં પર પથરાયેલી મુંઝવણ પારખી તેણે ચોંકીને પૂછ્યું: “શું માહું લાગે છે!”

ડોશીમાને નિરુત્તર જોઈ બોલ્યો: “અહીં રોકાવાથી શું થાય કહું? જેને શોધવા પાછળ ખાધાપીધાની દરકાર કરી નથી એ માણસ પોતાના સાથીઓને નસાડી પોતે ય નાસી જાય.”

આ પ્રસંગે તેને કડવાં વેણુ કહેવાં ઠીક ન લાગવાથી તે બોલ્યાં: “એક બાબતમાં તારી સાથે વાતચીત કરવાની મારી ઈચ્છા છે પણ તું જતા રહેવાની ઉતાવળ બતાવે છે એથી હું તને કશું કહી શકતી નથી.”

દાદીમા શી વાતચીત કરવા ઉત્સુક હશે—આ જિજ્ઞાસાથી સુભટ્ટનું મન અસ્વસ્થ થયું. તેમની વાત સાંભળવી જરૂરી માની તે બોલ્યો: “દાદીમા! રક્ષકદળના પંદર માણસો તૈયાર થઈને અહીં આવે એટલા વખતમાં તમારી વાત પુરી કહેવાઈ રહે તેવી હોય તો કહો.”

“તું કોઈ બિદલની છોકરી સાથે રહેતો હતો?”

પ્રશ્ન સાંભળતાં વેંત સુભટ્ટ ડઘાઈ ગયો હોય તેમ સ્થિર ઉભો રહ્યો. શો જવાબ આપવો તે તેને સુઝ્યું નહોતું. તેની હાલત પારખી ડોશીમાએ આવેશમાં કહેવા માંડ્યું: “આપણું કુળ કયું—આપણી સ્થિતિ કયી—આપણાં સગાંસંબંધી કોણ? આ સર્વે બાબતોનો ખ્યાલ જ તને થયો નહિ!”

હજી તેને અવાકુ ગ્લાનિવશ જોઈ ડાશીમા માયા ભાવે બોલ્યાં :
“ જતે જન્મારે કાન આગળ તારી આખરનાં વર્ણન અથડાશે તે
અંતઃકાળને સુધર્યો સમજીશ અને - ”

વિશેષ બોલી શકાયું નહિ.

વૃદ્ધ દાદીમાએ કોઈ વાત સાંભળી છે અને એની જખરી અસ-
તેમના હૃદય પર પહોંચી છે આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ પાછળનું રહસ્ય
તેણે કદપી લીધું.

વૃદ્ધ દાદીમાના અંતઃકરણને અશાંતિ ને સંતાપથી મુક્ત કરવાનું
ઉદ્દેશથી તે બોલ્યો : “ મા ! જે ભિલ્લ છોકરી સાથે હું રહેતો હતો
તેના પિતા અને સગાભાઈને કેદ પકડી મેં પાટણ મોકલાવ્યા; હજી
જેમને હું નિર્દોષ છોડાવી શક્યો નથી. એ છોકરીના દાવમાં હું આવું
તો તે શું કરે ? ”

“ જીવ લીધા વગર ન રહે. ”

“ એમ કરવાને બદલે મોતના પંખમાંથી એણે મને ઉગાર્યો છે. ”

પોતાનો પૌત્ર એક ભિલ્લ છોકરીના હાથે પ્રાણ બચાવી શક્યો
છે આ વાત જાણ્યા પછી દાદીમાના દિલનો સંતાપ જતો રહ્યો હો
તેમ જણાયું કેમકે તેમના મોં પરની કરચલીઓમાં ને ઉંડી ઉતર
ગયેલી આંખોમાં તેની પ્રતિતિ બહાર તરી આવી હતી.

રક્ષકદળના મુખીએ પ્રણામ કરી કહ્યું : “ અધ્યક્ષ મહાનુભાવ
આજા પ્રમાણે અમે ઉતાવળે જવાની તૈયારીઓ પુરી કરી છે. ”

સુભદ્રે દાદીમાના ચરણરૂપથી પૂછ્યું : “ જવાની રજા છે, મા ! ”

“ જા, દિકરા ” દાદીમા પ્રસન્નચિત્તે બોલ્યા : “ તને સોંપાયેલું
કરજ હોંશિયારીથી બજાવ. ”

જતાં પહેલાં સુભદ્રે નમસ્કાર કર્યા દાદીમાએ તેના મસ્તક પર
હસ્ત પ્રસારી બાવભીના સ્વરે કહ્યું : “ ભગવાન તારા મનોરથ પુરા કરે. ”

રક્ષકદળના માણસોએ દાદીમાને નમન કરી સુભદ્રની પાછળ ચાલવા માંડ્યું.

*

માં પર નિરાશા અને પરાજય સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. કાર્મ કામનો ભાર પોતાની ઇચ્છાથી માથા પર ઉઠાવવા જતાં પરિણામે નિષ્ફળતા સાંપડવાથી જે વ્યાધિ માણસનું મન કુંડિત કરી મુકે છે એવી જ વ્યાધિથી પીડાતો જીવાન સોમપુરના સહુથી શ્રેષ્ઠ ઘરમાં પ્રવેશ્યો. ઓરડામાં ઘીની દીવડી આગળ દાદીમા માળા ફેરવતાં ધ્યાનગ્રસ્ત બેઠા હતા. એક ચાકર બહારની ઓસરીમાં ઉઘતો બેઠો હતો ને ચોક્કાણ-પાથરાણું પગ પાસે પડ્યાં હતાં. જીવાનનો પગરવ કાને અથડાયો કે તરત જ તેની આંખો ઉઘડી હતી. આવનારને તેણે પોતાની પાસે બોલાવ્યો, બેસાડ્યો. બંને જણા મુંગા રહી દાદીમા ક્યારે માળા પુરી કરે તેની રાહ બેઠા લાગ્યા.

માળા પુરી કરી દીતીને સંબોધી પ્રાર્થના કરવા માંડી : “હે મા જગદંબા ! મારા સુભદ્રની વાંછના પુરી કરજે. તું સર્વની જન્મદા છે, પાત્રનહાર છે.”

ધુંટણિયાબેર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી બોલી : “મહાશક્તિ ! અમારાં કુળ ગૌરવને નિષ્કલંક રાખજે. તું યશસ્વિતા છે, તારા સ્મરણ માત્રથી મનનો મેલ ધોવાય છે.”

એની એ સ્થિતિમાં ત્રણ વખત સાષ્ટાંગ બુકી બેઠી થઈ. બહારની ઓસરીમાં ચાકર પાસે બેઠેલા જીવાનને જોતાં જ પૂછ્યું : “કેમ ! શું કરી આવ્યો ?”

જવાબમાં તે બોલ્યો : “અણહિલપુરથી પાંચેક ગાઉ અને આ આપણા સોમપુરથી બે ગાઉ છેટે મોટી પરબ છે એની સામે ગણેશ-દાદાનું મંદિર છે આ મંદિરમાં કેટલાક વખતથી એમણે રહેવા માંડ્યું છે.”

સાંભળવા છતાં મૈન બેસી રહેલા દાદીમાનાં વૃદ્ધ મોં પર હાર પ્રસરેલું જોઈ તે સંકાચાચો, બોલ્યો : “એમનો પત્તો મેળવ્યા છ. રૂપરૂ મળી સંદેશો કહેવામાં હું નિષ્ફળ શાથી નિવડ્યો એમ તમા મનમાં થતું હશે ! પણ દાદીમા ! મેં ચાર - પાંચ વખત ગણેશમંદિરમ પડી રહેતા જોગીને મળી એમના સંબંધમાં પુછપરછ કરી હશે દરેક વખતે જવાબ મળ્યો કે આવ્યા હતા, ગયા. આથી કંટાળ પાછો અહીં આવ્યો છું.”

કોઈ પણ કામ પુરું કરી શક્યા ન હોય એવા અસંખ્ય યુવાનોમાં આ શ્રીધરની ગણતરી થઈ શકે એમ જણાતાં દાદીમા હસી બોલ્યા : “તે શી રીતે માન્યું કે ગણેશમંદિરમાં તેણે રહેવાનું રાખ્યું છે ?

“જાણે જુઓ-” શ્રીધરે પોતે ભોગવેલી મુશ્કેલીઓનું વર્ણન કરી બતાવવાના ઉદ્દેશથી કહેવા માંડ્યું : “અહીંથી નીકળી પ્રથમ હું ભવાનીમંદિર આજુ બાજુના ભિલ્લ વિસ્તારમાં પહોંચ્યો. જે છોકર સાથે તે રહ્યા હતા તેને મળ્યો એ વખતે છોકરોની મા ઉમા પણ ત્યાં હાજર હતી. તેમને પુછતાં જવાબ મળ્યો : ‘કેટલાક વખતે પાછા દેખાયા જ નથી.’

તમે માનશો ? રેણુ રૂપાળી - દેખાવડી છે. એને મહીના રહ્યા છે.

શ્રીધરને ટીકાખોર માની દાદીમા રાપાવેશમાં બોલ્યા : “વગ વિચાર્યું જેમ ફાવે તેમ બચડવાની જરૂર નથી.”

એમના સવાલનો જવાબ દેવાને બદલે શ્રીધરે જુદી જ વાત કહેવા માંડી હતી એથી જ દાદીમા નારાજ થયાં હશે, એમ માર્ત તેણે કહ્યું : “ભવાનીમંદિર આજુ બાજુનો વિસ્તાર પડતો મુકી અન્યત્ર ભટકવા માંડ્યો. ગણેશમંદિર આગળ પાણીની મોટી પરબ છે ત્યાં યોગિતો હું જઈ ચડ્યો, તરસ લાગી હતી તેને તૃપ્ત કરતે હતો આ વખતે ત્યાં ઉભેલા જોગીએ મને પૂછ્યું : ‘તમે ક્યાંથી આવ્યા છો ?’

હું બોલ્યો : ‘સોમપુરથી.’

તેણે કહ્યું : ‘તમારા ગામધણીએ તમને મળવા બોલાવ્યા હશે!’

મારી અન્નધખીને પાર નહોતો, પૂછ્યું : ‘અહીં આવ્યા છે?’

‘ખબર નથી?’ તેણે જ મારી મહેનત સુધારી : ‘ગણેશ-મંદિરમાં રહે છે.’

હું તરત જ ગણેશમંદિરમાં ગયો. લંગોટી પહેરી એક તપસ્વી ટહેલતો દેખાયો. મને જોતાં જ તેણે પૂછ્યું : ‘કેમ!’

મેં સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘અહીં સોમપુરના જગીરદાર આવ્યા છે?’

જગ્યામાં માથું હલાવી તે બોલ્યો : ‘બહાર ગયા છે.’

એકાદ ઘટિકા પરખ ગામમાં રખડી તરત જ પાછો ત્યાં જ જઈને હું ઉભો રહ્યો, એ વખતે પણ મને એજ જવાબ મળ્યો. તમે માનશો? ચાર વખત એ રીતે ત્યાં ગયો ને પાછો ફર્યો. તમે આજ્ઞા કરતા હો તો હજી ત્યાં જઈ તપાસ કરી આવું.”

દાદીમાએ હવે જ કહ્યું : “શ્રીધર! તું એને શોધી શક્યો નહિ. પણ એ પોતે જ અહીં આવી મને મળી પાછો જતો રહ્યો.”

આ સાંભળી શ્રીધરે નીચું જોયું.

તેઓ કેટલીયે વાર સુધી વિચારમાં મૌન બેસી રહ્યાં. શ્રીધરે જવાની રજા માગી : “મારા નસીબમાં યશ લખાયો નથી. હવે જવાની આજ્ઞા છે?”

“શી ઉતાવળ છે?” દાદીમાએ તેને બેસવાની ફરજ પાડી. તે બેઠો કે તરત જ દાદીમાએ ઉડો શ્વાસ મુકી મનનો વહેમ બહાર કાઢ્યો : “હે, શ્રીધર! મહીના રહી ગયાની વાત સાચી છે?”

“હું જુદું બોલ્યો હોઉં તો ભગવાન ત્રિપુરારિ મારી આંખો ફાડે.”

અધકચરું શિક્ષણ પામેલો – કોઈ પણ કામમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાથી ટવાયેલો, છતાં આરંભે શુરો રહી માથા પર ઉઠાવેલું

કામ અધવચમાં પડતું મુકી દેનારો આ બ્રાહ્મણ ધડા વિનાનો છે આ છાપ દાદીમાના મનમાં પડી હતી; એથી જ તેમનું મન આ વાતને આવકારો શક્યું નહિ હોય ? કે પૌત્ર પ્રત્યેનો પૂર્વગ્રહ તેમના મન પરથી ખસી શક્યો નહિ હોય ? આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કઠિન હતો.

‘કેટલાય દિવસોથી તે સોમપુરમાં આવ્યો નહોતો અને આવ્યો તે પણ કેટલા પુરતો ! દાદીમાને નમસ્કાર કર્યા, થોડી વાર વાતચીત કરીને ઉતાવળે જતો રહ્યો. આ રીતે કાઠ છોકરો પોતાને ઘેર જતો રહે !’

—આ વિચારમંથનથી ડોશીમાનું મન મુક્ત રહી શક્યું નહોતું.

“એક કામ હાથ પર લીધા પછી જીવ જાય ત્યાં સુધી તેને છોડે તેવો નથી. તે અધુરું હોય ત્યાં સુધી તેનું મન વ્યગ્ર રહે છે, કાર્ત્તવ્યને ય મોં બતાવવું એને ગમતું નથી. અગાઉ પણ જ્યારે હું એને જોતી ત્યારે કામ, કામને કામ. અસ, એમાં જ એ પરાવાયેલો હોય. આવો ટેકીલો, કર્તવ્યનિષ્ઠ છોકરો દાદીમાને વિસારે પાડી શકે ?”

દાદીમાએ મનોગત સંતોષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

“ભિક્ષની છોકરીએ એની સેવા ચાકરી કરી હશે એથી જ તે એના જુવડામાં જતો આવતો હશે અને એવી ભલી છોકરીને ત્યાં થોડા દહાડા મહેમાન થઈને રહ્યો હોય તેથી શું !”

—સંતાન પ્રત્યેનો પૂર્વગ્રહ ઉભરાવા માંડ્યો :

“મારો સુભદ્ર મને જીલે નહિ, કુળ લાજે એવું એક પણ કુકર્મ કરી શકે નહિ, બ્રાહ્મણ જીવું બોલ્યો છે કાં તેણે જીલ્લી વાત સાંભળી છે. જગતમાં સદુથી વિશેષ જાણકાર હું છું, મારો છોકરો કેવો છે તે બાબતની.”

—દાદીમાના મોં પર ગર્વ પ્રસરવા માંડ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું ::

કૈલાસ અને સુભદ્રા

દસેક સશસ્ત્ર પુરુષો નૃત્યવિહારની બહાર રસ્તા પર ટહેલતા હતા. રડચો ખડચો કાઈ પથિક ત્યાંથી પસાર થતાં ઉભો રહી જતો એ વખતે તેને કહેવામાં આવતું : “આજે જાહેર પ્રયોગ થવાનો નથી.”

કાઈ જાગીરદાર કે ધનપતિના કુટુંબી જતો માટે ખાસ પ્રયોગ નિર્માયો હશે એમ માની તે પથિક ત્યાંથી આગળ ચાલવા માંડતો. એના મનમાં કશી શંકા સ્થાન પામી શકે નહિ, એટલા જ માટે તેને જાહેર પ્રયોગ બંધ રખાયો છે એમ જણાવી દેવામાં આવતું હતું.

અલુહિલપુર - પાટણના ગુપ્ત સૈનિક દળના અગ્રણીનું અહીં ઉપસ્થિત જણાવું સૂચક લાગ્યા વિના રહે ખરું? ગમે તે હેતુથી સશસ્ત્ર માણસોને એમણે અહીં ગોઠવ્યા હો - આ ગોઠવણ સમય સરની, ઉપયોગી માની કૈલાસે તેની તદ્દન નિકટ જઈ પૂછ્યું : “અહીં કેમ ઉભા છો, બાઈ!”

“નાચ જોવા આવ્યો છું.”

“સૈનિકોને એટલા જ સારુ સાથે લાવ્યા હશે!”

“કેમ! એ લોકો નાચ જીએ એથી તમે નારાજ છો?”

“ના, રે, બાઈ!” કૈલાસે પોતાની અજ્ઞાનતા પુરવાર કરવાનો દંભ જળવવા માંડ્યો : “મારે શા સારુ નારાજ થવું જોઈએ?”

કશી ઓળખાણુ વગર એકદમ નજીક ધસી આવી પૂછપરછ કરવા લાગી ગયેલા આ પથિક સંબંધમાં સુભટ્ટે ખાસ વિચારવા જેવું માન્યું નહિ. કેમકે એ રીતે અકારણુ વાતચીતમાં ઉતરી પડવાની ટેવ અનેક માણસોને હોય છે એમ તે જાણતો હતો. આ પણ એ કોટિના વાતોડિયા, પંચાતિયા, ઠોઠ માથાફોડિયામાંનો એક છે એમ માની તેની દરકાર તેણે કરી નહિ.

બંધ પડેલી વાતચીત ફરી ચાલુ કરવાના હેતુથી કૈલાસ બોલ્યો : “હે, બાઈ! કહેવાય છે કે મેનકારાણીનો નાચ જોણે જોયો નથી તેણે અવતાર સુધાર્યો નથી - આ વાત સાચી!”

જવાબમાં કાંઈ પણ ન બોલતાં સુભટ્ટે તેના મોં સામે જોવા માંડ્યું. પછી, તેની નજર વિહારના દ્વાર તરફ સ્થિર થઈ. આથી કૈલાસે માન્યું કે તે કોઈની રાહ જોતો હશે.

સુભટ્ટ શા સારુ અહીં ઉભો છે - કોઈના આગમનની પ્રતિક્ષા કરવાની તેણે શી જરૂર છે એ જાણવા સારુ પ્રકટ થવું જ પડશે એમ માની કૈલાસ બોલ્યો : “આજે તો હું પણ તમારા લોકોની સાથે નાચ જોઈ લઉં. ક્યારે શરુ થશે?”

“બુધવારની મધરાતે.” કંટાળો આવવાથી ઉડાઉ જવાબ આપ્યો : “આજે - અત્યારે તો અમારા જેવા થોડાક અધિકારીઓને દેખાડવા પુરતો ખાસ પ્રયોગ થવાનો છે.”

“હમણાં સુધી ખરું બોલ્યા કેમ નહિ!” મુળભૂત સ્વરે બોલ્યો : “મિત્ર! હું પણ આપની કોટિનો જ પ્રેક્ષક છું - હવે મને ઓળખ્યો?”

“હે, કાણુ -” વિસ્મિત નેત્રે સમીક્ષા કરી સરિમત બોલ્યો : “પુરાણપુરના પ્રદેશ કૈલાસ!”

સમાન દરજ્જાના અધિકારીઓના મિલન વખતે જે વિવેક છટા ને માન સત્કારાતાં હતાં એ સર્વે અહીં દેખાયાં. એક બીજાએ પોતપોતાનાં ખડગની મૂઠ મેળવી શસ્ત્રાલિંગનની નમસ્કાર - વિધિનું પાલન કર્યું.

“પુરાણપુરના પ્રદેશ! ગામડિયાના વેશમાં અહીં કેમ આવવું થયું?”

“એ બધું આપને પછી કહીશ.” કૈલાસે ક્ષણભર મૌન રહી પૂછ્યું: “વિહારમાંથી કોઈ બહાર નીકળવાનું છે?”

“હા, પાંચ જણને મેં અંદર મોકલ્યા છે.” સુભદ્રે પોતાની યોજનાનો પ્રસ્તાવ કહેવા માંડ્યો: “તેઓ ચોર પેઠે વિહારમાં પ્રવેશ્યા હશે.”

“આ પદ્ધતિથી કામ લેવા પાછળ કોઈ દૂષો હેતુ હશે!”

“વિહારમાં કોણ કોણ છે તેની માહિતી મેળવવા પુરતો.”

બંને જણાની વાતચીત અટકી. તેઓએ વિહાર તરફ જોયું. તેમાંથી બહાર નીકળી એક સૈનિક સુભદ્ર નજીક આવતો હતો. તદ્દન નિકટ આવી કાંઈ પણ બોલ્યા વિના તે ઉભો રહ્યો. એ પરથી સુભદ્રે માન્યું કે કૈલાસની હાજરીથી તે સંકોચાયો છે. આ સ્થિતિ દૂર કરવા સારુ સુભદ્રે તેને પૂછ્યું: “શું થયું?”

તે નિઃશ્વંકાચ બોલ્યો: “અમારી ગોઠવણ પ્રમાણે વિહારમાં ધુસતાં અમને મુશ્કેલી નડી નથી. પ્રવેશદાર આગળ ચોકિયાત ઉભો હોત તો અમારે થોડીક મુસીબતોમાંથી પસાર થવું પડત, પણ અંદરનો વિભાગ સંભાળનારા જે સ્થળે ઉભા હતા તેમના કાર્યમાં બહાર ઉભા રહેનારા ચોકિયાતો સામેલ થયા હતા. આપણા ચાર સૈનિકોએ તેમના હથિયાર પડાવી તેમને ક્રેદ કર્યા છે.”

“આવું હાપણ કરવાનું તને કોણે કહ્યું હતું?”

“શું કરું! એ લોકો વિહારને આગ લગાડનાર સામગ્રીઓ એકત્ર કરતા હતા.”

આ સાંભળી કૈલાસ ચોંક્યો. તેણે સુભદ્રને કહ્યું: “વિહારમાં ચાલો. મહારાણી અને યુવરાજને સળગાવી મુકવાનું કાવત્રું યોજાઈ રહ્યું છે.”

“તેઓ અહીં -”

“હા, અહીં જ કેદી હાલતમાં છે.”

કૈલાસના મેંએથી જાણવા મળેલી આ નવી ખાતમી પળભર સ્તબ્ધ કરી મુકે એવી હતી. સુભટ પણ તેના પ્રભાવથી મુક્ત રહી શક્યો નહોતો.

જે અગત્યના કામ માટે પોતે વિહાર આગળ આવ્યો હતો એનાથી કેટલાય ગાળું વધારે મહત્વનું આગમન કૈલાસનું છે એમ તેને જાણાયા વિના રહ્યું નહિ.

સૈનિકની પાછળ સુભટ અને કૈલાસે વિહારમાં પ્રવેશ કર્યો. યોગાનમાં એક બાજુએ સશસ્ત્ર સૈનિકાથી ઘેરાયેલા ચોકિયાતો તેમની નજરે પડ્યા. કાવત્રું કરવા જતાં પકડાઈ ગયેલા અપરાધીઓ પેઠે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના તેઓ એસી રહ્યા હતા. લાકડું, ઘાસ, લુગડું, તેલ નીતરતા કાકડા વગેરે દાહક સામગ્રી તેમની નજીક પડી હતી. આ બધું જોતાં જણાયું કે ચોકિયાતોને પકડવાનું કૃત્ય સમયસૂચક હતું.

સુભટ અને કૈલાસે પરિસ્થિતિ વિચારી દષ્ટિ સામેનો પ્રસંગ અવલોકી થોડાંક ડગલાં આગળ ચાલી મંત્રણા કરવા માંડી.

મહારાણી અને યુવરાજને પ્રભાસપાટણ તરફ લઈ જવાની વાત સુભટને બહુ ગમી.

બીજી જ ક્ષણે તેણે દૂર ઉભેલા સૈનિકને સંકેતથી સમજાવ્યું :
“કદાવર બાંધાના ચોકિયાતને અહીં લાવ.”

સૈનિકે સંકેત પારખી એક ચોકિયાતને સુભટ સમીપ ઉભો કર્યો. ચોકિયાતને ભય ખતાવવામાં આવ્યો : “બંધનાગાર તરફ લઈ જવામાં વિલંબ કરશે તો માથા પર તોળાઈ રહેલું ખડગ પેટમાં પ્રવેશી આંતરડા બહાર કાઢી નાખતાં વાર નહિ લગાડે.”

ચોકિયાતે મોતની બીજે બંધનાગાર દેખાડવાનું કસુલ્યું. તેને સાથે લઈ કૈલાસે આગળ ચાલવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૬ ૐ ::

અંધનાગાર જડ્યા વિના ન રહ્યું

વિહારના ઉદ્યાનમાં એક જગાએ કાનિયો અને તેની નિકટ ચોકિયાત ઉભા હતા. તેઓ જાણતા નથી એવા કોઈ સ્થાનની શોધ કરતા હોય એમ લાગતું હતું. તેમના પર દષ્ટિ જતાં જ મલ્લિકા ચોંકી, ઉભી રહી.

“કાનિયો અહીં સુધી કયી રીતે આવવા પામ્યો!” આ પ્રશ્ને તેના મનમાં સ્થાન લીધું: “આનંદિનીએ ફરી પાછું તેનું ડહાપણ ડહોળ્યું જણાય છે.” આ અટકળ પર તે સ્થિર થઈ.

શિલા અન્ય મનસ્ક બની ઉભી રહી હતી. કાનિયો અને ચોકિયાત તેની દષ્ટિ બહાર રહી શક્યા નહોતા. તેમના પ્રત્યે તેને વહેમ કે તેવો વિચાર સુદ્ધાં ઉદ્ભવ્યો નહોતો. મલ્લિકાએ તે તરફ શિલાનું લક્ષ ખેંચ્યું, પૂછ્યું: “ચોકિયાતની સાથે છે, તે કોણ છે — ખબર છે? કેમ આવી શક્યો હશે? કારણ શું હશે? સમજી શકે છે કોઈ પણ?”

શિલા સ્વસ્થ થઈ હતી. તેણે સલક્ષ જોયું હતું. આથી તેણે

તેના પ્રશ્નને અનુસરતો ઉત્તર આપ્યો : “વાતચીત અને વ્યવસ્થામાં આપણે વખત ખગાડ્યો, એનું જ આ પરિણામ આવ્યું છે.”

જવાબમાં રહેલો ઠપકો સહેજે પરખાયો હતો - તે માઠું લગાડે તેવો નથી એમ જણાતાં મલ્લિકાએ કહ્યું : “તું ખરું બોલી છે, શિલા !” તેના ખભા પર પોતાનો એક હાથ સ્થાપી કહેવા માંડ્યું : “આપણો વખત નકામો ખગડ્યો છે, એ હું કબુલું છું. ગુપ્ત સૈનિક દળનો અધ્યક્ષ ઓચિતો વિહારમાં ધસી આવશે એમ આપણે માનતાં હતાં. એ માન્યતા સત્ય નિવડ્યા પહેલાં કાનિયો ધસી આવ્યો. આ માણસ મુંગો, બહેરો છે. અગાઉ એક વાર મેનકારાણીની હાજરી અહીં હતી તે સમયે આવી ગયો છે. આનંદિનીએ એને મોકલ્યો હતો. એના જ કહેવાથી ફરી પાછો આવ્યો લાગે છે.”

વિચાર કરવા પુરતો અવકાશ નથી એમ જણાતાં તેણે શિલાની સલાહ માગી : -“હે, બહેન ! તને શું લાગે છે ? - હવે શું કરવું જોઈએ ?” પ્રિય સખિને યોગ્ય એક વચનનો પ્રયોગ અહીં લાગણી પ્રાપ્ત્યે ઉત્પન્ન થયો હતો. તે નિકટવર્તી ભાવે આગળ બોલી : “તારી બુદ્ધિ પર મને શ્રદ્ધા છે. તારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવાથી મને કશી હાની પહોંચવાની નથી, એ હું જાણું છું.”

આ શબ્દો બીકથી ઉચ્ચારાયા છે, એ સ્પષ્ટ સમજાતું હતું. તે પોતાના મનમાં પ્રવેશ પામેલા ભયને છુપાવવાનો યત્ન કરે છે, એ પણ જણાઈ આવતું હતું.

“ચોકિયાતની નિકટ ઉમેલો પુરુષ ગમે તે હો. કોઈ ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. રાજ્યનો ગુપ્ત સૈનિક હશે તો પણ કરવાનું કારણ નથી. હા, પણ તે કાણ છે તેની પ્રતિતિ થવી જ જોઈએ. ગુપ્તચર જણાય તો તેની આગળ કહી શકાય તેટલી સત્ય વાત છુપાવવી નહિ.”

- આ પ્રમાણે સલાહ આપી શિલાએ તેને કહ્યું : “અહીંથી

આપણે ઉતાવળે તેમની સમીપ જઈ પહોંચવું જોઈએ, જેથી આપણા પ્રત્યે વહેમાવાનું ખાસ કારણ તેમને મળે નહિ.”

*

ચોકિયાત અને કાનિયો ઉભા હતા તેમની સમીપ જઈ મલ્લિકાએ ચોકિયાતને ઉદ્દેશી પૂછ્યું : “આ કાનિયો તને અહીં ધસડી લાવ્યો છે ?”

જવાબમાં તે બોલ્યો : “કહે છે કે બંધનાગાર દેખાડ નહિ તો માથું ધડ પરથી ઉતારી નાખીશ. મારે શી રીતે એમને પ્રતિતિ આપવી કે હું તે સ્થાનથી અજ્ઞાત રહ્યો છું.”

કાનિયા સામે આંખોના ડોળા ધુરકાવી મલ્લિકા બબડી : “આનાંદિનીના મગજમાં ફરી પાછું ભૂત ભરાયું લાગે છે.”

આ ક્ષણે કાનિયો અને શિલા એક બીજાનાં મોં પ્રત્યે તાકતાં હતાં. તેઓ એક બીજાને પારખી શક્યાં કે કેમ તે સમજી શકાતું નહોતું. ઉચ્ચ આશયથી ધૂત અનેલી બે વ્યક્તિઓ સામસામી અથડાતાં તેમનાં મોં પર પ્રકટવા જોઈએ એજ ભાવ આ બેની મુખમુદ્રા પર પ્રસર્યા હતા.

આ અણઉકેલ સ્પર્ધાને એમની એમ રહેવા દઈ કાનિયો મલ્લિકાના મોં સામે જોઈ બોલ્યો : “મેનકારાણીના વિશ્રંભ મંત્રી ! મને બંધનાગારમાં લઈ જવાથી જ તમારું શ્રેય થશે, સમજ્યાં !”

તેને બોલતો સાંભળવાથી મલ્લિકા ચકિત થઈ. મનમાં આઘાત પહોંચ્યો : “અગાઉ એક વખતે આ પુરુષની નિરીક્ષા કરતી વખતે મેં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ બીજી વખતે મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે એ વિજય કૃત્રિમ હતો. આ પુરુષે મને હરાવી છે, શરમિંદી બનાવી છે.”

વિશ્રંભ મંત્રીને લજવાઈ અવાકુ ઉભેલા જોઈ કાનિયો ખડખડ

હસ્યો, બોલ્યો : “આ ક્ષણે હું આનંદિનીનો માણસ નથી, એ વખતે પણ નહોતો.”

હજી સુધી મૌન જાળવી ઉભી રહેલી શિલાએ કાનિયાને ઉદ્દેશી પૂછ્યું : “મને ઓળખો છો?”

પોતે કાંઈ સાંભળ્યું જ નહોત્ય તેમ પોતાની જ વાત કહેવા માંડ્યો : “નૃત્યવિહારના ઉપાધ્યક્ષ મલ્લિકાદેવી પરાજય પામ્યાં—કેટલી સુક્ષ્મ એમની સમીક્ષા શક્તિ!”

આ કટાક્ષપાત થયાથી મલ્લિકાના હૃદયમાં શી અસર પહોંચી હશે, એ વિચારવું નિરુપયોગી માની શિલાએ કાનિયાને ઉદ્દેશી બોલવા માંડ્યું : “મહારાણી અને યુવરાજને મૂકત કરવાનું કામ વિલંબમાં મુકાતું નથી? વિજય—પરાજયની પંચાત લવિષ્યે થઈ શકશે. હાલ એની જરૂર નથી. ચાલો, બંધનાગારમાં—અમારે પણ અહીંના મહેમાનોને માનભરી વિદાય આપવી છે.”

કાંઈ પણ બોલવું અનુચિત માની કાનિયો તેની સાથે આવવા તત્પર બન્યો. એ જોઈ શિલા હસીને બોલી : “આપનો દરજ્જો જણાવી શકશો?”

“ના.”

“નામ કામ?”

“નહિ.”

“હેતુ?”

“કાંઈ જ નહિ.”

“કાંઈ પણ જાણ્યા વિના હું આપને બંધનાગારમાં લઈ જઈ શકીશ નહિ.”

“હવે જ પ્રતિત થયું કે તમે લોકો પ્રત્યેક પ્રકારની પ્રપંચ વિદ્યા અજમાવી શકો છો.”

“છતાં તેવું કશું તમારા પર અજમાવાયું નથી.”

“હું એટલો જ બાગ્યશાળી -” ગંભીરતાથી કાનિયો બોલ્યો :
“ચાલો, આગળ થાઓ.”

“બધા વાપરવાની ટેવ પડી લાગે છે.” શિલાએ હસીને કહ્યું :
“આપણે એક ધ્યેય, એક પક્ષનાં સામસામા અથડાવા પામ્યાં ન હોત તો હું તમને સિદ્ધ કરી આપત.”

“જે તરણીઓ મળીને મારા અંગ પર હલ્લો કર્યો હોત, એ જ ને !”

“હા, તમે એક જણ હોવાથી અમે તમને કેદ પકડી શક્યાં હોત.”

વ્યંગ પારખ્યા વિના ચોકિયાત બોલ્યો : “એ એક નથી એની સાથે ગુપ્ત સૈનિકો છે. પેલો બચકર મનાતો દલપતિ પણ છે.”

“કાણુ - સુભટ આવ્યો છે ?”

“હા, એ જ.” ચોકિયાતે ખુલાસો કર્યો : “અમારા પાંચેયનાં શસ્ત્ર ખુંચવી લેવાયાં છે.”

સુભટનું નામ સાંભળવાથી મલ્લિકા ધ્રુજી રહી હતી.

“એ લોકો ક્યાં રોકાયા છે ?” શિલાએ ચોકિયાતને પૂછ્યું :
“ચોકમાં ?”

ઉત્તર કહી શકાય તેવું પોતે જ બોલી : “એમ સમજીને ત્યાં પડાવ નાખ્યો હશે કે વિહારમાંથી એક પણ માણસ બહાર છટકી શકે નહિ.”

બચનો આવેશ વધવાથી મલ્લિકા કાનિયાના મોં સામે જોઈ નરમાશથી બોલી : “કાનિયા ! તું મને પ્રપંચી માની બેઠો હશે. જે પ્રસંગે આપણા બે વચ્ચે ઝાળખાણ નહોતી. જે વખતે મુંગો -

બહેરો થઈ તું ત્રણ જણાની સાથે અહીં આવ્યો હતો એ પ્રસંગે હું પ્રપંચનું સાધન બની હતી. હમણાં હું તે રહી નથી. કેમકે મને સાધન બનાવનાર પોતેજ અહીંના કેદીઓથી જીતાઈ ગઈ છે.”

“વિહારને બાળી મુકવાની તૈયારીઓ અમે દેખી છે.”

“તમારા મનમાં જન્મેલો આ વહેમ દુર થઈ શકશે.” શિલાએ કાનિયાને તે બાબતની ખાત્રી આપી કહ્યું: “અમારા પ્રત્યે તમે સંદેહથી જુઓ છો, એથી હું જરાય ગભરાતી નથી.”

સહેજ વાર સુધી મૌન રહી તે બોલી: “મહાનુભાવ! મહારાણી અને યુવરાજને આ ક્ષણે કેદી માનવા અમે તૈયાર નથી. એ રીતે એમને બંધનમુક્ત કરવાની અમારી ઈચ્છા પણ નથી. તેઓ કેટલાક પ્રહરથી આ સ્થાનના મહેમાન ઠર્યા છે.”

કાનિયાના મોં સામે જોઈ આગળ બોલી: “મહારાણીને, યુવરાજને અને આપના પવિત્ર ધ્યેયને આંચ ન આવે એ રીતે અમારી ફરજ અમે બજાવીએ?”

“એશક, બજાવો.” કાનિયો બોલ્યો: “પણ મારી નજર બહાર રહી જાય એવું એક પણ કામ થવું જોઈએ નહિ.”

મહેમાન પેટે વિદાય આપવા અગાઉ જે વ્યવસ્થા કરવી શક્ય જણાઈ તે વ્યવસ્થાની ભૂમિકા શિલાએ કાનિયાને મેળવવી. તે તેને આવકારવા યોગ્ય લાગી.

“એક સંદેશો અમારે આપવાનો છે.” શિલાએ વિનયપૂર્વક પૂછ્યું: “આપવા દેશોને!”

“આ બાબતમાં તમે મહારાણીનો અનુમતિ મેળવજો.”

— આ વાત શિલાને ગમી.”

પ્રકરણ ૭ મું : :

બંધનાગારમાં મંત્રણા

થોડી વાર પહેલાં પ્રાર્થનાનો આરંભ કર્યો એ વખતે બંધન ખંડના દરવાજા રોજ પેઠે બહારથી બંધ હતા અને પ્રાર્થના સમાપ્ત થયા પછી જોયું તો તે તદ્દન ઉઘાડા જણાયા. આજ પૂર્વે આ કારાવાસમાં ક્યારેય પણ આવું સત્ય અનુભવ્યું નહોતું.

સંદેહને અવકાશ મળ્યો : “ અકસ્માત બન્યો છે કે અણુધાર્યો ચમત્કાર ! ”

મનમાં જ ઉત્તર સર્જાયો : “ શુભરાતની મહારાણી ! ઉઠ, ઉભી થા, બહાર નીકળ અને તારા મનનો સંદેહ દૂર કર. ”

એ જ ક્ષણે આ પ્રેરણા અમલમાં મુકાઈ.

મેં પરિવેશ ઝંખકતું હતું. નેત્રોમાં નિર્ભયતા તરવરતી હતી. કેટલાંક પગલાં આગળ ચાલી બીજા એક ખંડ આગળ અટકી ઉભી રહી.

બિછાનામાં આંખો મિચી મુતેલા તરુણને જોતાંવેંત આવેશથી હૃદય ભરાઈ આવ્યું - એજ સ્થિતિમાં તરુણ આગળ જઈ ખોલી : “ શ્રેમ ! ”

મમતા ભરપૂર સંબોધન કાનના પરદા વિંઝી હૃદયના ઉંડાણમાં ઉતરી ગયું ને તરત જ તેણે આંખો ઉઘાડી. મમતામૂર્તિને પોતાના મસ્તક આગળ ઉપરિથત જોઈ તે બેઠો થયો, “મા!”

— વિશેષ ખોલી શકાયું નહિ.

માએ પુત્રના માથા પર હસ્ત પ્રસારવા માંડ્યો હતો. આ ક્ષણે બંનેનાં મોં પર અદ્ભુત પ્રકાશ પ્રકટ્યો. જીવ માત્રને સમાન અંશે સાંપડેલી માયા બેમાંથી કાઢીએ ખોઈ નથી — આ સાક્ષાત્કાર કેટલો મધૂર!

બંધનખંડની બહારથી એકાએક વંદનધ્વનિ સંભળાયો : “દંડ-વત્ પ્રણામ કરું છું.”

અવાજ સુપરિચિત જણાયો હતો; છતાં મા — દિકરાના મોં પર જિજ્ઞાસા ઝળકી. તેમનાં લક્ષ ખંડદારમાં મંડાયાં. બે હાથ બેગા કરી માથું નીચું રાખી ગામડિયા જેવો દેખાતો એક જણ ઉભો હતો. ક્ષેમ સાશ્વંય બોલ્યો : “કાણુ કૈલાસ !”

“જી, હા.” દારમાં પ્રવેશતાં કહ્યું : “નિમંત્રણ આપવા આવ્યો છું.”

મહારાણીએ તેને પૂછ્યું : “અમારા બંધનખંડના દાર કાણુ — તમે ઉઘાડ્યાં ?”

જવાબમાં કૈલાસ બોલ્યો : “એ પવિત્ર કાર્ય મારા એકના હાથે થયું નથી.”

“બીજા માણસોએ તેમાં ભાગ પડાવ્યો હશે !”

“જી, હા.” દરવાજાની બહાર એક બાળુ પ્રત્યે હસ્તનિર્દેશી તેણે કહ્યું : “આ રહ્યા મારા ભાગીદારો.”

ખંડ બહાર એક બાળુએ એક ઝોંકિયાત અને બે તરુણીઓ ઉભી હતી. તેમના મોં સામે જોઈ ક્ષેમકુમારે પોતાની નજર પાછી

ખેંચી, મહારાણીએ અવાફ આવકાર આપ્યો. ચોકિયાત તરફ હસ્ત લંબાવી ક્ષેમે કૈલાસને પૂછ્યું : “આ કોઈ મલ્લ છે ?”

“જી, હા. આ અખાડાનો.” કૈલાસે વિનોદભરપૂર ઉત્તર વાળ્યો : “મારો વિચાર એને સાથે જ રાખવાનો છે. એનામાં આજ્ઞાપાલનનો શુભ્ર છે, સહેજ બીકણુ અને અભુધ પણ છે. એવો માણસ તાલીમ પામવાથી ઉપયોગી સેવક બની શકે. એના પર વિશ્વાસ મુકવાથી તેની મનોવૃત્તિ ઝડપથી જીતી લેવાય. અનાપાસે અહીંથી જ મારા હાથમાં સપડાયો છે.”

એ રૂઢપુટ માણસની પ્રશંસા સાંભળવાથી ક્ષેમને બહુ મજા આવી.

હસતું રોકી મહારાણીએ કૈલાસને પૂછ્યું : “નિમંત્રણ આપવાનો સમય હજી આવ્યો નથી - ક્યારે અમે નિમંત્રણ પામશું ?”

“એ પહેલાં બહાર ઉભેલી બહેનપણીઓને આજ્ઞા આપો. તેઓ સંદેશો આપવા ઇચ્છે છે.”

“એમની ઇચ્છાને એ ભલે પુરી કરે.”

બહેનપણીઓને ઉદ્દેશી કૈલાસે કહ્યું : “સંદેશો કહેવાની તમારી ફરજ બજાવવા અંદર આવો.”

શિલા અને મલ્લિકા ખંડમાં પ્રવેશી મહારાણીથી એકાદ હાથના અંતરે બેઠા પછી તેમના મોં સામે જોઈ મહારાણીએ પૂછ્યું : “સંદેશો કાણે મોકલ્યો છે ?”

જવાબમાં શિલા બોલી : “આ સ્થાનની સ્વામિની - મેનકા-રાણીએ કહાવ્યું છે : ‘તમારાં અદ્ભુત વૈર્યે’ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. તમે બંધનાગારના કેદી મટી મહેમાન બન્યાં છો.’”

— એના સંદેશા પ્રમાણે આ ક્ષણે આપ અને સુવરાજ બંધન-મુક્ત કહેવાય.”

મલ્લિકાએ વિશેષમાં કહ્યું : “ મેનકારાણીએ એના વતી મને ક્ષમા માગવાનું જણાવ્યું છે.” મહારાણીના પગ પકડી બોલી : “ ક્ષમા આપો, મહાદેવી ! ”

મહારાણીએ તેના મસ્તકે પોતાનો હસ્ત સ્થાપી પ્રસન્નચિત્તે કહ્યું : “ અંતઃકરણનો પશ્ચાત્તાપ એજ ક્ષમા છે. એને તું મળે તે વખતે કહેજે તેં કખૂલેલી હાર લાંછન વિનાની છે, જીતનું પલ્લું ઉંચે ચકાવનારી છે.”

આ સાંભળી મલ્લિકા પ્રસન્ન થઈ, યુવરાજના મોં પર આનંદ-ભરપૂર સ્મિત પ્રકાશ્યું, કૈલાસ સ્તંબ અન્યો, શિલાએ કાઈ સખત આંચકા અનુભવ્યો.

યુવરાજ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેરવી - માથું નમાવી મલ્લિકા દૂરથી જ બોલી : “ યુવરાજ ! એને ક્ષમા કરજો.”

જવાબમાં યુવરાજે પોતાના બેઉ હાથ સહેજ ઉંચા કર્યા, જેનો અર્થ થતો હતો - ‘ ક્ષમા આપી. ’

શિલા અને યુવરાજે એક બીજા પ્રત્યે આડકતરી નજરે જોયું હતું. આ પ્રસંગે તેમનાં નેત્રમિલન થયાં નહોતાં. અનેનાં દિલમાં તેઓ સમજી શકે નહિ એવી વેદના થતી હતી.

“ મહાદેવી ! એક વિનંતિ સ્વીકારી શકશો ? ”

“ બોલ, શિલા ! ” મહારાણીએ કહ્યું : “ તારે શું કહેવું છે ? ”

શિલાને બોલવાની તક ન આપતાં મલ્લિકા બોલી : “ હું અને આ શિલા વિહારને સળગાવી મુકીએ તો કેમ ? ” આ પ્રશ્ન નવાઈ ભરેલો ન લાગે એટલા માટે તેણે તે સાથે સંબંધ ધરાવતી એક ખીના ટૂંકાવી કહી સંભળાવી.

ખીના સાંભળતી વખતે અહીં હતાં તે પ્રત્યેકના મોં પર જુદા જુદા ભાવ દેખાયા હતા. દરેકે તેને અગત્ય આપી વિચારવા માંડ્યું હતું.

શિલા, મલ્લિકા અને મેનકારાણીના કાષ્ઠપિણ એક ધ્યેયનું હાર્દિક સંગઠન થયું છે, એ જણાઈ આવતું હતું. હમણાં સુધી મૌન જાળવી બેસી રહેલા યુવરાજે મલ્લિકાને પૂછ્યું : “વિહાર બાળા મુકવાનું તેણે તમને કહ્યું છે, - નહિ ?”

“એથી જ વિનંતિ કરવી પડે છે તો !”

“માતાજી !” મહારાણીને ઉદ્દેશી યુવરાજે અનુમતિ માગી : “આ લોકોએ શું કરવું જોઈએ ?”

મહારાણીએ મલ્લિકાને પૂછ્યું : “અહીંથી તમે મેનકાની પાસે જવા ઈચ્છતાં હશો !”

“હા.”

“જવું જ જોઈએ.”

“ના, એ બરાબર નથી.” ક્ષેમે પરિસ્થિતિ વિચારી મત આપવા માંડ્યો : “જે માણસ મેનકા જેવી ચાલાક સ્ત્રી આગળથી ધારેલું કામ લઈ શક્યો છે એની બુદ્ધિને સામાન્ય માની શકાય નહિ. આપણે કારાગૃહમાં સળગી મુઆ નથી એ વાત એને બબર પડ્યા વિના રહેવાની છે ?”

મહારાણી બોલ્યાં : “રાજ્યના ગુપ્તચરો એચિંતા વિહારમાં ધસી આવવાથી ફરજ અધુરી મુકી અમારે નાસી આવવું પડ્યું - આમ આ લોકો બચાવ કરી ન શકે ?”

“જો કરતાં આ બંને અહીં પકડાઈ ગયાં છે, એમ રાખવાથી આ ત્રિપુટી માટે વધારે સારું છે.”

ક્ષેમે પ્રદર્શિત કરેલો આ વિચાર કૈલાસને વાસ્તવિક જણાયો, તેણે તેને અનુમોદન આપ્યું. મહારાણીએ પણ એ વાત સ્વીકારી. ગમે તે કારણ હો, મલ્લિકાને આ સલાહ ગમી નહિ. તે નિસ્તેજ મોંએ બેઠી હતી. કશું બોલતી નહોતી. તેની આ સ્થિતિ પારખી

મહારાણીએ તેને કહ્યું : “ મલિકા ! વિહાર બાળવાની અને અહીંથી મેનકાની પાસે જતા રહેવાની તમારી ઇચ્છા જ હોય તો અમે તે આડે આવવા ઇચ્છતાં નથી. ”

“ બસ, બસ ! એજ અમારી ઇચ્છા છે. ” મલિકાએ સાનંદ કહ્યું : “ અમને જવા જ દો. ”

“ જાઓ, અમને કશી અડચણ નથી. તમને મળેલી સુચના પ્રમાણે વિહારને સળગાવી નિર્વિધન જઈ શકશો, માતાજીએ તમને કહ્યું પણ ખરું. ”

“ આપને માનભરી વિદાય આપી અમે જશું જ. ”

“ દુશ્મનના સૈન્યનું નિરીક્ષણ અહીં રહેવાથી થઈ શકે નહિ. એ માટે તેમની છાવણીમાં જવું જોઈએ, કેમ ! ” કૈલાસે મલિકાના મોં સામે દષ્ટિ ફેરવી પૂછ્યું : “ એ જ ઉદ્દેશથી ત્યાં જવા ઇચ્છો છો, નહિ ? ”

જવાબમાં મલિકાએ અવાક રિમત ફેંક્યું.

“ તમે કેાનું નિમંત્રણ લાવ્યા છો ? ” મહારાણીએ કૈલાસને ઉદ્દેશી પૂછ્યું : “ બંધનાગારમાં નિમંત્રણ મોકલવાની ધગશ ધરાવનાર કેાણ છે ? ”

“ હું, હું. ” મલિકા અને શિલા પ્રત્યે જોઈ કશીક વ્યવસ્થા કરવાનું તેમને સ્મરણ કરાવ્યું, બોલ્યો : “ જાઓ, તૈયાર રાખો. ”

સંકેત પારખી જવાથી મલિકા અને શિલા ઉભાં થયાં, બહાર ગયાં.

એ ગયા પછી કૈલાસે પોતાની અને સુભદ્રાની વચ્ચે ઓચિંતો મેળાપ થયો, તેની સાથે પોતે વિહારમાં પ્રવેશ્યો ને ત્યાં જે કાંઈ બન્યું તે સત્ય મહારાણી અને યુવરાજ ઉપરાંત કાંઈ સાંભળવા ન

પામે એટલી સાવચેતીથી કહી સંભળાવ્યું. પછી ખોલ્યો : “ મલ્લિકા અને શિલા ઉપદ્રવ નથી, એમ હવે હું માનું છું. ”

આ બધી વાતોમાં નિમંત્રણ જેવી એક વાત જણાઈ નહિ. આથી ક્ષેમે હસીને પૂછ્યું : “ તમે નિમંત્રણ આપતાં ભુલી કેમ જાગ્યો છો ! ”

“ અરે, હા. હું એમ કહેવા માગતો હતો - ” કૈલાસ ખોલ્યો : “ આપ અને માતાજી અહીંથી પ્રભાસ પાટણ તરફ ઉપડવાનું રાખો તો કેમ ? ” સહેજ વાર વિચારી તેમ કરવાનું કારણ સમજાવ્યું : “ મેનકારાણીએ અણહિલવાડનાં યુવરાજ અને મહારાણીને નૃત્યવિહારમાં કેદ રાખ્યાં હતાં એ સત્ય જાહેરમાં મુકવાની કશી જરૂર નથી. ”

“ કૈલાસ ખરું કહે છે. ” ક્ષેમે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો : “ નાહક મેનકારાણી પ્રત્યે લોકોમાં તિરસ્કાર અને રોષ ફેલાશે. ”

“ બીજી એક અગત્યની વાત કહું. ” કૈલાસ ખોલ્યો : “ અણહિલપુરથી સીધાં સોમનાથપાટણ ગયાં હો ને હજી ત્યાં જ હો આ પ્રમાણે જનતામાં પ્રચાર થવાથી ક્ષત્રિયોના હૃદયમાં ભિડો પ્રત્યે દ્વેષ ઉભરાયો છે તે શમી જશે. ”

નિમંત્રણનું રહસ્ય હવે જ સમજાયું. તેને અનુસરવાથી સત્યને ઢાંક્યું ગણાશે, પણ એમ કરવાથી જનતામાં સળગી રહેલો વર્ગવિગ્રહ ચોછો થશે. દેશને હાનિકારક એર પ્રજાજનોના મનમાંથી કાઢી નાખવા માટે કૈલાસે આપેલા નિમંત્રણનું પાલન કરવું અનુચિત ન કહેવાય. આમ માની મહારાણીએ ક્ષેમનો મત માગ્યો.

“ તારી શી ઈચ્છા છે ? ”

“ થોડી વધારે મુદત અધનાગારમાં વીતી હતી એમ સમજશું. ”

“ ભલે ” મહારાણીએ સંમતિ આપી : “ હું રાજી છું. ”

પ્રભાસ જવાનો નિર્ણય થયો. ત્રણેય જણ ખંડમાંથી બહાર નીકળ્યાં.

“ ઉઘાનમાં ચાલો. ” કૈલાસે છુપાવી રાખેલા સમાચાર આપ્યા :
 “ નીલમરથને તૈયાર રખાવ્યો છે. ”

“ ચોકિયાત ! તારે મારી સાથે જ આવવાનું છે. ” કૈલાસે તેને આજ્ઞા કરી : “ ચાલ, આગળ થા. ”

સહુ ઉઘાનમાં આવ્યાં. મહારાણી અને યુવરાજ નીલમરથમાં બેઠાં. સારથીએ રથને ચલાવવા માંડ્યો. કૈલાસ, ચોકિયાત, શિલા અને મલ્લિકા રથની આગળ પગપાળા ચાલતાં હતાં.

વિહારના યોગાનમાં રથ આવી અટક્યો એ વખતે સુભદ્રે મહારાણી અને યુવરાજને નમન કર્યું, તે ચક્રિત થયો હતો.

“ સુભદ્ર ! ”

“ જી. ”

“ કૈલાસના આમંત્રણને માન આપી અમે તેની સાથે જઈશું. ”

“ બિલ્લો વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયેલા રજપુતો શાન્ત પડશે. ”

“ આ શિલા અને મલ્લિકાને તેમના ચોકિયાતો સોંપી તમારા સૈનિકોને લઈ તમારે જવું હોય એ તરફ જતા રહેજો. ”

કૈલાસે સુભદ્રને યાદ કરાવ્યું : “ પ્રચારની વાત લક્ષ બહાર નહિ હોય ! ”

“ એ વાત હું વિસર્યો નથી. ” સુભદ્ર બોલ્યો : “ પ્રતેષ્ટા ! સુખેથી સિધાવો. ભગવાન ધૂર્જટિ ઇચ્છત યત્નને સહાય કરશે. ”

અણહિલવાડના અને અધિકારીઓ એક બીજાને બેટી વિખુટા પડ્યા.

વિહારના પ્રવેશદ્વારમાંથી બહાર નીકળવા માંડેલા રથ આગળ આવી મહારાણીને માથું ઝુકાવી બોલ્યો : “ ભગવતી ! ભગવાન સોમનાથની કૃપા યાચજો - વિનવજો ‘ દેશ પર આવેલી આપત્તિને

દુર કરવાની શક્તિ આપે.' આપની નિર્દોષ વિનંતિ એણે સાંભળવી જ પડશે."

રથની સાથે સાથે કૈલાસ પેઠે તે ય એક બાહુએ ચાલતો હતો. સહુ બહાર નીકળ્યા એ વખતે મહારાણી અને યુવરાજના રથને લક્ષ્મી દબે માન આપવા સુભદ્રે મ્યાનમાંથી ખડગ ખેંચી મસ્તક સુધી લઈ જઈ શિરસ્ત્રાણને સ્પર્શાવ્યું. બહાર ઉભેલા તેના તમામ સૈનિકાએ પોતાના અધ્યક્ષનું અનુકરણ કર્યું હતું. આ અપૂર્વ વિદાયવિધિ જોઈ મહારાણી અને યુવરાજના મોં પર હર્ષભાવ પ્રસરી.

તેમને વિદાય આપી સુભદ્રે પ્રવેશદ્વારમાં પાછા ફરી પોતાના જે સૈનિકા વિહારના યોગાનમાં હતા તેમને આજ્ઞા કરી : "ચોકિયાતોને સુકા કરો."

બીજી જ ક્ષણે પોતાના સૈનિકાને સાથે લઈ તે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું ::

પ્રચારક મંડળી

જ્યાં આગળ તદ્દન સામાન્ય કોટિના વ્યસનીઓ દરરોજ એકત્ર મળતા તે મદિરાની ભક્તિ કર્યા પછી એનો આવેશ રૂપ પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરી વિદાય થતા, આવા મદિરા ઘરમાં સો ઉપરાંત વ્યસનીઓ વચ્ચે એક બાજુએ હાથમાં ટપ્પૂડી રાખી મનુભા બેઠો હતો. અંગ પરથી હજી સુધી તેણે જેડૂતનાં વસ્ત્રો ઉતાર્યાં નહોતાં. ટપ્પૂડી મોંએ માંડી એક ઘૂંટ પીધા પછી તેનું મન ધુંધવાવા માંડ્યું :

“મારા અંગત માણસો મને છોડીને ક્યાં જતા રહ્યા ?— એ લોકોને શું મેં પગાર આપવો અથવા કર્યો છે ? શું સમજીને મને મળતા નહિ હોય ! બાહુક જેવો બાહોશ માણસ આ પ્રસંગે સાથે હોય તો કેટલો ખપ લાગે !”

મનનો ધુંધવાટ શમતો નહોતો.

ખીજે ઘૂંટડો ભરવાથી સંતાપ શરૂ થયો : “આનંદિની, અણુનમ અને નંદ દગાયાજ ન કહેવાય ? મને કાંઈપણ જણાવ્યા વગર આસવગૃહ છોડી જવાની એમને શી જરૂર પડી હશે !”

આસવગૃહમાં તે ખમડી ગયો હતો, તેમાંનું કાંઈજ તેને યાદ

નહોતું. એણે મહારાજ આગળ જવાની ને ક્ષમા વાચવાની વિદ્વાતભરી વાતો ઉચ્ચારવાથી જ આનંદિની ગભરાઈને આસવગૃહ છોડી ગઈ છે. આ બાબતનો વિચાર સરખોય તેને આવતો નહોતો, એને ખચર જ નહિ હોય પોતાના એ વખતના બકવાટની !

આઠ-દસ માણસોનું એક ટોળું મોટા અવાજે વાતચીત ચલાવતું મદિરાઘરમાં આવી ખેડું. એમાંના એક જુવાને મનુભા પ્રત્યે હસ્ત નિર્દેશી પોતાના સાથીદારને ઉદ્દેશી બોલવા માંડ્યું : “ આ ખેડૂતનો દિવસ ફરી ગયો છે. કેટલાક દિવસોથી આ માણસને હું અહીં જોઉં છું. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઢીંચતો જ હોય છે. કાણ જાણે કેટલી મદિરા ઢીંચે છે ! ”

જુદ્ધા સાથીદારે કહ્યું : “ ટપ્પડી પર ટપ્પડી ઢીંચે જવી એ કાંઈ બાળકની રમત નથી. ”

“ કહેવા શું માગો છો, કાકા ! ”

“ હું એમ કહું છું. ” કાકા બોલ્યા : “ એ ખેડૂત મારા જેટલી વયનો ખડતલ છે, સમજ્યો ! રંગ છે અમારા જેવા ખડતલને, જેઓ મદિરાની ભક્તિ કરવામાં પણ જુવાનીઆના અરમાન ઉતારી જાણે છે. ”

જુવાન વર્ગની નિન્દા સાંભળી ન શકવાથી ભોંતને ટેક બેસી રહેલા તદ્દન અજાણ્યા એક જુવાને ઉભા થતાં કહ્યું : “ કાકા ! ખડતલ પુરુષોના જમાના ગયા. હવે એ લોકોથી ચોરા ચૌરામાં બેસી ગયાટા મારવા ઉપરાંત કશું બનતું નથી. ”

પોતાના હાથમાં રાખેલી મદિરાભરપૂર ટપ્પડીને એક શ્વાસે ગટગટાવી કાકા તરફ ફેંકતાં તે બોલ્યો : “ આપણા યોગ મહારાજ ક્યાં ખડતલ નથી ! તે દિવસે રાજસભામાં બધા સંદેશવાહકોને હાજર રહેવા એમણે ફરમાવ્યું હતું. કેટલાને પકડી પાડ્યા ? ” ખડખડ હસ્યે : “ એકને પણ નહિ. ” ગંભીર બન્યો : “ કાકા ! ચાર સંદેશ-

વાહકાની સાથે યુવરાજ અને મહારાણી સરસ્વતિના કાંઠા સુધી અયાં નહોતાં? ત્યાં આગળ બિલ્લોનું ટાળું નહોતું?”

“મહારાણી અને યુવરાજ બિલ્લોના હાથમાં કેદ પકડાયાં છે, એમ કહે છે તું!”

“તો શું તેઓ રાજપ્રાસાદમાં છે?”

કાકાએ પોતાના સાક્ષીઓના મોં સામે સૂચક દષ્ટિ ફેંકી કૃત્રિમ હસવા માંડ્યું, કહ્યું : “હે, ભાઈ! મહારાણી અને યુવરાજ ક્યાં છે?”

તેનો એક સાથી બોલ્યો : “સોમનાથ પાટણમાં.”

બીજાએ કહ્યું : “અરે, એ લોકોએ યજ્ઞ પુરો કર્યો છે.”

આ સાંભળી તદ્દન અજાણ્યો જુવાન રતબ્ધ થયો. મનુભાએ તેને ઓળખ્યો - તે તેની જ ટોળીનો જુવાન હતો.

બધા જ વ્યસનીઓનાં લક્ષ આ લોકો તરફ ખેંચાયાં હતાં. મનુભા પોતાની જગાએથી ઉઠી પોતાની ટોળીના જુવાન પાસે જઈ બેઠો. તેને શાન્ત પાડવાના ઉદ્દેશથી કે કોઈ બીજા હેતુથી તે બોલ્યો : “તારે રાજકુટુંબની ઉપાધિમાં પડવાની જરૂર શી છે? આપણા જેવા કંગાલ માણસોને આ ધામ આશીર્વાદ રૂપ છે. અહીં સાવ સસ્તા ભાવે આપણે ટબૂડીઓ મેળવી શકીએ છીએ. નાહકની ઉપાધિ વહોરી આ શાન્તિધામને કલહ - કંકાસથી ગળવી મુકવાની કોઈ જરૂર નથી.” અન્ય મદિરાભક્તો પ્રત્યે મોં રાખી બોલ્યો : “ભાઈઓ! જગત મિથ્યા છે. ખાઓ, પીઓ ને નીરાંતે ઉધ ખેંચો - બીજા કશામાં સાર નથી.”

મદિરાધરમાં શાન્તિ પ્રસરી; પણ તે થોડી ક્ષણોથી વધારે વખત ટકી શકી નહિ.

કાકાના એક સાથીદારે પોતાની મંડળીના જુવાનને પૂછ્યું : “સરસ્વતિના કાંઠા પરથી શું તેઓ પ્રાસાદમાં પાછાં ફર્યા નહોતાં!”

“ના.”

“ત્યાંથી સીધાં પ્રભાસ તરફ ઉપડ્યાં હતાં?”

“હા, રસ્તામાં ખીજ કાઢી જગાએ રોકાયાં હોય તે વાત જુદી છે.”

“પોતાના બે બાળકોને મહેલમાં મુકીને જતા રહ્યા?”

આ સંદેહનું નિવારણ જરૂરી માની કાકા પક્ષના જીવાને જવાબ શોધી કાઢ્યો : “કહેવાય છે કે સુવિવેક અને અજ્ઞયના જન્મ પૂર્વે મેલી વિદ્યાના જાણકાર થોડાક કાપાલિકોએ એક ખેતીહાર પર રાષે ભરાઈ મેઘવર્ષાને મૂઠથી રોકી રાખી હતી, જેના પરિણામે એ વરસે દુકાળ પડ્યો હતો. બીજું વરસે ય દુકાળમાં જશે તો ખેડૂતોની સાથે જનતાનો નાશ થઈ જશે, આમ ગભરાઈ જવાથી મહારાણીએ દુકાળ પડવાનું કારણ પ્રાપ્ત કરી ભગવાન સોમનાથને પ્રાર્થી માનતા લીધી :

— ‘હે ત્રિપુરારિ! સ્તંભિત થયેલી મેઘવર્ષાને તું મૂકત કરશે તો કોઈ ને કહ્યા—જળાબ્યા વિના યમનું મુહુર્ત જોવડાવી અણધાર્યાં હું મારા ક્ષેત્રને સાથે લઈ તારા પવિત્ર ધામમાં આવીશ, યમારંભ કરીશ. પુણ્યોહિતિ પછી જ તેનું નિમિત્ત પ્રકટ કરીશ.’

આ માનતા પુરી કરવા જવાનું મન એમને વારંવાર થતું હતું, પણ યમ યોગ્ય મુહુર્ત ક્યારેક હોય છે તો?—એકાદ એ મુહુર્ત વખતે નીકળી શકાયું નહોતું. જે દિવસે ફરી મુહુર્ત આવ્યું તે દિવસે સંદેશવાહકોની સાથે નદી કાંઠે જવું પડ્યું. છતાં તેણે પ્રભાસ ઉપડવાનો પોતાનો નિર્ણય ફેરવ્યો જ નહિ. નદી કાંઠેથી સીધા પ્રભાસ તરફ રવાના થયા.”

રહસ્યનો ઉકેલ થયાથી કેટલાય વ્યસનીઓ મહારાણીના પ્રગ્ન-પ્રેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં.

કાકા પક્ષની જે ટાળીએ આવી આ ધમાલ મચાવી હતી તેમનો વિરોધ કરવાથી કશું વળે તેમ નહોતું. આથી મનુભા અને તેનો સાથી કાંઈ પણ ખોટ્યા વિના મૌન રહ્યા હતા. ક્યારેક મનુભા પણ બહુમતિમાં સામેલ થવાનો યત્ન કરતો હતો.

માનતાની વિગત કહેનાર કાકા પક્ષના જીવાન પ્રત્યે નજર તાકી તેણે સમીક્ષા કરી હતી.

ગમે તેવી પાયા વિનાની વાતનો પ્રચાર કરી શકે એટલી આવડતવાળો એક વૈશ્ય જીવાન સોમપુરમાં છે. તેની મંડળીમાં એક શુદ્ર છે, બે પ્લાહણો છે, ઉપરાંત આધેડવયનો એક ક્ષત્રિય છે. આ પ્રમાણે અગાઉ ક્યારેક મનુભાએ સાંભળ્યું હતું; પણ એ વાત તેને મહત્વ વિનાની જણાઈ હતી. હવે તેને સમગ્રયું કે આ આખી મંડળી સોમપુરની - બીજા કાંઈ ગામની નહિ.

“આ મંડળી આ પદ્ધતિથી ધર્મસ્થાનમાં પ્રચાર કરશે તો મહારાણી અને યુવરાજ મેનકારાણીના નૃત્યવિહારમાં બંદીવાન હતાં એ વાત પ્રત્યે એક પણ નાગરિકનો વિશ્વાસ બેસવો કઠિન છે. લાગે છે કે નૃત્યવિહારમાંથી એ લોકો મૂક્ત થયાં છે.” મનમાં વિચારતો મનુભા પ્રચારનું મૂળ શોધવા માંડ્યો : “વર્ગવિગ્રહનીજડ ઉચ્છેદવાનો આ ઉપાય સામાન્ય નથી.”

પ્રકરણ ૯ મું ::

તિર્થધામ પ્રભાસમાં

ચ જ્ઞ સમારંભ વખતે પ્રભાસના સોરઠી પ્રદેશાએ અણુહિલવાડનાં મહારાણી તથા યુવરાજને આંતરરાષ્ટ્રિય નિયમ પ્રમાણે માન આપ્યું હતું. આનર્ત - રેવતાચળના રાજાએ તરફથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. કૈલાસે પોતાની ઝાળખાણ ન આપતાં મહારાણીના સામાન્ય સેવક તરફે બહારના અને ત્યાંના પરોણાઓનું સ્વાગત કર્યું હતું.

યજ્ઞનું કારણ કોઈએ પુછ્યું નહોતું.

એ સમય પૂર્વે એ સ્થાનમાં કેટલાય યજ્ઞસમારંભ ઉજવાયા હતા. કોના હસ્તે ને કયા મહત્વના કારણે યજ્ઞ થવો જોઈએ, એ વિષયના જ્ઞાતાઓએ કોઈપણ યજ્ઞ વખતે કશો મત પ્રદર્શિત કર્યો નહોતો.

કેટલાક વરસ પહેલાં સમુદ્રપારના વિદેશીઓએ સુરાષ્ટ્ર પર ચડાઈ કરી એ વખતે વલ્લભીનાથ શિલાદિત્યે અહીં જ યજ્ઞ કર્યો હતો એ સમય પછી યે કેટલાય યજ્ઞો અહીં જ આરંભાયા ને પૂર્ણાહુતિ પામ્યા હતા.

સ્વદેશની રક્ષા, સુકાળ, રોગનિવારણ, વગેરે પ્રાપ્ત થયા પહેલાં અને પછી યજ્ઞકાર્ય થતાં હતાં.

અણહિલવાડમાં બિલ્લો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે આંતરવિગ્રહ શરુ થયાની વાત જ્ઞેમના કાને આવી હતી તેઓએ કલ્પના કરી કે એ વિગ્રહ શમી જાય એ વાંછનાજ યજ્ઞનું કારણ હશે !

પોતાની જાતને રાજનીતિજ્ઞોમાં અપાવનારા કેટલાક પંડિતોએ માન્યું કે નજીકના જાવિખ્યમાં લડાઈ થશે આમ સમજી મહારાણીએ તે અર્થે યજ્ઞ કર્યો હશે !

યજ્ઞનું નિમિત્ત કોઈ પુછતું નહોતું તેમજ મહારાણી કે યુવરાજ તરફથી તે જણાવાતું નહોતું એ પરથી કેટલાક દોઢ ચતુરોએ અટકળ કરી કે નિમિત્તને અગ્રકટ રાખી યજ્ઞ કરવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો હશે !

આ રીતે યજ્ઞ સમારંભ પુરો થયા પછી બોજે દિવસે મહારાણીએ જ્ઞેમના મોં સામે જોઈ કહ્યું : “ કોઈ વાતથી તને હીણુપ લાગી છે, નહિ ! ”

કુમારે પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિના નીચું જોયું. તેને ક્ષોભવશ્ચ જોઈ મહારાણીએ પુછ્યું : “ આપણા કાર્યમાં દંભ છે ? ”

“ એ વિષયમાં મને રસ પડ્યો નથી. ”

સહેજ ઝંખવાઈ જોડો : “ કોઈપણ સત્ય ઘટના લાંબા વખત સુધી છુપી રહી શકતી નથી. એક નર્તકીના બંધનાગારમાં આપણે કેદ હતાં એ સત્ય પ્રકટ થવાથી લાંછન લાગશે, એવો ભય નહોતો, નથી. ”

“ આપણને કેદ પકડી બિલ્લો ક્યાંક લઈ ગયા છે આ પ્રમાણે માની ખેડેલા સેંકડો ક્ષત્રિયોના મનમાંથી બિલ્લો પ્રત્યેનો વૈરભાવ નષ્ટ કરવા સારુ આ માર્ગ લેવાયો છે એ હું સારો પેઠે સમજી શક્યો છું. ” ક્ષણભર વિશ્રમી કહેવા લાગ્યો : “ જ્ઞેમની મા કોઈ પણ આપત્તિથી ડરી જાય ? - એ વિચાર મારા મનમાં પ્રવેશી શકે ! - મા ! ફરી એવું ધારશો નહિ. ”

આ સાંભળી માએ આનંદની લાગણી અનુભવી.

ભોળાનાથના વિશાળ દેવાલય નજીક એક નાની હવેલી હતી. તેમાં રાજકુટુંબનાં માણસો રહી શકે એવી વ્યવસ્થા રખાઈ હતી. આ નાનકડા છતાં રમણિય સ્થાનમાં મહારાણી, યુવરાજ અને કૈલાસ ઉતર્યા હતાં તેમની સાથે પેત્રો કેદી ચોકિયાત પણ્ણ હતો.

અણહિલપુર પાટણથી પ્રભાસ આવતી વખતે આ ચોકિયાતને કૈલાસે પોતાના દષ્ટિમિન્દુ પ્રમાણે કેળવવા માંડ્યો હતો. નાનાં મોટાં ગામનાં છઞ્વીસેક પાદર વટાવ્યાં ત્યાં સુધી તો તેને કૈલાસ પોતાની આંખ આગળથી વિશેષ દૂર થવા દેતો નહોતો. આટલા પ્રવાસ દરમ્યાન ચોકિયાતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે કૈલાસ જેવા શક્તિશાળી અને હસમુખા સ્વભાવના માણસની ચાકરી કરવી ઉચિત છે આથી એક વાર તેણે પોતાના મનમાં ઉદ્ભવેલી લાગણી તેની આગળ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું હતું : “મહાનુભાવ ! હવે મારા પ્રત્યે શંકાની નજર ન જુઓ તો સારું !”

કૈલાસે તેના મનોભાવ પારખી પુછ્યું હતું : “યુવરાજ અને મહારાણીના તમામ સેવકોમાં મારું સ્થાન જુદું જ હોય એમ તને લાગતું નથી ?”

“આપ યોગ મહારાજના પ્રથમ સેવક છો, પ્રભુ !”

“હમણાં તો તેમની જ સેવા બજાવું છું.” કૈલાસે હસીને તેને જણાવ્યું : “માણસ પોતાના પશુને જે રીતે કેળવે છે એ રીતે મેં તારા પ્રત્યે અખત્યાર કરી છે.”

“મને જ્ઞાન માનીને ?”

“હા, જેવી રીતે મારા ભલા રાજકુટુંબનો જ્ઞાન હું છું.”

આ જવાબનું માહાત્મ્ય પામતાંની સાથે જ ચોકિયાત કૈલાસના ચરણમાં પડી ખોદ્યો હતો : “આજથી હું આપનો પાળેલો જ્ઞાન છું.”

આ ખંને વચ્ચે થયેલી વાતચીત સાંભળવાથી મહારાણી અને યુવરાજને રમૂજ ઉપજી હતી.

*

ભોજનકાર્યથી પરવારી યુવરાજ વિચારમાં ખેડો હતો એ વખતે કૈલાસે હાજર થઈ પૂછ્યું : “અહીંથી ક્યારે ઉપડવાનું રાખશું ?”
“માતૃશ્રી કહે ત્યારે ઉપડીએ.”

હવેલીના ખીજ એક ખંડમાં મહારાણી કોઈ પુસ્તક વાંચવામાં નિમગ્ન દેખાતા હતા. એ ખંડ પુસ્તકભવન જણાતું હતું. તેમના વાચનમાં ક્ષતિ બનવાનું નિરુપયોગી માની યુવરાજે પોતાની સામે ખેડેલા કૈલાસ સાથે વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો.

“મનમાં થયા કરે છે કે અહીં જ રહી જઈએ.”

“અહીં આવનારા બધા યાત્રિકોના મનમાં એવો જ વિચાર આવે છે. કેમકે સ્થાન જ એવું છે જેથી હટવાનું દિલ થતું નથી.”

એટલામાં મહારાણી પુસ્તકભવનમાંથી બહાર બેઠક ખંડમાં આવતાં બોલ્યા : “હે ક્ષેમ ! કાબ્યકુખ્જના રાગને તણ-ચાર નાટકો લખ્યાં હતાં - એ વાત સાચી ?”

“કયા રાગને ? મા !”

“આ શ્લોક જો ને -” માએ પોતાના હાથમાં ગ્રહણ કરેલું પુસ્તક ક્ષેમ વાંચી શકે એવી રીતે ધર્યું ને બોલી : “કેમ ! લખ્યું છે ને !”

“હા, એ સાચી વાત છે.”

“વર્ષો સુધી યુદ્ધમાં પરોવાયેલા હર્ષવર્ધને નાટકો લખવાનો સમય ક્યારે પ્રાપ્ત કર્યો હશે !” કૈલાસ તરફ મોં ફેરવી બોલવા લાગી :
“આ પુસ્તકની પ્રત અહીં મળતી હોય તો ખરીદતા જઈએ.”

“શું એનું નામ ?”

“વીરગણ.”

“આ સ્થાનના મંત્રીને હું પુછી લઈશ.”

“હું માનું છું કે અહીંનાં વિદ્યાપીઠમાં તપાસ કરવાથી ખબર પડશે.”

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલુ હતો એ વખતે હવેલીનો વ્યવસ્થાપક બહાર ટહેલતો દેખાયો. તે તરફ ક્ષેમે માતૃશ્રીનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. માતૃશ્રીએ કૈલાસને કહ્યું : “એને અંદર આવવાનું કહો.”

આજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ કે તરત જ તે બેઠકખંડમાં દાખલ થયો. નમનવિધિ કર્યા પછી બોલ્યો : “અહીંની વિદ્યાપીઠના કુલપતિ આપને મળવા ઉત્સુક છે.”

“પુશીથી આવે.” મહારાણીએ કહ્યું : “સત્વર મોકલો.”

જ્ઞાનતેજથી ચળકતું મોં જોતાં જ જણાયું કે તે આચાર્ય જ હોવા જોઈએ. સામાન્ય વિવેક પ્રમાણે એમણે પ્રવેશતી વખતે મહારાણીને નમસ્કાર કર્યા. કૈલાસ, ક્ષેમ અને મહારાણીએ પોતપોતાના જ્ઞાન-સ્થાનને ઊજતી રીતે આચાર્યને આવકાર આપ્યો.

બેઠક લીધા પછી આચાર્યે પોતાના આગમનનું કારણ પ્રદર્શિત કર્યું : “આપના વ્યાખ્યાનનો લાભ વિદ્યાપીઠને આપી શકશો ?”

મહારાણીએ સાનંદ પુછ્યું : “કટલા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા આવે છે ?”

“બધાં મળીને સવાસો વિદ્યાર્થીઓ આવે છે જેમાં ઓગણપચાસ બ્રહ્મચારિણી છે.”

“અધ્યાપકો ?”

“અમે પાંચ -”

આટલી પુછપરછ કરી આવતી કાલે વ્યાખ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન થયો.

*

સંધ્યાકાળે મા દિકરો રથમાં બેઠાં. સમુદ્ર કિનારા નજીક પથરાયેલી

વનસ્પતિ ભરપૂર ઝાડી વાડીમાં ફરી તેઓ હવેલીએ પાછાં ફર્યાં એ વખતે ભોંયતળિયે આવેલા એક ખંડમાં કૈલાસ કોઠની સાથે વાતચીત કરતો બેઠો હતો.

તેઓ મજલા પર પહોંચ્યાં ને સ્વસ્થ થઈ બેઠાં નહિ હોય એટલામાં આરતીનાં નાદ તેમના કાને અથડાતાં તેઓ ઉઠીને મંદિરમાં દર્શનાર્થે જવા તત્પર થયાં.

ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિનું ભાન કરાવતી શિવમૂર્તિ પોતાનાં પૂજન અર્ચન કરનારા ભક્તો પ્રત્યે આશીર્વાદ અને ઉપદેશ આપતી હોય તેમ સ્થિર ઉભી હતી. હાવભાવ કે ઉચ્ચાર દૃશ્યમાન થતા નહોતા તે જોવાની અભિલાષા કોઈને થઈ નહોતી. એવો અનુભવ ભાવના-સૃષ્ટિ સિવાય બીજા કોઈ પણ જગતમાં સાંપડી શકે નહિ આ સત્યથી જેઓ અજ્ઞાન નહોતા તેઓ મૂર્તિને નમન કરતી વખતે પોતાનાં નેત્રાં મિચી ગહનવિશ્વના સર્જનહારનું ચિંતવન કરતા હતા.

કેટલાક ભક્તો ભગવાનની પૂજનવિધિ કરવામાં પ્રવૃત્ત જણાતા હતા ને કેટલાક પોતાના નેત્રાં ઉઘાડાં રાખી મૂર્તિ પ્રત્યે ભાવ ઠાલ્યો જતા હતા. તેઓએ મહારાણી અને યુવરાજને પ્રવેશતાં જોઈ તેમને માર્ગ કરી આપ્યો. તેમની પાછળ કૈલાસ મંદિરમાં પ્રવેશ્યો હતો.

હવેલીના સ્વાગત વિભાગના કાર્યકરોની હારમાં નીલમરથનો સારથી તથા કૈલાસનો પાળેલો ચોકિયાત હજી હમણાં જ ઉપસ્થિત થયા.

મનની આશંકાઓને અહીં સમાધાન પ્રાપ્ત થતું હતું. સંતાપની જ્વાલાઓ શમતી હતી. મલિનતા નષ્ટ થતી હતી ને પ્રત્યેક હૃદયમાં શુદ્ધ સત્ય મૂર્તિમંત થતું હતું.

‘જય જય’ ધ્વનિથી મંદિર તથા તેનું વિશાળ યોગાન ગુંજવા લાગ્યું ને ભાવિકો વિખરાવા માંડ્યા.

મહારાણી અને યુવરાજ હવેલીમાં પાછાં આવી બેઠાં હતાં. તેમની સન્મુખ આવતાં કૈલાસે પોતાના હાથમાં રાખેલું પુસ્તક આપવા હાથ લંબાવ્યો, બોલ્યો : “ આની બીજી એક પ્રત અહીંની નિગમ સભાના પ્રમુખે ખરીદી છે.”

“ ખરીદી કરી - શું આપ્યું ? ”

“ એમણે એક વર્ષ સુધીનો વિદ્યાપીઠનો તમામ ખર્ચ આપવાનું કબજું છે.”

“ એટલે આપણે એથી બમણું અર્પણ કરવું જોઈએ, એજ નક્કી થયું. બલે આપીયું.” મહારાણીએ કૈલાસને આગ્રા કરી : “ આપણા નગરશેઠ જોગ હુંડી તમેજ લખી આપજો.” સહેજ વિચારી તે આગળ બોલી :

“ એને તમારી સાથેજ રહેવા દો. પાટણ પહોંચ્યા પછી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં એ શોભી નીકળશે.”

રાતે સુતી વખતે મહારાણીને જલ્દીથી ઉઠવું ન આવી બ્યાખ્યાનનો આગ્રહ સ્વીકાર્યો તો ખરો. પણ વિદ્યાપીઠમાં જઈ બોલવું શું ! પ્રભાસ - તિર્થધામની વિદ્યાપીઠનાં વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ શકે એટલો જ્ઞાન ભંડોળ પોતે ધરાવે છે ! આ વિચારમાં ઉંડી ઉતરતાં તે મુંઝાવા લાગી.

એની એજ સ્થિતિમાં એકાદ ઘટિકા વ્યતિત થઈ.

“ પ્રત્યેક વ્યક્તિ એક સરખું જ્ઞાન પામી હોતી નથી. દરેકના અનુભવજ્ઞાનમાં ઓછું વધતું અંતર હોય છે. પ્રત્યેકમાં કશીક વિશેષતા હોય છે.” આ પ્રમાણે વિચારી નિર્ણય કર્યો : “ મારા રાજસી અનુભવનો એકાદ પ્રસંગ વર્ણવીશ.”

બીજે દિવસે સહુ વિદ્યાપીઠમાં ગયાં. નગરથી કેટલેક દૂર લીલી હરિયાળી ધરતીના એક ભાગમાં નિઃસર્ગનો આનંદ માણતું વિદ્યા-

મંદિર સવાર સાંજ પ્રાર્થનાગીતના રણુકાર પ્રસારતું ને એથી એ વિસ્તાર કચારેક શાન્તિનું ધામ મટી ચૌટો બની જતો.

અહીં મહારાણી અને ક્ષેમ રથમાંથી ઉતર્યાં એ વખતે હારખંધ ઉભેલા બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓએ નિઃસર્ગગીત શરુ કરી તેમનો સત્કાર કરી પછી તેમને વિદ્યામંદિરમાં લાવ્યા.

પ્રભાતનું એ કર્ણપ્રિય ગીત, ઉગતા સૂર્યની વનરાજીઓ પર સિંચાતી ઝાંખી કિરણ ધારાનું એ નયનરંજક દૃશ્ય અને મહારાણીના મોં પરની અદ્ભુત પ્રતિભા કાઠીને પણ સ્તબ્ધ કરી મુકે એવાં હતાં.

*

મધ્યાન્હે વ્યવસ્થાપક કૈલાસના ખંડમાં પ્રવેશી સહર્ષ બોલવા માંડ્યું : “ મહારાણીનું બોલવું બહુ સરસ હતું. ”

આ સાંભળવાથી કૈલાસના મોં પર અભિમાનની એક વાદળી પ્રકટી ને અદૃશ્ય થઈ.

કૈલાસને હર્ષાન્વિત જોઈ વ્યવસ્થાપકે વાતચીતને આગળ લંબાવી : “ તમારા દેશના મહારાણી આટલા બધા વિદ્વાન છે ! - વાહ ! કેટલું સ્વચ્છ વક્તવ્ય ! ”

“ હજી તો તમે એમને સાંભળ્યા - ” કૈલાસ ગર્વથી કહેવા લાગ્યો : “ યોગ મહારાજની પ્રભાવશાળી વાણી સાંભળો ત્યારે ખચર પડે. ”

“ મહારાજ પોતે વ્યાખ્યાતા છે ? ”

“ વ્યાખ્યાતા તે કેવા ? ” પોતાના રાગની પ્રશંસા ગાવી શરુ કરી : “ જમીન પરનાં મુરદાં હોવા અર્થને શસ્ત્ર પકડી લે. ”

“ એનું નામ રાગ. ”

થોડીવાર વિચારી વ્યવસ્થાપકે ગંભીરતાથી પૂછ્યું : “ તમે લોકો અહીં કેટલોક વખત રોકાશો ? ”

“ આવો સવાલ કેમ પુછવો પડે છે ? ”

“ સહેજ જાણવા સારુ પુછું છું. ”

“ કોઈ કારણ લાગે છે. તમારા જેવો વિવેકી માણસ અમરથો એવી વાત ન પૂછે. ”

“ પ્રદેશને ત્યાં એક સામંત આવ્યો છે એની સાથે પચ્ચાસ સૈનિકો છે. અહીં આવ્યા પહેલાં હું તેમને ત્યાં ગયો હતો. એ બંને જણા મહારાણી પાસે થોડીવારમાં આવવા જોઈએ. ” સહેજ વિચારી મંત્રીએ કહ્યું : “ અણહિલપુરના રાજકુટુંબનો અંગરક્ષક જણાયો. હું ધારું છું કે અહીંથી અણહિલપુર પહોંચવાનો એક રસ્તો તમારા શત્રુઓએ બંધ કર્યો છે. ”

“ એ બંનેની વાતચીત તમે સાંભળી હશે ! ”

“ હા, સહેજ સાજ - વધારે નહિ. ”

કૈલાસ ત્યાંથી ઉઠ્યો ને મજલા પર જવા સીડી ચડવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું ::

સિન્દુરનો લશ્કરી ધાવણીમાં

અકાશમાં દષ્ટિ ફેંકવાથી અસંખ્ય તારાઓનાં દર્શન થતાં હતાં. પૃથ્વીમાં ચારે બાજુએ ઉદધિરાજની સ્તુતિ થતી હોય એમ લાગતું હતું. એક ક્ષણ ખારવો ઝડપથી પોતાનું નાવ હંકારતો હતો. નાવમાં પૂજારી અને મેનકા બેઠાં હતાં.

“તેં સિન્દુર જોયું છે, - નહિ?”

“કેમ! - ત્યાં તો હું થોડા મહીના વસી છું.”

“એ ગામમાં ચાલુક્ય સૈનિકો અને યુદ્ધનો સરંજામ જોવાથી તને આનંદ થશે. અણુહિલવાડ પર પ્રચંડ આક્રમણ કરવાની યોજનાઓ ત્યાંજ ઘડી શકાશે. જમીન અને જળમાર્ગે ત્યાંથી પ્રભાસ સુધી પહોંચી શકાય છે. એના જેવું બીજું એકપણ અનુકૂળ સ્થળ આટલામાં મેળવવું કઠિન હતું.” મેનકારાણીના મોં પર ઉદ્દાસ ન જોવાથી તેણે તેને પૂછ્યું: “માથું દુઃખે છે?”

“ના.”

“બીજું કંઈ થાય છે?”

“કશું થતું નથી.” મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ છુપાવી તે બોલી: “કિનારો અને ગામ વચ્ચે ફેટલુંક અંતર હશે!”

“ પાંચેક ગાઉનું. ”

નાવ કિનારે પહોંચ્યું એ વખતે કિનારે ઉભેલા અનુચરોએ નમન કર્યું. આ જોઈ મેનકારાણીએ અટકળથી માન્યું કે પૂળરીએ સિન્દુરનો સમુદ્રતટ પોતાના અધિકારમાં રાખ્યો છે.

પૂળરીએ અનુચરોને પૂછ્યું : “ વાહનની જોગવાઈ કરી છે ? ”

“ હા, લડાઈ માટે લાવવામાં આવ્યા છે, એમાંથી એક રથને મેં પસંદ કર્યો છે. ”

કવચથી રક્ષિત જણાતા એક રથમાં તેઓ બેઠાં. એક અનુચરે આગલા ભાગમાં ને બે જણાએ પાછલી બાજુએ સ્થાન લીધાં. આ રીતે ત્રણ સશસ્ત્ર પહેરેગીરો વચ્ચે મેનકા, પૂળરી અને રથનો સારથી રથના આંતરિક ભાગમાં બેઠાં હતાં; જ્યારે પહેરેગીરોએ ઉભા રહેવાની ફરજ પડી હતી. તેમાં વ્યવસ્થા જ એ પ્રકારની હતી.

આગલી બેઠક પર ઉભેલા પહેરેગીરે મશાલ સળગાવી કે તરતજ સારથીએ રથને ઉપાડ્યો.

શિબિરની હારમાળા, અશ્વાશેહીઓની અવર જવર, શસ્ત્ર-સામગ્રીથી ભરેલાં વાહનોની વ્યવસ્થા કરવામાં શેકાઈ રહેલાં માણસો, આસવભરપૂર વાસણોથી ચિત્કાર ભરેલી રેંકડીઓ વગેરે નજરે પડતું હતું. એ પરથી આ સ્થાનનો ખ્યાલ આવતો હતો.

દુર્ગથી સુરક્ષિત બનેલા એક મકાનમાં રથ પ્રવેશ્યો એ ક્ષણે ત્યાં ઉભેલા સૈનિકોએ લશ્કરી ઢબે રથને માન આપ્યું. એ જ ક્ષણે આપતું હતું કે રથમાં બેઠેલાંઓ ઉંચા દરજ્જાનાં માણસો છે.

રથ ઉભો રહ્યો; પૂળરી તથા મેનકા તેમાંથી બહાર નીકળી એક ભવ્ય સ્થાનમાં દાખલ થયાં. મોટા યોગાનની ચારે દિશાએ પથ્થરની ભીંત ચણી તેને ઓરડાના આકારમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યું હોય તેમ જણાતું હતું. પચાસ હાથની લંબાઈ અને તેટલી જ

પહોળાઘવાળા આ ખંડમાં ઉઠવા બેસવાની, જમવાની, સુવાની વગેરે વ્યવસ્થા તરી આવતી હતી. પૂજારીએ વિરામાસનમાં બેસતાં મેનકાને પૂછ્યું : “કશી કસર રહી ગઈ છે ?”

“હા. ”

“કયી ચીજની ખામી લાગે છે ?”

“વીણા ને મુરલી કયાં છે ?”

“શું આ સ્થાનને ય નૃત્યાલય બનાવવું છે ?”

—બંને એકબીજાનાં મોં સામે જોઈ હસવા લાગ્યાં.

એક દિવસે ભગતશેઠ ત્યાં આવ્યા. પૂજારીએ તેને ધણું માન આપ્યું.

“મનુભા મળ્યો જ નથી ?”

“ના. મારે એનું કામ હતું.”

“પૈસા આપવા હશે !”

“કેમ ! પેલાં ગાડાં પેટે એના ભાગે આવેલી રકમ હજી મારી પાસે પડી છે તો.”

કાની માલિકીનાં—કયી ચીજભરપૂર ગાડાં : આ એક પ્રશ્ન હતો.

“હું સમજતો હતો ” ભગતશેઠે અંગરખાના ગળવામાંથી નાનકડી દાબડી કઢી તેમાંથી તાંબુલનું એક ખીકું પૂજારીને, ખીજું મેનકાને આપી ત્રીજું પોતાના મોંમાં પધરાવી કહેવા માંડ્યું : “કે સોના—ચાંદીનાં વાસણોથી ભરેલાં ગાડાં હુંટાયાથી શેષકરણ શેઠ આપઘાત કરીને મરશે પણ એવું કશું બન્યું નહિ.”

“હવે તમને નથી લાગતું કે એની પાસે અઢળક દોલત—”

“માનવું પડે છે.”

“મેં ધાર્યું હતું કે તે અણહિલપુર છોડી જતો રહેશે. બહાર

જઈ રાજના રાજની નિન્દા કરશે. પણ એના પેટનું પાણી હત્યું નથી. તેણે યોગ મહારાજની પ્રશંસા સુઢાં પડતી મુકી નથી. ”

“કોઈ ચિન્તા કરવાની હવે જરૂર જ નથી. ” ભગત શેઠે ક્ષણભર વિશ્રમી મેનકાના મોં પર દષ્ટિ ફેરવી કહ્યું : “તમારું મૃત્યુભુવન સળગ્યું હોય એવી ખબર હજી મારા કાને આવી નથી. ”

પૂજારી વિસ્મયાન્વિત મુખે બોલ્યો : “એમ બને જ નહિ. ”

“શું બન્યું હશે ! ” આમ વિચારતી મેનકા કશી અટકળ કરી શકી નહોતી.

પૂજારીએ સ્વસ્થ થઈ મેનકાને પૂછ્યું : “તને શું લાગે છે ? ”

“મારી ભુદ્ધિ રૂંધાઈ છે. ”

કેટલીક ક્ષણો સુધી પૂજારીએ વિચાર્યું, પછી તે બોલ્યો : “રાજપ્રાસાદમાંથી નાસી આવેલી છોકરીએ મલ્લિકાને ઠાર મારી હશે. એમ બન્યું નહિ હોય તો તેને અવસ્ય કેદ પકડી હશે. ”

રમતગમતમાં પરોવાયેલી રમણીના માથા પર ઓચિંતો ગદાનો પ્રહાર થવા છતાં ખોપરી બચી જવા પામે એ પ્રસંગે તેના મનની જે સ્થિતિ થવી જોઈએ એજ સ્થિતિ મેનકા અનુભવી રહી છે, એમ જણાતું હતું.

આ પ્રસંગે વિશેષ વાતચીત કરવી ઉચિત નથી, એમ પૂજારીએ માન્યું હતું. ભગત શેઠને પોતાની સાથે લઈ તે ત્યાંથી ઉઠી બહાર જવા માંડ્યો. એ વખતે તેના મોં પરના જાવણું અવલોકન કરવાની તક મેનકાએ ગુમાવી નહોતી.

મેનકા પ્રત્યે પૂજારીના મનમાં વહેમનો અંશ સુઢાં જન્મ્યો નથી, તેના દરેક કાર્ય પ્રત્યે મેનકા અનહદ શ્રદ્ધા ધરાવે છે એમ જણાયું હતું.

રાતનો ત્રીજો પ્રહર વીતતો હતો, મેનકા એકલવાયી સૂતી હતી. તેને એન પડતું નથી, એમ લાગતું હતું. પથારીમાં બેઠી થઈ

એકવાર તે સાવેશ બબડી : “એ આવીને જોવો ઉઘે તેવી જ હું એની છાતી પર ચડી બેસું!—એમ ક્યાં વિના અંતઃકરણની જવાબદારી નહિ શમે!”

રાત્રિએ ચોથા પ્રહરમાં પ્રવેશ કર્યો એ વખતે પૂજારીએ મેનકાની પથારીથી થોડે દૂર પડેલા વિરામાસનમાં આરામ મેળવવો શરૂ કર્યો હતો, તે ક્યારે અહીં આવ્યો તે બબર રહી નહોતી.

“તમે આવ્યા?”

“હા, હજી હમણાં જ ચાલ્યો આવું છું. ભગત શેઠ ભૃગુપુર ગયા, ત્યાંથી અણહિલપુર જશે.”

“એની કનેથી ધણી બાતમી સાંપડી હશે!”

“હા”

થોડી વારે વિરામાસનમાંથી ઉઠી પોતાની પથારીમાં બેઠો, પૂછ્યું : “હજી આંખ મળી નથી?”

જવાબમાં મેનકા બોલી : “મને ચિન્તા થાય છે, સોલંકી ! વિહારમાં મેં કેટલી સામગ્રી એકત્ર કરી હતી ! એ બધી ચીજોને રાખના સૈનિકા ફેંદી નાખશે.”

“એ નિર્જીવ વસ્તુઓ મલ્લિકાના જીવથી શું અધિક મૂલ્યવાન છે?”

“શું મને એની લાગણી થતી નહિ હોય !” સંતાપથી બળતી હોય તેમ બોલવા લાગી : “મારી પ્રિય સામગ્રી, મારું મનોહર જીવન, મારાં માણસો—અધું જ મેં ખોયું, કોના માટે?”

“કોર્તિ માટે.”

“એમ !” મનમાં કતરાતી તે બોલી : “મારો સર્વનાશ થયા છતાં તમારી સૃષ્ટિમાં હજી સુધી મેં પ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો નથી.”

“આશા રાખ, શ્રદ્ધા રાખ.” પૂજારીએ જીરુસાથી કહેવા માંડ્યું : “એક દિવસે તેં આપેલા ભોગની કદર અસંખ્ય નર-નારીઓમાં થતી હશે. કવિઓ તારી ગુણપૂજા ગાતા હશે:

—‘ ઉચ્ચ કુટુંબની એક કન્યાએ હજારો સ્ત્રી-પુરુષોને ઠારદાંકર અન્ન અને વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારવા માટે નાચવું-ગાવું પસંદ કર્યું હતું, વિલાસ વૈભવનું સમર્પણ કર્યું હતું, જીવનભર કૌમાર્યવ્રત પાળ્યું હતું, ધન્ય હો એ વીરઆલાના આત્માના ગૌરવને.’

—સાંભળ્યું ? આ કવિવાણી એક દિવસે ભોજપત્રના પાનામાં લખાશે. કાળ જતાં એ ઇતિહાસ બનશે. ”

જવાબમાં તે કેટલીયે વાતો કહેવા ઇચ્છતી હોય એમ જણાતું હતું; છતાં એટલું જ બોલી શકી : “ જિંદગીભર કૌમાર્યવ્રત પાળવું સહેલું સમજે છે, સોલંકી ! ”

“ તારી હિંમત ખૂટી ગઈ છે ? ”

કઠોર અવાજે પૂછાયેલા પ્રશ્નનો જવાબ તત્કાળ તે આપી શકી નહિ.

“ તું ધૈર્ય ખોઈ બેઠી હો તો હમણાં જ મને કહી દે. ” પૂજારીની કઠોર વાણી લાગણીથી ભીંજવા માંડી : “ અહીં એકત્ર થયેલા સેનાધ્યક્ષોને મારા મોંએથી જતા રહેવાનું કહી દઉં. યુદ્ધ માટે બેગી કરેલી બધી જ સામગ્રી હુંટાવી દઉં. ભગત શેઠને ખબર પહોંચાડું કે લાખોની રકમ હોમાઈ રહી છે, હવે વ્યર્થ ખરબાદી ન કરશો. આપણી સહાયતાના બજે અણહિલવાડનો દ્રોહ કરનારાઓને એતવણી મોકલું કે પ્રવૃત્તિઓને આટોપી લો—”

“ બસ ! ” પથારીમાં બેઠી થઈ મેનકા આવેશથી બોલી : “ હવે મારે કાંઈ જ સાંભળવું નથી, સોલંકી ! ”

શ્વાસ રૂંધાઈ જવાથી તે આગળ બોલી શકી નહિ. મનમાં થતું હતું : “ આ માણસને ન છેતરું તો સારું. ”

આંખમાં આવેલાં આંસુ જોઈ પૂજારીએ તેના પ્રત્યે સ્મિત ફેંક્યું, બોલ્યો : “ મને તમારા પ્રત્યે શ્રદ્ધા છે, સંતોષ છે. ”

આ બધું મેનકાએ કયુલ્યું હોય તેમ જણાતું હતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું ::

કિંમતી માહિતી

‘સંદેશવાહકોએ રાજસભામાં હાજર રહેવું’ આ ફરમાનનો અમલ થયો હતો, ને સભામાં રાજપ્રાસાદનો છુટ્ટો દારપાલ પણ એક જગાએ પોતાને કોઈ જોઈ ન શકે એવી રીતે ઉપસ્થિત હતો; છતાં ગુર્જરેશ્વરી અને યુવરાજને સરસ્વતિ નદીના તીરે લઈ જનારા ચાર સંદેશવાહકોમાંથી એક પણ ત્યાં આગળ જણાયો નહોતો. આથી યોગ મહારાજે માન્યું કે તેઓ કોઈ કારસ્થાની મંડળીના સભ્યો હોવા જોઈએ.

કારસ્થાની મંડળીના સુત્રધારે કોણ કોણ છે, એ નક્કી કરવું તેને કઠિન બન્યું નહોતું, કેમકે રાજપ્રાસાદની વિશ્વાસુ દાસી-શિલા અદૃશ્ય થતી વખતે પત્તા આગળ બોલી ગઈ હતી: ‘મનુ પરમાર ચડાઈ કરવાનો છે. તેની પીઠ પાછળ ચન્દ્રક સોલંકી છે.’

આ ચેતવણી પત્તાને મોંએથી સાંભળ્યા પછી અટકળ પરથી જણાયું હતું કે કારસ્થાની મંડળીના પ્રધાન સુત્રધાર ચન્દ્રક સોલંકી હોવો જોઈએ અને મનુ પરમાર તેનું હથિયાર બન્યો હશે. ગુર્જરેશ્વરી અને યુવરાજ આગળ સંદેશવાહકોના વેશમાં આવેલા માણસો પણ આ બે હરામખોરોએ મોકલ્યા હોવા જોઈએ.

મહારાણી અને યુવરાજને જુદ્ધિમરપૂર સંદેશો કહી કોઈની કલ્પના ન પહોંચે એવી રીતે જળમાં જકડનારા પણુ એ જ હરામખોરો હોવા જોઈએ, આ અટકળ પણુ વિચારમંથનથી છટકી શકી નહોતી.

ધાડપાડુ કે હુંટારા પકડવા માટે રામના અચૂક નિશાન પેટે વિજેતા સિદ્ધ થયેલો સોમપુરનો અધ્યક્ષ સુભટ્ટ પોતાની તપાસ પદ્ધતિની સુક્ષ્મ ધરી પરથી ગળડવા પામ્યો તે પણુ એ હરામખોર મંડળીના પાપે જ.

ભિલ્લો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે વૈમનસ્યની આગ પેદા કરનાર અને એ આગથી અખંડ ચાવડો તથા કાલિભદ્ર ભિલ્લ જેવા સેનાધ્યક્ષોને આવેશાંધ બનાવનાર પણુ એ મંડળી જ હોવી જોઈએ.

સેનાધ્યક્ષોને કારાગારની સજા થવા છતાં વર્ગવિગ્રહની જવાળા હજી સુધી દેશભરમાંથી સાવ જુઝાઈ નથી, તેનું કારણ પણુ એ મંડળી સિવાય બીજું કોણુ હોઈ શકે !

એ મંડળી કેટલા સભ્યોની બની છે, આ ગહન પ્રશ્નનો ઉકેલ શિલાને શોધી ક્ષમા આપવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાશે. •

પન્નાદારા તપાસ ચલાવતાં જણાયું હતું કે શિલાની કોઇ માસી છે, જેનું નામ ચંદા-એને લાલચ આપવાથી શિલાનો પત્તો મળી શકશે.

એક દિવસે ચંદાના ઘરમાં પહોંચી તેને લાલચ આપવાથી ખબર મળી હતી કે આસવગૃહની સ્વામિની આનંદિનીના આશ્રય તળે પ્રથમ તે સોંપાઈ હતી ને એ પછી તેની મારફત નૃત્યવિહારમાં મોકલાઈ હતી.

આ ખબરને ઓછી કિંમતી મનાય નહિ; કેમકે કારસ્થાનીઓના અડ્ડા જાણવા મળ્યા હતા. કેટલીક વ્યક્તિઓનાં નામ પ્રાપ્ત થયા હતા. કલ્પનાને સ્પર્શી શકે નહિ એવી ગુપ્ત માહિતીઓ આ ખબરના પરિણામે એકત્ર કરી આપી હતી.

“ એક ગામ તને ભેટ આપીશ. ” આ શબ્દો પર ચંદાએ શ્રદ્ધા મુકી નહોત તો પ્રપંચની પ્રતિભાઓ અને તેમના સ્થાનકો પ્રત્યે સંદેહ થવો શક્ય નહોતો.

“ લાલચુ માણસથી ખતી શકે તેટલું દૂર રહેવું કલ્યાણકારી છે. ” આ કથનની ખીજ ખાજી એનાથી ઉલટી ને કથન પણ ઉલટું-કેમકે અહીં લાલચુ માણસની તદ્દન નજીક જવું ઉપયોગી બન્યું છે. કિંમતી માહિતી એની લાલચુ મનોવૃત્તિને આભારી ન ગણાય !

— સાંકળની એ કડી સાધી આપનાર પત્તા ન કહેવાય ? કિંમતી માહિતી એના નિખાલસ પ્રયત્નને આભારી ન મનાય !

— પત્તા આગળ શિલાએ પલાયન થતી વખતે ચેતવણી આપી નહોત તો તું આમાંનું કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું હોત ?

— એનું નાસી જવું કલંકરહિત મનાવું જોઈએ. એનું હૃદય ઝેરથી દૂષિત હતું અમૃતવાંચ્છું રહ્યું હોવું જોઈએ.

એના સદ્ગુણો કલ્પી સ્તુતિ કરવા પાછળ સમય વેડવેો અનુચિત માની યોગમહારાજે હાક પાડી : “ પત્તા ! ”

રાજકુમારો સાથે ખેલતી પત્તાએ અગાશીમાં પગ મુકી કહ્યું : “ આવી, મહારાજ ! ”

વિચારગૃહમાં એકલવાયા ટહેલતા રાજાએ આગ્રા કરી : “ કાંઈને કહે, હરિસિંહને મોકલે. ”

ખંડાર આગથીજ તે પાછી ફરી.

રાજાનું મન સ્વસ્થ નથી, આ વસ્તુ પત્તાએ કલ્પી લીધી હતી. જેનું કારણ તેણે વિચારવું પડે તેમ નહોતું. રાજકાર્યનો બોબો માથા પરથી એક દિવસ પુરતો ઝોછો થયો છે એમ માનતા કર્મચારીઓ તેમના ગૃહ તરફ જતા હતા. રાજાના મનની વ્યગ્રતાએ જ સૂર્યને ફરજ પાડી હશે; એથીજ તે પોતાની કિરણસેનાને સાથે લઈ પૃથ્વી-

મંડળના અન્ય કોઈ સ્થાનમાં તિમિરદળને મહાત કરવા વિદાય થતો હશે એમ પત્તાને જણાયું.

*

“ શી આજ્ઞા છે, પ્રભુ ! - ” વિચારલુવનના દ્વાર આગળ ઉભા રહી હરિસિંહે રાજાને નમન કરી કહ્યું: “ ક્યાંય જવાનું છે ? ”

રાજાએ ગુપ્ત સૈનિકાને અનુસરતા પોતાના પોષાકને અવલોકી કહ્યું: “ મેનકારાણીના નૃત્યવિહારમાં આપણે જવું પડશે.”

“ જી ” હરિસિંહે જવાબમાં વિશેષ કાંઈ કહ્યું નહિ.

“ આસવ વેચાય છે ત્યાં અને નાચના પ્રયોગો ભજવાય છે એ સ્થાનમાં પાપાચાર થતા હશે.” આટલું તેણે મનમાં જ બોલવું પડ્યું.

“ મેં કહ્યું તે સમજ્યા ? ”

“ જી, હા. ”

“ ચાલો. ”

“ ગુપ્તસૈનિકનો આ કોઈ નાયક લાગે છે ! ” જોતાં જ આવો મત બાંધવો પડે એવો પોષાક રાજાએ પહેર્યો હતો. રાજા અને હરિસિંહ પ્રાસાદમાંથી બહાર નીકળ્યા. દ્વારપાલ પ્રતાપને પ્રશ્ન કર્યો :

“ છુટ્ટો વારંવાર ગેરહાજર કેમ રહે છે ! ”

જવાબમાં પ્રતાપ બોલ્યો : “ પ્રભુ ! હવે એની ઉંમર થવા આવી.”

મેનકારાણીના નૃત્યવિહાર આગળ પહોંચ્યા એ વખતે દરવાજા બંધ જણાયા. હરિસિંહે પૂછ્યું: “ ઉઘડાવું ? ”

“ હા. ”

હરિસિંહે દરવાજા ખખડાવવાના ઉદ્દેશથી તેને હડસેલો માર્યો. તેથી તે ઉઘડ્યા - વાસવામાં આવ્યા નથી એમ માની તેઓ અંદર

દાખલ થયા. ચારે બાજુ નજર ફેરવી નિરાશ થયા. શોધખોળ ચલાવી જોઈ તેમાં પણ સફળતા ન મળી.

“બહાર ચાલો.”

રાજા અને હરિસિંહ બહાર નીકળ્યા.

આનંદિનીના આસવગૃહ આગળ આવી ઉભા. દરવાજા પર મોટાં બે તાળાં લાગેલાં જોઈ તેઓ સ્તબ્ધ થયા.

કયી બાબત વિચારવી તેની સુઝ પડતી નહોતી. તર્ક શક્તિ અચેત થઈ હોય એમ જણાતું હતું.

હરિસિંહ મહેલ સુધી સાથે આવ્યો, રાજાની અનુમતિ પ્રાપ્ત થવાથી તે તેમનાથી જુદો પડ્યો. મહેલમાં આવી બેઠા પછી રાજાએ સ્નાન કરવું આવશ્યક માન્યું.

ખીજે દિવસે સૂર્યોદય વખતે રાજકાર્ય થતું હતું તે જુવન - શાસનગૃહમાં જઈ નિયમ પ્રમાણે બેઠા. મધ્યાહ્ને અનુચરે આવી નમન કરી બપોર આપી: “શેષકરણ શેઠ મુલાકાત ઇચ્છે છે.”

“ભલે આવે.” રાજા બોલ્યા.

શેઠે રાજાની તદ્દન નજીક આસન ખેંચી કહ્યું: “મહારાણીજીના વર્તમાન સમાચારથી અનેક નાગરિકો પ્રસન્ન થયા છે.”

“પ્રસન્ન થવાનું કોઈ કારણ છે?” શેઠના કહેવાનો અર્થ પારખી ન શકવાથી અસ્થિર હાલતમાં રાજા બોલ્યો: “મને દિલાસો આપવાની આ રીત કટાક્ષ જેવી લાગે છે.”

“વાહ, મહારાજ વાહ” શેષકરણે રાજાજીને વિનોદ કરતાં માની હસીને બોલવા માંડ્યું: “આ પ્રસંગે આપ અમારી જોડે મળક ન કરો? - શામાટે નહિ?”

આ સાંભળી રાજા સ્તબ્ધ થયો હતો.

અનુચરે પ્રણામ કરી કહ્યું: “ભગવાન ! નગરમંત્રી, ભગત શેઠ, શાસનમંત્રી અને પંડિતજી આપની મુલાકાત ઇચ્છે છે.”

“ એક સાથે ? ” મનમાં વિચારી બોલ્યા : “ બલે આવે. ”

રાજા-પ્રજાની દૃષ્ટિએ જવાબદાર મનાતો એક મહાનાગરીક મરજી પડે તેમ બળે છે. એની મદદે એટલા જ પ્રતિષ્ઠિત બીજા ચાર અગ્રણીઓ આવી પહોંચ્યા કે શું ?

— રાજા મુંઝાયો હતો, કેમકે શેષકરણ શેઠ બોલ્યા હતા એ મતલબને અનુસરનારા શબ્દો આ ચાર જણાએ પોતપોતાની આવડત પ્રમાણે અનુક્રમે ઉચ્ચાર્યા હતા.

મહારાણીના ભક્તિભાવ વર્ણવતાં પંડિતજીએ એમની પ્રશંસા કરવા માંડી ત્યારે જ રાજાજીએ તેમના આગમન અને કથન પારખ્યાં. એ જ ક્ષણે એના મોં પરની ગ્લાનિ અદૃશ્ય થઈ હતી. હર્ષાવેશમાં તેમણે પાંચેય જણાને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ ખરી વાત એ છે કે હમણાં સુધી મને જ આ આનંદદાયક સમાચાર પ્રાપ્ત થયા નહોતા. ”

રાજાજીએ મગ્ગક કરી નહોતી, એમ હવે જ શેષકરણ શેઠે માનવું પડ્યું.

“ કુદરતની ગતિને કોઈ પામી શક્યું નથી. ”

“ પુન્યાત્માઓને ભગવાન હમેશાં રાજી રાખે છે. ”

“ રજપુતો નાહકના બિલ્લો પર ઉશ્કેરાયા હતા. ”

“ મહારાણી અને યુવરાજ તિર્યંધામ પ્રભાસમાં છે, એવી ખબર રજપુતોને પડી છે. ”

“ હવે એક પક્ષના હૃદયમાંથી દ્વેષ નીકળી જશે. ”

આટલા મુદ્દાઓ પર વાર્તાલાપ થયા પછી રાજાજીએ પુનઃ એકાંત પ્રાપ્ત કર્યું. મનમાં થયું :

“ ચંદાએ આપી હતી તે અને પંચ યોગ્ય અગ્રણીઓને મોંએથી સાંભળી તે બંને માહિતીઓ કિંમતી છે. ”

પ્રકરણ ૧૨ મું ::

આજ્ઞાપત્ર

“શું પ્રાહ્મણો જ લાકુ ખાઈ જાણે છે ?” એક જણે કાકાની પતરાળી પ્રત્યે બીજા જમનારનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું, હસીને કહ્યું : “બીજાઓમાં એ શક્તિ નથી ?”

“ના કહેનાર આવે કાકાની સામે.” વિનોદી જીવાને કાકા તરફ મોં ફેરવી બોલવા માંડ્યું : “કેમ કાકા ! - સ્પર્ધા કરવામાં આવે તો કેાણ જીતે પ્રાહ્મણ કે અપ્રાહ્મણ ?”

કાકાએ અગિયારમો લાકુ પોતાના મોંમાં પધરાવી કહ્યું : “દિકરા ! આજની ઉજ્જણી તને આભારી છે. મદિરા-ધરમાં જેટલા તુકા તેં ફેંક્યા હતા તે બધાય તીર નિવડ્યા છે, સમજ્યો !”

એક જણ બોલ્યો : “કેવાં તીર-ખખર છે ! અહીંના અગ્રણીથી માંડી રાગજીના કાનના પરદા સુધી પહોંચી વળ્યાં !”

પ્રચાર સફળ નિવડ્યાથી અધ્યક્ષ મહાનુભાવે પોતાના માણસોને ઉજ્જણી આપી હતી. વિનોદભરપૂર વાર્તાલાપ સાથે ભોજન કાર્ય પુરું થતું હતું એ વખતે ગણેશમંદિરમાં ગજનનનની પ્રતિમા આગળ અધ્યક્ષ

મહાનુભાવ સ્તુતિઅસ્ત બેઠા હતા. કોઈ પાદખી ન શકે એવી વેદના અનુભવતા હતા.

‘ મહારાજ ! શેષકરણનાં મૂલ્યવાન ગાડાં લૂંટનારને પકડવા હું અશક્ત છું ’ - ‘ ન્યાય દેવતા ! હું અણુધ જાણતો નથી કે મને શી શિક્ષા થવી જોઈએ; છતાં પ્રાર્થુ છું કે મને શિક્ષા કરો. ’ ‘ રેણુ ! એ વનવાસિની ! તારા સ્નેહાળ હૃદયમાંથી મને સાવ દૂર ન કરીશ. ’

‘ મારું ભવિષ્ય કોઈએ જાખ્યું નથી. હું એક સત્યની પ્રતિક્ષા કરું છું. મારા હૃદયમંદિરમાં જે મૂર્તિએ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે ક્યારે સુખી થાય ! તે ક્યારે એમ માને કે સોમપુરના અધ્યક્ષનું અંતઃકરણ નિર્મળ છે ! ’

ઉજાણીની આનંદભરી વાતચીત એના કાનમાં પહોંચી હશે કે કેમ તે તો તે જાણે !

‘ દાદીમા ! તમારી આગળ આવી આંસુ પાડું ? થું તમારું હૈયું દ્રવી ન ઉઠે ? - સુભટ જેવો નરશાદુલ બાળક પેઠે રડે છે શા માટે, આમ કોઈ દયા ન ખાય મારી ! - ના, ના ! હું દયાવાંચ્છુ નથી. ’

ઉજાણી સમયે મનમાં પ્રસન્નતા પ્રસરવી જોઈએ. મોં પર ગૌરવ ઝંપકવું જોઈએ. જિલ્હા મૂકત બનવી જોઈએ.

*

મંદિરના દ્વારમાં બે જણા પ્રવેશ્યા. શ્રીધરનો સાથે રાજ્યના આજ્ઞાવાહકને જોઈ સુભટ ચોકચો, શ્રીધરને ઉદ્દેશી બોલ્યો : “ કેમ શી ખબર છે ? ”

“ દાદીમા રોજ આપને ઝંખે છે. ” શ્રીધરે કહ્યું : “ આ સમય અગાઉ હું અહીં આવી ગયો હતો. આ વખતે આપ મળશે એવી આશા મને નહોતી. ”

“ હો ” આજ્ઞાવાહકે સુભટ તરફ આજ્ઞાપત્ર ધર્યું, બોલ્યો :

“આપનો મેળાપ અહીં પણ થયો ન હોત તો ઢંઢેરા પીટાવી આપને જણાવવામાં આવત.”

ગુચળું વળેલું લોજપત્ર ઉઘાડી તેમાંના લખાણ પ્રત્યે સુભદ્રે નજર ફેરવી લીધી.

“હું રજા લઇશિ.” બોલી આજ્ઞાવાહકે જવા માંડ્યું, એ પહેલાં કહેતો ગયો : “અવિવેક જણાયો હોય તો ક્ષમા યાચું છું.”

“આજ્ઞા પહેંચાડવાનું કામ અવિવેક ન કહેવાય. જાઓ, ભાઈ! મને જરાય માફ લાગ્યું નથી.”

મંદિર બહાર જઈ આજ્ઞાવાહક પોતાના અશ્વ પર આરૂઢ થયો. એ સ્થિતિમાં ત્યાંથી જ તેણે અધ્યક્ષ મહાનુભાવને નમસ્કાર કર્યા. જવાબમાં સુભદ્રે મોં પર સ્મિત લાવી માથું હલાવ્યું, જે પામી જવાથી ધોડેસ્વારે પોતાના ધોડાની લગામ પકડી.

ખરે અપરાધી હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી અણુહિલપુરમાં પ્રવેશ ન કરવો, આ તેની દૃઢ ઈચ્છા હતી. તેણે સોમપુરમાં મુકામ રાખ્યો હોત તો તેથી તેની ઈચ્છાને કશો જ બાધ આવે તેમ નહોતો. છતાં ત્યાં રહીને પોતાનું કામ કરવામાં તેને શી અડચણ હતી કે જેથી ગણેશ મંદિરમાં તેણે મુકામ કર્યો ?

આવા પ્રશ્નો સામે આવીને ઉભા રહે તે વખતે જવાબ શો આપવો ?

સોમપુર તો ધર કહેવાય. ધરમાં ભરાઈ રહેવાથી માણસની બુદ્ધિ જડ બને, કર્તવ્યની શક્તિ કરમાવા માંડે ને તે પોતાના બાલ્યકાળના મિત્રો, સગાં સનેહીઓ વચ્ચે વસવાથી સંકુચિત મનોદશામાં ડુબતો રહે.

આવો ખુલાસાવાર જવાબ આપી શકાય. પણ એ સ્થિતિ

હવે ક્યાં રહી ? કેમકે ન્યાયાત્રય મહારાજની આજ્ઞાની અવગણના અર્થ શકે નહિ. આ મહીનાની અમાવાસ્યા પહેલાં એમની સન્મુખ હાજર થવા તેણે આ સ્થાન પણ તજવું જોઈ એ. એમ વિચારી આવેશમાં તે બોલ્યો :

“ આજે કયી તિથિ છે ? ”

“ બારસ. ”

“ આવતી કાલે તેરસ, પરમ દિવસે ચૈદસ ને તે પછીનો દિવસ અમાવાસ્યાનો. ”

રક્ષકદળના સૈનિકા ક્યારના પ્રભાતકર્મથી પરવારી અહીં ઉપરિથત થયા હતા. તેમને ઉદ્દેશી સુલદ બોલ્યો : “ બે દિવસની મુદતમાં મનુ પરમારને પકડવાની હામ બીડે છે કોઈ ? ”

પંદર સૈનિકામાંથી એકના મોંમાંથી જીભ બહાર નીકળી શકી નહિ.

‘ આવ બેસ, ઉંઘ પામ્યો નહિ હો, આરામ કરવો છે ! ’ આમાંનું કાંઈજ ન કહેતાં અધ્યક્ષ મહાનુભાવે રક્ષકદળના સૈનિકા આગળ મનુ પરમારને પકડવાનું બીકું મૂક્યું. એ પરમારે ધાડલુંટનાં કેવાંક સાહસ ખેડી આ લોકોનાં હાંગ ગગડાવી મૂક્યા છે કે જેથી મહાનુભાવ જેવા સમર્થ પુરુષે બીકું મૂકવાની ફરજ પડી ને સૈનિકાએ સુપચાપ બેસી રહેવામાં ડહાપણ માન્યું !

આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઉભરો મનમાં જ અમાવવાનો મન્ન કરતો શ્રીધર ડહાઈ ગયેલા દાસ પેઠે અવાક ઉભો હતો.

સૈનિકાને મૂઠ બની ઉભા રહેલા જોઈ સુલદના મનમાં ક્ષણભર રોષની લાગણી લક્ષ્યકી હતી, પણ તત્કાળ તેને પોતાની ભુલ સમજતાં તેને રોષ હાસ્યમાં પરિવર્ત્યો.

તરવાનો અભ્યાસ ધરાવતા નથી; એવા માણસો પાણીમાં પડેલી ચીજને બહાર ખેંચી લાવશે, એવી આશા રાખવામાં પોતે ફટલો ઉતાવળો થયો હતો, એ વિચાર આવવાથી સુભદ્રે પોતાના સૈનિકોને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ તમારી આગળ જે માણસને પકડવાની વાત મેં કહી તે માણસને પકડવાનું કામ કોઈ ગુપ્તચર્યાચાર્યથી થઈ શકે તેવું છે, આ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની તક મને ભુતકાળમાં પ્રાપ્ત થઈ હતી; છતાં તે વિદ્યામાં હું નિષ્ણાત નિવડ્યો નથી. સામાન્ય પ્રકારના ધાડપાડુ, ચોર, હુંટારા પકડતાં પણ ભુદી ભુદી શક્તિ અજમાવવી પડે છે, જે શક્તિઓ તમે લોકોએ કેળવો છે. તમારામાં કેટલાક પ્રખર પ્રચારકો છે, એ હું જાણું છું. પણ મનુ પરમાર અને તેની મંડળીના સલાસદોને હું કહી ગયો તે પ્રકારના માની લેવા એ ડહાપણુ નથી, આ બાબતનો અનુભવ નૃત્યવિહારે આપણને આપ્યો છે. ”

એક સૈનિકે નરમાશથી પૂછ્યું : “ મહારાજના આજ્ઞાપત્રનો અમલ કરવાની ઇચ્છા નથી ? ”

જવાબમાં સુભદ્રે આજ્ઞાપત્રની વિગત સમજાવી કહ્યું : “ જે હું અમાવાર્યાની મુદત સુધીમાં ન્યાયાશ્રય મહારાજ સમક્ષ હાજર ન થાઉં તો અજમીલ અને જાંજુક નિર્દોષ છૂટી જાય અને મારી મિલકતનો અમુક ભાગ નિર્દોષ છૂટેલા બાપદિકરાને બદલા તરીકે અપાય, મને પદચ્યુત કરવામાં આવે. ”

“ ત્યારે તો આપે પાટણુ જવું પડશે - ”

“ ના, હું પાટણુના દરવાજામાં પગ મુકવાનો નથી. ” સુભદ્રે પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો : “ જે દિવસમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તો ભુદી વાત છે; પણ એવો કોઈ સંભવ મને જણાતો નથી. ”

હમણાં સુધી ડાઘાયેલી હાલતમાં મૌન ઉભેલો શ્રીધર બોલ્યો :

“મારી સલાહ માનશો ? - સહુ સોમપુર તરફ ચાલો.”

“તું એકલો જા.” સુભદ્ર બોલ્યો : “દાદીમાને કહેજો કે ભગવાનની ઇચ્છા આગળ માથુસે લાચાર બનવું પડે છે.”

“અહીં જ રહેવું છે ?”

“મારે લાયક બીજી જગા તો મળવી જોઈએ ?”

“સોમપુરમાં કેટલી જમીન ઉજળડ પડી છે ! એકાદ ટુકડો ખસંદ કરી લો ને આપના મનને રુચે એવી જગા ચણાવવા માંડો.”

શ્રીધરના મોંમાંથી કટાક્ષ ભરપૂર વાક્યો નીકળ્યાં છે, તેનું જ્ઞાન તેને પોતાને ય નહિ હોય, એમ માની સુભદ્ર અવાક હસ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ :

સોનૈયા જેવી યુક્તિ અને મેનકારાણી

કિનારે ઉભા રહો ધણીવાર સુધી રાહ નેયા છતાં ભગત શેઠનું નાવ દેખાયું નહોતું. પૂજારી અને મેનકાની સાથે ચાર લડાયક પુરુષો કિનારે હાજર રહ્યા હતા; આથી મેનકાએ પૂજારીને કાંઈ પણ પૂછ્યું નહોતું.

લડાયક પુરુષોનાં પહેરવેશ, હલનચલન અને વાતચીત કરવાની રીતભાત પરથી જણાતું હતું કે તેઓ ઉંચા દરજ્જાના માણસો હોવા જોઈએ. એ ચારમાં જેનું નામ સિદ્ધ હતું, તેણે પૂજારીને ઉદ્દેશી પ્રશ્ન કર્યો: “આપણી આખી યોજના એમના લક્ષ બહાર તો નથી ને?”

આ સંદેહથી સહેજ ચિડાઈ પૂજારીએ જવાબ આપ્યો: “આવી નિરર્થક શંકાને ફરીવાર સ્થાનજ ન આપશો.” ગંભીર થઈ પૂછ્યું: “કેટલી રકમ મળે તો સામગ્રીની ક્યાશ રહેવા ન પામે?”

“હજી પાંચ લાખની જરૂર પડશે.”

“શસ્ત્ર સરંજામ ઉપરાંત બાકીનાં સાધનો તો પુરતાં છે ને?”

“એ સાધનોની તમારે જરાય ચિન્તા રાખવી નહિ.”

આટલી વાતચીત દરમ્યાન તેઓએ આભુઆભુ ચારે કાર નિરીક્ષણ કર્યું હતું. સિદ્ધે એક વખત મેનકાના મુખારવિંદની સમીક્ષા કરવાની તક સુધ્ધાં મેળવી હતી. બાકીના ત્રણેય પુરુષો થોડી થોડી ક્ષણોના અંતરે મેનકાના રુપરંગ પ્રત્યે આકર્ષકતરી રીતે નજર ફેરવ્યે જતા હતા.

સિદ્ધનો દરજ્જો વિચારવાનો પ્રશ્ન હવે મુંઝવણ વગરનો બન્યો હતો. પુઝરી પક્ષનો તે યુદ્ધમંત્રી છે, એમ મેનકાએ દઢતાથી આની લીધું.

જે દિવસે નાવ આવવાનું હતું તે દિવસ નકામો રાહ જોવા પાછળ ગયો હતો. બીજા દિવસની ઉગતી સવારમાં નાવ કિનારે આવ્યું, એ વખતે કિનારા પર કોઈજ હાજર રહી શક્યું નહોતું. આથી ભગત શેઠે પોતાના બે વિશ્વાસુ કર્મચારીઓ સાથે સગરામ ભાડે દરાવી પૂઝરીના કોટ આગળ આવવું પડ્યું.

સગરામ હાંકનારે શેઠને પૂછ્યું: “કોટમાં કોને ત્યાં-”

તેને બોલતો અટકાવી શેઠે જવાબ આપ્યો: “બ્યુહ નિયામક-ચાલુક્ય વીર-ચન્દ્રકરાજ સિવાય બીજું છે કોણ?”

પ્રશ્નાત્મક જવાબ સાંભળી સગરામવાળો બોલ્યો: “કહે છે કે સિન્દુરની અધિષ્ટાત્રી પણ એમના કોટમાં જ ઉતરી છે.”

“એમ કે?”

“હા, હા.” તેણે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો: “આપ ક્યાંથી આવો છો?”

જવાબમાં ભગત શેઠે ગામનું કલ્પિત નામ આપ્યું: “અમૃત ગઢથી.”

“આપનું નામ?”

“સૂર્યનારાયણુ વૈશ્ય.”

“વૈશ્ય-વેપારી-વાણિયા ?” જિઝાસા દર્શાવતાં બોલ્યો: “શું વેચવા આવ્યા છો ?”

“ત્રિશૂળ, સાંગ, લાલાં, બરછી, ધનુષ્યબાણ, ખડગ વગેરે વગેરે.”

“તમારી સાથે એમાંનું કાંઈ જ દેખાતું કેમ નથી ?”

“એ બધું ક્યારનું અહીંના શસ્ત્રભંડારમાં ખડકાઈ ગયું છે.”

“ત્યારે કહોને કે ઉધરાણીએ આવ્યા છો !” શેઠના એ માણસોના ખોળામાં દેખાતો કાથળી પ્રત્યે અંગુલી નિર્દેશી પૂછ્યું : “આમાં શું છે ?”

“મોજડી.”

“એમ !- વાહ, બાઈ ! આપ તો હથિયારો ઉપરાંત મોજડીનોય વેપાર કરતા લાગો છો !” સગરામના સાથીએ રસ્તો કાપવા માટે વાતચીતનો આશ્રય પ્રાપ્ત થયાથી આનંદ અનુભવતાં કહ્યું : “ધનભાગ્ય ચાલુક્યવીરનાં કે આપ જેવો મોટો વેપારી એમને ત્યાં પધારે છે.”

આ બધી વાતો ભગત શેઠે પૂજારીને મળતાંવેંત હસીને કહી. તેને ખુલાસો આપતાં પૂજારી બોલ્યો: “એ સગરામ-સારથી અહીંના ગુપ્તચર વિભાગનો માણસ છે. તટપ્રદેશની ગુપ્તચર્યા કરવાનું જોખમ તેણે સ્વીકાર્યું છે.”

“એમ કે !” ભગત શેઠે પોતાના માણસોએ સંભાળી રાખેલી કાથળીઓ પ્રત્યે પૂજારીનું લક્ષ ખેંચ્યું: “આ લઈ લો.”

આઠેક હાથના અંતરે પડેલા વિરામાસનમાં સુતેલી મેનકા આગળ દસેય કાથળી મુકાવી પૂજારીએ ભગત શેઠનો આભાર માન્યો: “આપ તરફથી આજસુધીમાં વીસ લાખ સોનૈયા મળી ચૂક્યા છે.”

પ્રવાસનેા થાક ઉતારવા ભગત શેઠ અને તેના માણસોએ વિશેષ વાર્તાલાપ ન કરતાં સૂર્યોદય થતાં સુધી વિત્રાંતિ મેળવવાનું આવશ્યક માન્યું.

તેઓ ઉંઘતા હતા એ વખતે પૂજારીએ મેનકાને ઉદ્દેશી કહ્યું :
“ રાણી ! એક કાથળી ઉઘાડી સોનૈયા ગણો જોઉં. ”

મેનકાએ ખરછીની ઘોંચે કાથળીનું મોં ચીરી નાખ્યું. ઉપરનું ઘાસ હટાવી તેમાં નજર ફેરવી તે ખડખડ હસવા લાગી. તેમાંથી એક મોજડી કાઢી તેણે પૂજારીનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું, બોલી : “ આ મોજડીના તળામાં સોનૈયા છુપાવ્યા લાગે છે. કેટલા માણસોએ આ કામ પાછળ મહેનત લીધી હશે ! ”

ચલણી સિક્કાઓને લુંટથી સુરક્ષિત રાખનારા અનેકવિધ ઉપાયો આ સમય અગાઉ અમુક પ્રસંગો વખતે તેઓએ જોયા-અનુભવ્યા હોય એમ લાગતું હતું. એથી જ તેઓ ચોંક્યા કે વિસ્મય પામ્યા નહિ હોય !

મેનકાએ એક મોજડી ઉતરડી કે તરત તેમાંથી કેટલાક સિક્કા સરી પડ્યા.

*

બોજનથી નિવૃત્ત થઈ ભગત શેઠે મેનકાના મસ્તક પરની કેશરાશિ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી તેને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ એક અગત્યની ખબર આપું તેનો બદલો તમારે આપવો પડશે. ”

જવાબમાં મેનકાએ સ્મિત કર્યું, ભગત શેઠે વિનોદ કર્યો હતો એમ સમજી ને.

પૂજારીને ઉદ્દેશી તે બોલ્યો : “ મહારાણી અને યુવરાજ સોમનાથ પાટણમાં છે. હું ધારું છું કે તેઓ ત્રણ-ચાર દિવસ પછી અણ-હિલપુર આવવા નીકળશે. આપણે એક કામ કરીએ તો ? ”

“ શું ? ”

“ જાણે જુઓ. અણહિલપુર અને સોમનાથ પાટણ વચ્ચે બ્રહ્મિ માર્ગ છે. ”

“ હા, છે. ”

“ એ માર્ગને રોકવા સારુ અહીંથી સાઠેક ધોડેસ્વારોને મોકલી આપીએ તો કેમ ! ”

પૂજારીએ કહ્યું : “ એ માર્ગે થઈને હું બહુવાર અણહિલપુર આવ્યો - ગયો છું. પ્રભાસથી અણહિલપુર જવાનો રસ્તો શરુ થાય છે ત્યાંથી બાર ગાઉ મૂક્યા પછી ગીચ ઝાડીઓથી ભરેલો એક - દોઢ ગાઉનો વિસ્તાર આવે છે જ્યાંથી બે રસ્તા ફૂટે છે. એક આવે છે અહીં સિન્દુર અને બીજો જાય છે અણહિલપુર. ”

“ તમારા કહેવાનો આશય હું સમજ્યો છું. આપણી ધોડેસ્વાર દુકડીને ત્યાંજ મૂકવી જોઈએ કે જેથી સમય સંજોગ બદલાતાં તેમને છટકવું સરળ થઈ પડે. ”

દોઢ ગાઉનો એ વિસ્તાર જ એવો હતો કે જ્યાં આગળથી યાત્રિકોએ ફરજિયાત પસાર થવું પડતું. આથી ધોડેસ્વાર દુકડી છુપી રહી શકે નહિ અને યાત્રિકો ભય પામ્યા વિના તેમજ બચને પ્રસાર્યા વિના રહે નહિ.

-આ મુઝવણ પૂજારીએ ભગત શેઠને સમજાવી.

શેઠ બોલ્યા : “ રસ્તામાં ધોડેસ્વારો ફરે છે - હુલ્લ કરવા ઈચ્છતા હશે, આ વાત યુવરાજના કાને પહોંચવાનો સંભવ ખરો, પણ એ બાબત મેં જુદી રીતે વિચારી એક યુક્તિ ગોઠવી છે. ”

પોતે ગોઠવેલી યુક્તિની વિગત તેણે કહેવા માંડી : “ અણહિલપુર પહોંચતાં વેંત રાજના કાને આ બાબતની વાત મારે નાખવી.

યુવરાજ અને મહારાણીના રક્ષણ માટે લશ્કરી ટુકડી મોકલવાની સલાહ પણ મારે જ એમને આપવી. ”

આશય પારખી પૂજારી હસીને બોલ્યો : “ કહો કે આ યુક્તિ અજમાવી તમે રાજા આગળ તમારી પ્રતિષ્ઠા છે, તેમાં વધારો કરવા ઈચ્છો છો ! બસ આટલા માટે જ રસ્તો બંધ કરવો છે ને ! ચિન્તા નહિ. હવે હું એ યુક્તિ અજમાવતાં ઢીલ થવા નહિ દઉં. ”

સોનૈયા જેવી જ યુક્તિની વિગત સાંભળી મેનકારાણી કંપો કયા કારણે તેમની વચ્ચે એક શબ્દ બોલવાની હિંમત પોતે કરી શકી નહોતી એ તેને સમજાતું નહોતું.

રાજાની બાબુમાં એસી તેનું નિકંદન કાઢનારા સ્વાર્થાંધ અને અધમ પુરુષો ઘૂળ ઉઠે એવાં કારસ્થાન કરનાર ભગત શેઠની મનોદશાને હવે તેણે સંપૂર્ણ પારખી. રાજા, રાણી કે તેમના રાજરાજાને કયી આપત્તિ વચ્ચે ઘેરાવું પડશે, તે વિચાર તેના મનમાં વિશેષ બળ જમાવી શક્યો નહિ.

“ આ કારસ્થાન યુવરાજનો પ્રાણ લેનારું નિવડશે ? ” અંતઃ-કરણના ઉંડાણમાં બીતિ બણકી ઉઠી.

યુદ્ધમંત્રી સિદ્ધના શિબિરમાં જવાનું કહી ગયેલો પૂજારી એક ધટિકા વીત્યા છતાં પાછો ફર્યો નહોતો. તેના પુનરાગમનની તેણે પ્રતિક્ષા કરવા માંડી હતી.

“ એ આવે કે તત્કાળ એની છાતીમાં બરછી ધોંચી પુરો કરી દઈશ. ” જુસ્સાથી બબડતી તે કોટગૃહના વિશાળ ખંડમાં નાગણ્ય પેઠે આંટા મારી રહી હતી.

ગર્ભ કાલની ઉષા ઉગતાં વેંત ભગત શેઠ સિન્દુરમાં આવ્યા

હતા ને સંધ્યા શરુ થતાં વેંત દરિયા કિનારે પહોંચી નાવમાં બેસી અહીંથી રવાના થયા હતા.

વાયુ વેગે પ્રભાસને માર્ગે પહોંચી શકે એવા અશ્વો તથા નિષ્ણાત સ્વારી કરનારા સૈનિકોને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવા સારુ જ પૂનરી સિદ્ધના શિબિરમાં ગયો હશે, આ કદપતું મુશ્કેલ નહોતું.

ક્ષણે વીતવા માંડી તેમ તેમ તેના મનમાંનો ભુસ્સો શમવા માંડ્યો.

દરવાજામાં પ્રવેશતા પૂનરીના મોં પર અભિમાનની શાન્ત રેખાઓ પ્રસરતી જોઈ તેણે પોતાના હાથમાં પકડી રાખેલી ખરજો ધીમેથી એક બાજુએ ફેંકી દીધી.

“મને પાછા ફરતાં વાર લાગી, નહિ?”

“બહુ વાર થઈ.”

“અહીં તને સહુ રાણી તરીકે ઓળખે છે, એ તું પણ જાણે છે?”

“મને ખબર છે.” હસવું રોકી શકી નહિ, બોલી : “એમ પૂછી શું કહેવા ઇચ્છો છો?” હસવું રોકી કહેવા લાગી : “જાણે ભુએને! વિક્રમરાજ, દેવરાજ, ધર્મરાજ, કર્ણુરાજ, કૃષ્ણરાજ, સિદ્ધરાજ આવાં નામધારી પુરુષો રાજ તરીકે કયાંય પોતાને ઓળખાવી શકે, ને, રંભારાણી, ચંદારાણી, પ્રેમરાણી, રૂપરાણી આવાં નામધારી સ્ત્રીઓ કયાંક રાણી તરીકે ઓળખાતી હોય છે એ રીતે હું એ ઓળખાતી રહું તેમાં આશ્ચર્ય કે અવાસ્તવ નથી.”

પૂનરીએ સ્મિત કરી મૌન સેવ્યું. તેના મોં પર ગંભીરતા પ્રસરેલી જોતાં જ તે બોલી : “શું વિચાર કરો છો?”

“થોડા દિવસમાં રાજસત્તાની સ્થાપના જાહેર કરવાની છે

મથૂરાસન ઘડાઈને આવ્યું છે. એ સ્થાનને શોભાવી શકે એવી વ્યક્તિની શોધ કરું છું.”

“કવી હોવી જોઈએ તે વ્યક્તિ ?”

“પ્રતિભાશાળી.”

“એટલે ?”

“તમામ સેનાધ્યક્ષોના મન પર સત્તા સ્થાપી શકે એવી પ્રતિભા મને જોઈએ.”

આ સાંભળી તે કાંઈપણ બોલી નહિ. ક્ષણભર મોં નીચું રાખી ઉભી થઈ. ક્ષણાંતે ત્યાંથી ચાલી વિરામાસનમાં ગંભીર બની બેસી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૪ મું ::

યુદ્ધનાં આવાહન અને તૈયારી

‘અગાઉ ક્યારેક મહારાણીએ માનતા કરી હતી તે પુરી કરવા સારુ કોઈને પણ જણાવ્યા વિના યુવરાજને સાથે લઈ તેઓ તિર્થધામ પ્રભાસમાં પહોંચ્યાં ને યજ્ઞકાર્યની પૂર્ણાહુતિ વખતે એમણે ગુપ્ત માનતાની વિગત પ્રકટ કરી છે.’

—આટલી વાતો યોગ મહારાજના કાને આવી હતી; એથી એમને વિસ્મય થયું નહોતું. કમકે એ સમયે તથા તેની પહેલાના કાળમાં ગુપ્તદાન પેઠે ગુપ્ત માનતાઓ કરવાની પ્રણાલિકાનું મહત્વ લેખાતું હતું.

ન્યાયાલયમાં એકાદ ઘટિકા વિરાજમાન રહી વિરામાલયમાં આવી બેઠા હતા. એમના મનોહર આસનની એક બાજુએ ભીંતમાં સરોવરનું ચિત્ર હતું; વિરામભવનની બહાર ઉભા રહી પહેલીજ વાર તેને જુએ તો જ્ઞેનારની આંખો છેતરાયા વિના ન રહે, એવું.

તેને નિહાળવાથી મહારાજના મનનો થાક ઓછો થતો હતો. વિરામ પ્રાપ્ત કરવા સારુ કેટલીયે વાર આવી વસ્તુઓનો આશ્રય એમણે લીધો હશે.

દ્વારપાળે ઉંઘરમાં આવી નમન કર્યું, એ વખતે જ એમનું લક્ષ્ય ચિત્ર પરથી ખસ્યું, બોલ્યા : “ કહે, જે કહેવું હોય તે ”

“ ભગત શેઠ મેળાપ ઇચ્છે છે. ”

“ બલે આવે. ”

દ્વારપાળે પોતાનું મોં રાખ તરફ રાખી પાછળ હટવા માંડ્યું ને એજ સ્થિતિમાં વિરામાલયના ખંડની બહાર તે નીકળી ગયો.

અણુહિલવાડ અને બીજા રાષ્ટ્રોમાં મોજડીના કારખાના ધરાવનાર આ ધનાઢ્ય વેપારીનું નામ જાણીતું હતું. અહીંના ધનપતિ શેષકરણની પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકે તેવો આ વેપારી મનાતો હતો. એની પ્રતિષ્ઠા રાજ આગળ શેષકરણથી ઓછી નહોતી.

નમનવિધિથી મુક્ત થઈ બેઠા પછી ભગત શેઠે રાજ આગળ અગત્યની એક બાતમી કહી સંભળાવી, જે કહેતી વખતે તેના મોં પરથી બયવાદળી પસાર થઈ હતી. સાંભળતો વખતે મહારાજ સ્થબ્ધ થઈ ચિત્રવત્ રહ્યા હતા.

ક્ષણાંતે બોલ્યા હતા : “ દુશ્મનનો અપેક્ષિત વિભાગ મજબુત છે એમ માનવું જોઈએ. ”

સહેજવાર મૌન રહી પૂછ્યું : “ માર્ગ રોકી બેઠેલા માણસોની સંખ્યા કેટલી હશે ? ”

“ તેઓ સાઠેકની સંખ્યામાં હોવા જોઈએ. ”

“ આ માહિતી પહોંચાડવામાં તમે વિલંબ ન કર્યો, એ જોઈ મને આનંદ થાય છે. ” મહારાજે પ્રસન્નચિત્તે કહ્યું : “ દલનાયક હરિસિંહને પચાસ અશ્વારોહી સૈનિકો સાથે પ્રભાસ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરે છે. ”

“ પવનવેગી અશ્વોનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. ”

“ એમજ તો. ”

મેં પર સંતોષ પ્રકટ કરતો ભગત શેઠ વિદાય થયો કે તરતજ મહારાજે અનુચરને હાક મારી બોલાવ્યો.

“આજા કરો. પ્રભુ!”

“દલનાયક હરિસિંહને સત્વર મોકલ.”

અનુચર ગયા પછી રાજા બેઠો થયો. પોતાનાં ‘રાણી અને રાજકુમાર ભયમાં છે’ ખાતમી પર વિચારવા લાગ્યો : “આક્રમણનું પહેલું પગલું નહિ તો બીજું શું? યુદ્ધનું આવાહન છે આ.”

તેણે ઉભા થઈ ટહેલવા માંડ્યું. વિચારોનો અંત આવ્યો નહોતો.

મસ્તક નમાવી હરિસિંહે કહ્યું : “મહારાજે મને બોલાવ્યો છે?”

યોગ મહારાજે હરિસિંહને જોતાં જ પૂછ્યું : “અહીંથી પ્રભાસ-પાટણ જાય છે એ માર્ગથી તું જાણીતો છે?”

‘જી, હા. ધણીવાર એ બાજુની યાત્રા કરી આવ્યો છું,” હરિસિંહે જવાબ આપી કહ્યું : “એ રસ્તાથી જાગ્યેજ ઠાઈ સૈનિક અભણ્યો હશે!”

વિગત સમજાવી રાજાએ તેને આજ્ઞા કરી : “જાઓ, પહોંચી શકાય તેટલી ત્વરાથી - ઢીલ થવી જોઈએ નહિ.”

હરિસિંહે વિદાય પ્રાપ્ત કરી વિરામભવનના ખંડ બહાર પગ મૂક્યો, એ વખતે રાજાનું લક્ષ્ઃ વિચારસૃષ્ટિમાં પરાવાયું હતું.

પુનઃ હાક પાડી : “કલ્યાણ!”

“જી, મહારાજ!” બોલતો અનુચર પ્રત્યક્ષ આવ્યો, આજ્ઞાની રાહ જોતો હોય તેમ ઉભો.

રાજાએ આજ્ઞા કરી : “વરિષ્ઠ મંત્રી આગળ જા. કહેજે કે આવતી કાલે સેનાધ્યક્ષોની સભા બોલાવે.”

“જેવી આગા” અનુચરે ઉતાવળથી જવા માંડ્યું.

*

બીજા દિવસની સવારથી મધ્યાહ્ન મુધી સેનાધ્યક્ષોની સભામાં હાજરી આપી હતી. ચારે દિશાએ સૈન્યને કેવી રીતે ગોઠવવું, કેને કયી દિશાનું અધ્યક્ષપદ આપવું, સહાયક દળની યોજના કયી રીતે કરવી, કયાં નાકાબંદી કરવી, અને શત્રુઓ તરફથી ગુપ્તચર્યા કરનારા જાસુસોને વીણવાનું કામ કેને સોંપવું?

—આટલા પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા, જેમાં દરેક સેનાધ્યક્ષે, વરિષ્ઠ મંત્રીએ અને મહારાજે છૂટથી ભાગ લીધો હતો. કાર્ય સમાપ્ત થયું નહોતું. ફેટલીક અગત્યની વ્યવસ્થા બાકી રહી હતી.

વળતા દિવસની સવાર પર શેષ કાર્યને મુલતવી રાખવાની ફરજ પડી હતી.

મહારાજ રાજપ્રાસાદમાં આવ્યા, વિચારોના આક્રમણમાંથી મુક્ત થવા વિશ્રાંતિખંડમાં બેઠા, બોજન કર્યું, રાજકુમારો સાથે થોડીવાર બેઠ્યા.

બીજા દિવસની સવાર શરુ થતાં જ શેષ રહેલા કામકાજ પર પુનઃ વિચારણા થવા માંડી.

વરિષ્ઠ મંત્રીએ મત પ્રદર્શિત કર્યો: “સિન્દુર આગળ પુરી થતી સરહદનું રક્ષણ હેમકુમારને સોંપાવું જોઈએ, એમની હાજરી ન હોય તે સમયમાં એમનું કામ દૃઢપ્રહાર સેનાજીતે સંભાળવું જોઈએ.”

સર્વાનુમતે આ યોજના પસાર થઈ.

“સિન્દુરથી પ્રભાસ પાદણુ જવાનો જમીનમાર્ગ અંધ કરવો જોઈએ; તેમજ પ્રભાસથી અહીં આવવાનો ભૂમિમાર્ગ પણ ખુલ્લો રહેવો ન જોઈએ; કેમકે સિન્દુરથી પ્રભાસ પહોંચવાનો જળમાર્ગ સરળ છે.” નકશા પ્રત્યે સર્વાનું લક્ષ્ય ખેંચતાં એક સેનાધ્યક્ષે પોતાના વિચારો પ્રકટ કરવા માંડ્યા: “એટલે પ્રભાસમાં સમુદ્ર કિનારે આપણું લશ્કર ગોઠવવાની યોજના થઈ શકે તો ઘણી મુશ્કેલી ઓછી થશે.”

વરિષ્ઠ મંત્રી બોલ્યા: “એ વાત ખરી છે, પણ પ્રભાસનો કિનારો મેળવવો શીરીતે?”

“મહારાજની આજ્ઞા મળે તો.” સેનાધ્યક્ષે હસીને કહ્યું: “આડ દિવસ પહેલાં એનો કબ્જો લઈ બતાવું.”

“નહિ, નહિ.” મહારાજ હસીને બોલ્યા: “એવું અન્યાયી પગલું ભરવાની જરૂર નથી.”

“આપણે એમ કરશું?” વરિષ્ઠ મંત્રીએ ઉપાય સૂચવ્યો: “પ્રભાસથી અહીં આવવાનો ભૂમિમાર્ગ બંધ કરીએ અને એ જવાબદારી સોમપુરના અધ્યક્ષ મહાનુભાવ સુભટ્ટને સોંપીએ.”

મહારાજે પોતાનો નિર્ણય દર્શાવ્યો: “એક વખત જે માણસે ગંભીર જીલ કરી છે એને બીજી વખત જેખમી કામ સોંપવાની મારી ધ્રુષ્ટિ નથી.”

ગત પરમે અમાવાસ્યા હતી. આવતી પરમે ન્યાયાલયની બેઠક મળવાની છે. એ વખતે સુભટ્ટની બેદરકારી અને અધુરો અભ્યાસનો ભોગ બનેલા ભિલ્લ બાપ-દિકરો મુક્ત થવા જોઈએ, થશે જ. અધ્યક્ષ-મહાનુભાવની જીલના પરિણામે એમને નુકશાન પહોંચ્યું હશે તે બધું ભરી અપાશે. સુભટ્ટને સ્થાનબ્રષ્ટ જાહેર કરવામાં આવશે તે તેજ ક્ષણથી તેના ખાલી પડેલા સ્થાને લાયક માણસની નિયુક્તિ થશે.”

રાગનો એ નિર્ણય સાંભળનાર પ્રત્યેક જણે શ્રદ્ધાથી માન્યું: “સુભટ્ટના સ્થાને અગમીલ આવશે.”

પ્રભાસ અને અણહિલવાડ વચ્ચે ભૂમિમાર્ગ હતો ત્યાં આગળ નાકાબંદી કરવી આવશ્યક મનાઈ, સ્વીકારાઈ, પણ એ જવાબદારી કેને સોંપવી, એ પ્રશ્નનો નિકાલ થયો નહોતો.

વરિષ્ઠ મંત્રીના મોં સામે જોતાં મહારાજ બોલ્યા: “નાકું સંભાળી શકે એવા નિષ્ણાત માણસને નીમો.”

“કેલાસને નીમીએ તો?”

“પછી ગુપ્તચર વિભાગ કેને સોંપશું?”

“એ જગા માટે હું ઉમેદવારી કરું છું.” વરિષ્ઠ મંત્રીએ પોતાની ઉત્સુકતા વ્યક્ત કરી: “મને પસંદગી મળી શકશે?”

“ના” મહારાજે પોતાની ઈચ્છા દર્શાવી: “આંતરિક વિભાગમાં તમારી નીમણુંક કરવી મને ઉચિત જણાઈ છે. યુદ્ધને દોરવણી આપવાનું કેન્દ્રસ્થાન અહીં જ ક્યાંક નક્કી થવું જોઈએ. તમામ વ્યવસ્થા હું મારા હાથમાં રાખીશ. મને સલાહ આપી શકે એવી વ્યક્તિઓએ મારી સાથે જ રહેવું પડશે.”

સહેજ વાર સુધી મૌન રહી તે આગળ બોલ્યા: “પહેલા વરિષ્ઠ મંત્રી, બીજા મહાસચિવ, ત્રીજા શેષકરણ શેઠ, ચોથા ભગત શેઠ, પાંચમા પંડિતજી, છઠ્ઠા ચન્દ્રાનન ભાર્ગવ, સાતમા ઉપાધ્યાય આનંદ આ આપણી સમિતિ.”

મહારાજે પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓનાં નામ સાંભળી આખી સભા ચકિત થઈ. પ્રત્યેક સભાજને માન્યું: “રાજાજીની પરીક્ષક શક્તિ અદ્વિશુત છે. વધારાના સૈનિકો ક્યાંથી—કેમ લાવવા, આખા સૈન્યને પુરતો થઈ પડે એટલો અનાજનો જથ્થો સ્ત્રીરીતે મેળવવો, આર્થિક આવશ્યકતાને કયી રીતે પહોંચી વળવું, વાહનોની વ્યવસ્થાકયી રીતે સુદૃઢ કરવી, શસ્ત્રસામગ્રી ખૂટી ન પડે તે માટે શું કરવું, લડાઈના મોખરે ઉભેલા સૈનિકોનાં જોમ ટકાવનાર વક્તાઓ ને સૌર્યમીત ગાનાર બાટ ચારણોને પ્રબંધ કેવી રીતે કરવો; તેમજ વસતિમાં અંધા-ધુધી ફેલાવા ન પામે એ માટે પ્રચારકોની યોજના કયી રીતે પાર પાડવી, ધવાયેલા સૈનિકોને રણક્ષેત્ર પરથી ઉપાડી તેમની માવજત માટે ઔષધાલયો તથા અંગદાચાર્યોની વ્યવસ્થા માટે શું કરવું આવી મુશ્કેલીઓ સંગ્રામકાળે અવારનવાર ઉપસ્થિત રહેતી હોય છે.

— એ બધી બાબતો રાજાજીએ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારી જણાવ્યું છે. એમણે નિયુક્ત કરેલી સમિતિ ઉપયોગી છે.”

પ્રકરણ ૧૫ મું ::

મુક્તિ પામેલા બિલ્લ બાપ-દિકરે

“**ભ**વાનીમંદિરની આજુબાજુના વિસ્તારમાં શેષકરજી શેઠનાં ગાડાં લૂંટાયાં હતાં, જેમાં પાંચ લાખ સોનૈયાની કિંમતે ખરીદાયેલો માલ હતો. આ જખરી લૂંટ પકડવાનું કામ સોમપુરના અધ્યક્ષ મહાનુભાવ સુભદ્રરાજ ચાવડાને સોંપાયું હતું; જેઓ અણહિલપુર પાટણના ગુપ્તસૈનિક દળના અધ્યક્ષનો અધિકાર ભોગવે છે. અધિકારીએ પોતાના સૈનિકોદ્વારા અગમીલ તથા જંબુકને કેદ પકડી પાટણના ન્યાયાલય સમક્ષ હાજર થવા મોકલ્યા હતા અને પોતે લાંબી મુદત સુધી હાજર થઈ શક્યા નહોતા. ન્યાયાલય સમક્ષ મોકલવામાં આવેલા અપરાધીઓના પક્ષે પ્રમાણ ન હોવાથી તેમને હળવું બંધન કહી શકાય એવી રીતે નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા હતા.

તપાસની મુદત પુરી થવા અગાઉ આજ્ઞાવાહક દ્વારા સુભદ્રરાજને તેણે કેદ કરેલા અપરાધીઓના અપરાધ સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણો સાથે હાજર થવાનું એક આજ્ઞાપત્ર દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું હતું. છતાં હજી સુધી ન્યાયમંદિરમાં તેની હાજરી દેખાતી નથી. આથી અપરાધને નામે પકડાયેલા બિલ્લ બાપ દિકરા પર મોકાયેલું આજ્ઞાપ્રમાણના અભાવે હિડી જાય છે એમ ભાવેલું જોઈએ.

શેષકરણ શેઠનાં ગાડાં હુંટનાર આ બિલ્લ આપ-દિકરો નથી; તેઓ નિર્દોષ છે એમ ન્યાયાશ્રય મહારાજધિરાજ યોગરાજ તરફથી જણાવાયું છે. અપરાધીઓ કોણ કોણ છે તેની માહિતી મહારાજે જાતે જ પ્રાપ્ત કરી છે. કેટલાંક અગત્યના કારણોને લીધે અપરાધીઓનાં નામ પ્રકટ કરવાનું એમણે ઉચિત માન્યું નથી.

આ સર્વ વિગતો લક્ષમાં લીધા પછી હું આજ્ઞા કરું છું કે નિર્દોષને મુક્ત કરવામાં આવે છે એ રીતે બિલ્લ આપ-દિકરાને મુક્ત કરી એક પ્રતિનિધિએ તેમના રહેઠાણ સુધી તેમને પહોંચાડવા. એમને જે કાંઈ સહન કરવાની ફરજમાં મુકાવું પડ્યું છે તેના બદલા તરીકે સુભદ્રાજી આગળ નુકશાની મેળવવાનો એમનો હક્ક સ્વીકારવામાં આવે છે.”

—આ પ્રમાણે અજમીલ અને જંજુકને ન્યાય આપતી વખતે ન્યાયાલયમાં તે દિવસે વિરાજેલા ન્યાયાધ્યક્ષે ભાષણ કર્યું હતું.

સુભદ્રાજી સંબંધમાં તે બોલ્યા હતા: “એમની આજ સુધીની દિનજી કારકીર્દિ પ્રત્યે હું સહાનુભૂતિ ધરાવું છું; છતાં શાસનને અનુકુળ થવાની મારી ફરજ સમજાવીજી કોઈ કડક શિક્ષા એમને ન કરતાં હું એમને પદચ્યુત જાહેર કરું છું.”

*

ન્યાયમંદિર આગળથી પસાર થતા એક રથને શ્વેત રંગનો અશ્વ જોડયો હતો. તેમાં રાજકર્મચારીની સાથે બે જણા બેઠા હતા. રથને સારથી હાંકતો હતો. વાહનના શિખર પર ફરકતી ધ્વજા જોતાં જ પ્રતિત થતું હતું કે તેમાં બેઠેલા બે જણાને ન્યાયાધ્યક્ષે નિર્દોષ ઠરાવી મુક્ત કર્યા છે.

પાટણની વસ્તી વચ્ચેથી રથને પસાર કરી દુર્ગદારની બહાર લઈ જવામાં આવ્યો હતો; એથી કેટલાય નાગરિકોએ તેમાં બેઠેલા બે જણાને ધ્યાનથી નિરખ્યા હતા.

ભિલ્લ વિસ્તારમાં રથ આવી પહોંચતાં તેમાં બેઠેલા બે જણાને બોધ કેટલાક માણસોએ ‘ભવાની માતાની જય’ ‘યોગ મહારાજની જય’ પોકારો કર્યા હતા.

ઝુંપડામાં પહોંચ્યા ત્યાં સુધી ભિલ્લ આપ-દિકરાના મોં પર નિષ્કલંક મુક્તિ પ્રાપ્ત કર્યાને અને સુભદ્ર પદ્મચુત થયાને હર્ષ ટકી શક્યો હતો. દિકરી પિતાને પાયલાગણુ કરવા આવી એ વખતે પિતાએ તેની સ્થિતિ પારખી હતી ને એથી થોડી ક્ષણો પહેલાં પિતાના નેત્રોમાં હસતું હતું એ રિમત રોષાવેશથી સળગતું દિકરીએ અનુભવ્યું. પિતાની મુખમુદ્રા પર પ્રસરેલી લાલાશનું કારણ છોકરે હજી સુધી પારખ્યું નહોતું. એ અધું એની મા પામી ગઈ હતી.

આ પ્રસંગ જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજનારો, કાચી વયના માણસથી પરખાય નહિ એવો, લાગણી ભરપૂર હૃદયને ભીંજવી મૂકે એવો ગંભીર રહસ્યમયક હતો.

આપ હમણાં જ તેની દિકરીનું ગળું દબાવી ગુંગળાવી મારશે, એ ભય લાગતો હતો.

છતાં અટકળને અનુસરતું ભયજનક પરિણામ આવ્યું નહિ. આપ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ઝુંપડાના આંતરિક વિભાગમાં જતો રહ્યો, મૂઠ પેઠે.

દિવસ આથમ્યો ત્યાં સુધી તે કશું બોલ્યો નહોતો. સ્નાન કરવા કે જમવા ઉઠ્યો નહોતો.

ઉમાએ પતિને પૂછવાની હિંમત કરવા છતાં ઉત્તર પ્રાપ્ત કર્યો નહોતો.

પોતે ઉચિત માનેલું કાર્ય અનુચિત હરતું અનુભવી ઉમાએ સહુ સાંભળે તેમ બોલવા માંડ્યું: “હું કશું જાણતી નથી. મારામાં કશી આવડત નથી, છતાં કથાવાચકોના મોંએથી મેં ભગવાનની વાતો સાંભળી છે. ભગવાને કયું હોય એવું કરીએ તેમાં હરકત શી!

ઓખાખાઈમાં અનિરુદ્ધનું મન લાગ્યું 'તું. એ એ એક નાતનાં નહોતાં. છતાં ભગવાને પોતાના દિકરાના દિકરાની ઇચ્છા પુરી કરી. હું મારી દિકરીની ઇચ્છાને રૂંધી એનું મન દુઃખવત તો ભગવાનની શુનેગાર ન થાત? ભગવાન જેવા ભાઈને પૂછ્યા વિના એની બહેન સુભદ્રા અર્જુનજીને વરી, એ વખતે શું ભગવાને બહેનને સહાય કરી નહોતી? ભગવાન પોતે ઋકિમણીને ઉપાડી લાવ્યા હતા. એનાં મન મળે એમાં ભગવાન સહાય કરતા હતા ને પોતેય એજ નિયમને અનુસર્યા છે. હું તો એટલું જાણું કે ભગવાને કર્યું હોય તેમ કરીએ તો જ ભગવાનને ગમીએ.”

આ મતલબનો બપોડાટ હૃદયકર્કશ નહોતો. એ સાંભળતી વખતે અન્નમીલનું હૃદય લાગણીથી ભીંજાયું હશે ને જંબુકની અગ્નિનતા અલોપ થઈ હશે એમ જણાતું હતું.

રાતે ખાસ કોઈ વાતચીત કર્યા વિના સહુએ પેટના અગ્નિને શમાવ્યો હતો.

‘બહેનનું ગળું દબાવી જીવ ખેંચી કાઢું કે સુભદ્રાની છાતી બાલાથી ચીરી નાખું?’ આ ઉસ્કારાટે આખી રાત જંબુકના હૃદયમાં ધુંધવાટ સળસળાવ્યો હતો.

ખીજે દિવસે સવારમાં અન્નમીલે સ્નાન કરી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી, એ વખતે ઉમાએ તેની આગળ કટાર અને ભોજપત્ર મૂક્યાં. બિલ્લોમાં પ્રિય થઈ પડેલા કથાવાચક સહેજ દૂર રહેતા હતા. બાણના કાઈ ઝુંપડામાં તે આવ્યા છે, એ ખબર આપવા આવેલા એક પીઠ માણસને રોકી અન્નમીલે કહ્યું: “એમને કહેજો, આ રંકને દર્શન દીધાં વિના જતા રહે નહિ.”

કથાવાચક ઝુંપડામાં આવી ખેઠા કે તરત જ અન્નમીલે ભોજપત્ર તેના હાથમાં આપતાં નરમાશથી પૂછ્યું: “આમાં શું લખ્યું છે, તે કહેશો?”

યુગ્ધુનું ઉધાડી નજર ફેરવી કથાવાચક બોલ્યા: “સોમપુરની જમીનનો આ દસ્તાવેજ છે. આમાં ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે કે સુભદ્રના અવસાન પછી સોમપુરની જમીન રેણુને મળે.”

બોજપત્ર પાછું આપતાં કથાવાચક સહેજ વાર મૌન બેસી બોલ્યા: “તમે ભાગ્યશાળી છો.”

આમ કહી પોતાની ઝોળી ખભે બરાવતા ઉભા થયા ને રજા માગી ચાલવા માંડ્યું. તેમને જતા રોકી અજમીલે બેસવાનું કહ્યું: “એક બાબતમાં હું આપની સલાહ માગું?”

“હા, હા-પૂછો શું કહેવાનું છે?”

પોતે જણવતો હતો એ ખીના ટુંકાવી સંક્ષિપ્તમાં તેણે કથાવાચકને કહી સંભળાવી.

“શાસ્ત્રોએ અનુલોભ-પ્રતિલોભ લગ્નની તેમજ ગાંધર્વલગ્નની છૂટ આપી છે. રેણુ અને સુભદ્રે ગાંધર્વલગ્ન કર્યાં કહેવાય.” કથાવાચક મહારાજે મત આપ્યો: “છતાં એક વાત કહેવી પડશે. વર્તમાનકાળે ગાંધર્વ પદ્ધતિથી લગ્ન કરવાનો રિવાજ પળાતો નથી; એથી લોકો તેવા લગ્ન પ્રત્યે ઉદાસીનતાથી જુએ છે, એટલું જ. ખીન્ને કશો બાધ એમાં નથી.”

પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા સુધીમાં કથાવાચકે ભિલ્લ સમુદાય કનેથી દાન-દક્ષિણામાં સંતોષી વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી; એથી તેમને શુદ્ધ જણાયો તેવો મત આપી તે વિદાય થયા.

ઝુંપડાની એક બાજુના ખુણા આગળથી ચીસ સંભળાઈ: “ઓ મા! ઓ મા!”

ઉમા તે તરફ દોડી. અજમીલ તેની પાછળ ગયો.

રેણુ પોતાના બે હાથ આડા રાખી પોતાના પ્રાણ રક્ષી રહી છે, જંબુકના હાથમાં કામકું છે.

“આથો ખસ, રેયા !” માએ આવેશવશ ઉમેલા છોકરાના હાથમાં રહેલું કામઠું ઝુંટવવાનો યત્ન કર્યો: “નિયાણીને મારવાથી તારી કાયામાં થોર ઉગશે.”

છોકરી પોતાની માની ગોદમાં લપાઈ ગઈ. માની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં હતાં. છોકરો આંખો ફાડી મા દિકરી પ્રત્યે તાકી ટાંપીને ઉભો હતો. તેમનાથી એક હાથના અંતરે મૂઠં બનેલો આપ નિર્જીવ પ્રતિમા પેઠે સ્થિર ઉભો રહી કૂર પ્રસંગને નિરખતો હતો. આપને જોતાં જ છોકરાના હાથમાં રહેલું તીક્ષ્ણ ધારવાળું કામઠું જમીન પર સરી પડ્યું. તે નીચી નજરે ભૂમિના ગર્ભમાં પોતાની હૈયાવરાળ શમાવતો શાન્ત ઉભો રહ્યો.

“તારી મા કહે છે, સુભદ્રા ભગવાનની બહેન હતી. અર્જુન સાથે નાસી ગઈ, છતાં ભગવાન કાંઈ બોલ્યા નહોતા.” ઓચિતો આપ મમતાળ સ્વરે બોલ્યો: “ભગવાન આગળ તું કોણ? ભગવાન આગળ નાત, જાત, સમાજ ને રાજ કોણ?—છોકરા! પાપ પુન્ય ને ધર્મ અધર્મ એ સર્વ ભગવાનની માયા છે. એની સૃષ્ટિમાં એના સ્મરણ ચિંતવન સિવાય સર્વ મિથ્યા છે.”

છોકરાના દિલનો આઘાત આપે દબાવી રાખેલા આઘાત આગળ વિસાતમાં નહોતો, એમ સ્પષ્ટ થતું હતું.

ઉઘાડે માથે એક પોતડીબર આપને ઝુંપડાની બહાર જતો જોઈ છોકરો ચિત્કાર કરી બોલ્યો: “ક્યાં જાઓ છો !”

ઉમાએ ઉઠી પતિનો હાથ પકડી કહ્યું: “અહીં જ ભગવાનનું રટણ થઈ શકશે, ક્યાંય ન જશે. નથી જવું—”

આપના ચરણો પકડી રેણુ ગગગળી થઈ યાચવા લાગી: “ખીજું કાંઈ અપરાધો નથી. બધો વાંક મારો છે, તાત ! હું તમને નહિ જવા દઉં.”

પોતાનો ક્રોધ પ્રત્યાઘાતી નિવડ્યો છે, એમ માની છોકરો કપાળે હાથ પછાડી નીચે ઝેડો.

પત્નિ અને પુત્રીના હાથમાંથી પોતાને છોડાવવા અનમીલે છલાંગ મારી.

“ભાઈ! તાતને પકડી રાખ, પકડી રાખ, દોડ.”

બહેનની કરુણ લાગણીએ ભાઈના અંતરાત્માને ભીંજવી મૂક્યો. બાપને જતો રોકવા છોકરો તેની પાછળ દોડ્યો.

ઉમાએ કારમું દ્રશ્ય અનુભવ્યું, વીજળીની ઝડપે અલોપ થતું સૌભાગ્ય ફરી પાછું જોવા નહિ મળે!

રેણુએ પોક મૂકી: “બાપનું મોં જોવાની પણ સાંપડવી હવે દુર્લભ છે.”

પ્રકરણ ૧૬ મું ::

મહારાજમંત્રી અને ભગત શેઠનાં ભાષણો.

“છેલ્લાં દસ વરસથી આ વ્યાખ્યાનપીઠમાં પ્રત્યેક ભાષણ સમયે હું હાજર થતો આવ્યો છું. અઘાઉ એક વાર શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યજીએ પણ અહીંજ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ધર્માધ્યક્ષ ઉપરાંત સાહિત્યાચાર્યો અને રાજનીતિજ્ઞોએ પણ અહીં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. આજ સુધીમાં કેઈ વેપારીએ અહીં ભાષણ આપ્યું હોય એવું મને યાદ નથી.”

“વેપારીને ભાષણ કરવાનો હક્ક નથી?”

“વર્તમાન રાજકારણમાં એને શી સમજ પડે?” પોતાના મસ્તક પરના પંચકેશી ગુચ્છને સ્વહસ્તે વ્યવસ્થિત કરતાં અણુહિલપુરના રાજપંડિત બળડવા માંડ્યા: “જોઈશ કે એ મોજડીનો વેપારી રાજકિય પરિસ્થિતિ સંબંધમાં શું બોલે છે!”

પંડિતજીને તેની બાબુમાં બેઠેલા અન્નપ્રયા શ્રોતાની સાથે ઉકળીને વાતચીત કરતા સાંભળી શેષકરણ શેઠ હસીને બોલ્યા: “પંડિતજી! વકતૃત્વનો સ્વાદ ચાખ્યા પહેલાં વક્તાની અવગણના શાસારુ કરો છો?”

આ સાંભળી પડિતજી શાન્ત થયા.

અણહિલપુર પાટણની સાર્વજનિક વ્યાખ્યાનપીઠમાં અખેરાજ ભગતનું ભાષણ થવાનું હોવાથી ઉપસ્થિત થયેલા શ્રોતાઓની પહેલી જ હારમાં વક્તા પ્રત્યેનો પૂર્વગ્રહ દેખાઈ આવતો હતો.

ખીજી પંક્તિમાં બેઠેલા બે જણાએ તેમની આભુ બાભુના માણસોનું લક્ષ ખેંચવાના હેતુથી વાતચીત શરુ કરી.

“રાજજીનું માનસ કયા પ્રકારનું છે એ ખબર પડતી નથી.”

“એ શું બોલ્યા? એમનું માનસ ઉત્તમ પ્રકારનું સિદ્ધ થયું છે.”

“મહારાણી પ્રભાસપાટણથી પુરમાં પાછા પધાર્યા એ પ્રસંગે કશી ધામધુમ થઈ છે?—ધાર્મિક વિધિ પ્રમાણે કશું થવું જોઈતું નહોતું?”

“કહે છે કે પ્રભાસથી અહીં આવવાનો એક રસ્તો શનુઓએ બંધ કર્યો હતો. આ ખબર ભગતશેઠે રાજજીને આપી હતી ને રાજજીએ પચાસ અશ્વારોહી સૈનિકોને મહારાણીજી તથા યુવરાજજીના રક્ષણાર્થે ત્યાં મોકલી આપ્યા હતા.”

“એ છુપી માહિતી ભગતશેઠ પાસે ક્યાંથી આવી?”

“કહે છે કે શેઠજીનો એક આડતીઓ પ્રભાસથી પાછો ફરતો હતો. રસ્તામાં તેને અને તેના માણસોને એક લશ્કરી ટુકડીએ રોક્યા હતા.”

“રોક્યા હશે તો: લૂંટચાપ હશે ને!”

“ના, ટુકડીના આગેવાને તેમને સખતાઈથી પૂછ્યું હતું:

—‘ગુર્જર યુવરાજના સેવક કે બીજા કોઈ?’

—આગેવાને જવાબ આપ્યો: ‘અમે રાજકુટુંબના સગાં કે સેવકો કશું નથી.’

—‘ત્યારે કાણ છો?’

—‘વેપારી.’

—‘સોગન લો.’

—‘અમે વેપારી ન હોઈએ તો અમને મહાલક્ષ્મીજીના સોગન.’

આ પ્રમાણે પૂછપરછ કરી આગેવાને તેની દુકડીના એક જણને દેશી કહ્યું: ‘પોષાક જોતાં જ સમજાય તેમ છે કે આ લોકો અણુ-કેલપુરના વતની છે. વાતચીત પરથી જણાય છે કે રાજકુટુંબના વંકો નથી, વેપારીઓ જ છે; એ પણ અણુહિલવાડના જ. બીજા ઈ રાષ્ટ્રના નહિ.’

‘બીજા રાષ્ટ્રના વેપારીઓ હોત તો આટલા બધા દીલા વટયા નહોત. આ લોકોને લૂંટવા છે ?’

‘ના.’

‘કેમ !’

‘મહારાણી, યુવરાજ અને તેની સાથે જે કોઈ હોય તે સર્વેને : કરવા સિવાય બીજી આજ્ઞા ધર્મ નથી.’ આમ બોલી આગેવાને ડાડીઆને તેના માણસો સાથે આ બાળુ આવવા દીધા.”

“એ આડતીઆએ ભગતશેઠને પોતાની વીતક કથા કહી હશે ભગતશેઠે રાજાજીને કહી હશે,—નહિ ?”

“હારતો.”

આ વાતચીત પ્રત્યે કેટલાય શ્રોતાઓનું લક્ષ્ય ખેંચાયું હતું. માંના એક જણે પોતાની જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરી: “હેં બાઈ ! મનો કાણુ હતા તે બાબતમાં કાંઈ જણાયું ?”

“કશું બહાર આવ્યું નથી.”

બીજા એક જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું: “દુરુમનોની સંખ્યા કેટલી હશે !”

“કહે છે કે સાઠેક સૈનિકો હતા.”

“એ લોકોએ મહારાણીજીને રોકવાનો પ્રયાસ કર્યો જ હશે !”

“તમે કશું જાણુતા જ નથી ?”

“ધંધામાંથી નવરાજ મળવી જોઈએ તો !”

વિશેષ વાતચીત થવા પામે તે પહેલાં સહુનું લક્ષ વ્યાખ્યાન પીઠના દાર પ્રદેશમાં ગયું. વ્યાખ્યાતાની સાથે મહારાજમંત્રીએ વ્યાખ્યાનમંચ પર સ્થાન લેવા માંડ્યું હતું. પ્રાથમિક વિધિ થયા પછી મહારાજમંત્રીએ ઉભા થઈ બોલવું શરૂ કર્યું:

“શ્રીમાન્ શેષકરણ શેઠનાં ગાડાં હુંટાયાં ત્યારથી જ આપણા રાજનીતિજ્ઞોનું લક્ષ એ તરફ ખેંચાયું હતું. સોમપુરના અધ્યક્ષ મહાનુભાવ સુભદ્રરાજ જેવા બુદ્ધિશાળી તરુણના હાથે અઝમીલ અને જંબુકને કેદ પકડવાની ભુલ એ પ્રસંગે થઈ હતી, એમ હવે આપણે કબુલવું પડ્યું છે.” આ પ્રમાણે જૂના બનાવનું સ્મરણ આપી તેની સમીક્ષા કરી મહારાજમંત્રીએ આગળ બોલવા માંડ્યું: “આપણા રાજકુટુંબની દરેક પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે દુશ્મનોનાં યુક્તચરો લક્ષ રાખતા જણાય છે, જે આપણે મહારાણીજી તથા યુવરાજજી સંબંધમાં બનેલા હાલના બનાવ પરથી જાણી શક્યા છીએ.”

સલાગૃહમાં હાજર રહેલો પ્રત્યેક શ્રોતા સલક્ષ સાંભળતો હતો. મહારાજમંત્રીએ પળેક સુધી વિશ્રમી પોતાનું વ્યાખ્યાન આગળ ચલાવ્યું.

“પ્રજાસનું તિર્થંધામ છોડી મહારાણી વિશ્વેશ્વરીને નીલમરથ અહીં આવવા નીકળ્યો, એ વખતે પચ્ચીસ સૈનિકો રથની આગળ અને બાકીના પાછળ હતા. બધાજ અશ્વારોહી સૈનિકો હતા. કોઈ એક ગામડિયો અને તેના ચોકિયાત જેવો જણાતો સાથીદાર લશ્કરી ટુકડીની આગલી હરોળમાં મોખરે હતા; ને યુવરાજજી નીલમરથની એક બાજુએ પોતાના અશ્વને ચલાવ્યે જતા હતા. માર્ગમાં એક જગાએ અંતરાય ઉપરિચિત થયો, આ સમયે ચારે બાજુએ અંધકાર પ્રસરવાથી આપણા પક્ષે મશાલ સળગાવી હતી. તેનો પ્રકાશ માર્ગની બંને બાજુએ આવેલી ઝાડી સુધી ફેલાયો હતો. ઝાડીઓમાંથી

ઓચિંતો તીરનો મારો થવાથી આપણા પક્ષના ચારેક સૈનિકોનાં પ્રાણ ઉડી ગયા.

‘એક બાબુની ઝાડીમાં તમે ધસી જાઓ.’ ક્ષેત્રકુમારે ગામડિયાને ઉદ્દેશી આજ્ઞા કરી: ‘ને આ બીજી બાબુની ઝાડીમાં હું પ્રવેશું છું.’

ગામડિયો, તેનો સાથીદાર તથા આગલી હરોળના વીસેક સૈનિકો જમણી બાબુએ અને પાછલી હરોળના એટલા જ સૈનિકોની સાથે ક્ષેત્રકુમાર ડાબી બાબુએ પ્રત્યાક્રમણ લઈ ગયા. બાકી રહેલા પાંચેક અશ્વારોહી સૈનિકો મહારાણીજીના રથને ફરતો ફાટ કરી સચેત ઉભા રહ્યા; જેમાં દલનાયક હરિસિંહ પણ હતા. જે પાંચ ક્ષણો વીતી હશે એટલામાં તો દસેક અશ્વારોહીઓએ આ લોકો પર હલ્લો કરવાથી રથ આગળ લોહી રેકાવા માંડ્યું. ચારે બાબુએ આક્રમણ થતું જોઈ સારથી, પછી મહારાણી રથમાંથી નીચે ઉતરી. આપણા દલનાયક કહે છે કે એ પ્રસંગે અણહિલવાડની મહારાણીએ જે શૌર્ય બતાવ્યું છે, તે સ્ત્રીશક્તિના પ્રમાણરૂપ છે; કેમકે ગામડિયો દુશ્મનોને નસાડી રથ આગળ ઉપરિચત થયો, એ વખતે પોતાના શરીરમાંથી એક તીર ખેંચી કાઢતાં તેણે મહારાણીજી પ્રત્યે જોયું તો તેમના શરીરમાં જખમો હતા. ગામડિયો પોતાને થયેલા જખમોની વેદના વિસરી ગર્વ-ભરપૂર મોંએ મહારાણીજીના ચરણમાં માથું નમાવી બોલ્યો: ‘ભગવતી ! આજે મારા આનંદનો પાર નથી.’

મહારાણીએ હર્ષવેશમાં તેના માથા પર હસ્ત પ્રસારી તેને આશીર્વાદ આપ્યા: ‘તમારા સેવાભાવને માતા ભવાનીએ સત્કર્યો છે.’

ડાબી બાબુની ઝાડીમાં દષ્ટિ ફેરવી ગામડિયો બોલ્યો: ‘જુઓ, મા !’

હસતા મોંએ પોતાના અંગ પરના ધા પર પાટો બાંધી રહેલા

ક્ષેમને ઝાડીના મુખ આગળ જોતાં જ મહારાણીએ હસીને કહ્યું:
‘ આવ, એ પાટો હું બાંધી આપું. ’

‘ બહે, મા ! ’ કહેતો તે મહારાણીની નજીક આવી ઉભો,
જોત્યો: ‘ બાંધી આપો. ’

તેણે પોતાના વસ્ત્રને ચીરી જે લીરો પાટા તરીકે ઉપયોગવા
માંડ્યો હતો તે પાટો માએ તેના હાથમાંના જખમને લપેટી કહ્યું:
‘ હવે ધાને રુઝાતાં વાર નહિ લાગે. ’

માના શરીર પર કેટલાય જખમો થયા હતા; છતાં તેને હસતા
મોએ ઉભેલી નોંધ ક્ષેમના મનમાં ગૌરવ જન્મ્યું હશે: ‘ રક્તમાં
જ્યોતિ શોધે છે, એવી વીરનારીનો હું પુત્ર છું. ’

ગામડિયો અને જીવતા રહેલા સૈનિકો પરસ્પર એક બીજાના
ધા પર પાટા બાંધવાની ફરજ બજાવી રહ્યા પછી મરણ પામેલા
સૈનિકોના દેહને અગ્નિસંસ્કાર આપી મહારાણીજી અને યુવરાજજીની
સાથે તેઓએ ત્યાંથી પ્રયાણ શરૂ કર્યું. ”

વર્ણનાત્મક શૈલી દ્વારા બનાવ કહી સંભળાવી, ક્ષણેકવાર સુધી
વિરમી જોત્યા: “ આ બનાવ પરથી શ્રોતાઓએ યાદ રાખવું અગત્યનું
છે કે સમસ્ત અણહિલવાડ પર યુદ્ધનો ભય આવી ઉભો છે. ”

પદ્ધતિપૂર્વક વ્યાખ્યાન પૂરું કરી પોતાના સ્થાનમાં તે બેઠા
કે તરત જ ભગતશેઠે ઉભા થઈ પોતાનું બાષણ આરંભ્યું:

“ શુદ્ધિમાન સજ્જનો-સન્નારીઓ !

હું કહેવા ઇચ્છતો હતો, જેમાંનું ઘણુંખરું મહારાજમંત્રીએ કહી
દીધું છે. પણ મારે કહેવું નોંધ્યે કે એમણે આંકડું એ કરતાં
શત્રુઓનું બળ કેટલાયગણું વધારે વ્યવસ્થિત-સાધનોયુક્ત હશે. કેમકે
અણહિલવાડનાં પાયદળ, અશ્વારોહી સૈન્ય, ધનુર્ધારીસેના, ગુપ્તચર
વિભાગ, તથા હસ્તિદળ ઉપરાંત શસ્ત્ર સામગ્રી, આર્થિક બળ છુપા

નથી. આ તમામ વિગતોનો અભ્યાસ કરી આક્રમણ કરવા ઈચ્છનારા શત્રુઓએ આપણાથી અનેકગણી વધારે તૈયારીઓ કર્યા પછી જ મહારાણીજી અને યુવરાજજીનો માર્ગ રોકવાની હિંમત કરી લાગે છે.

દુશ્મનોનું બળ વધારે હોય તેથી આપણે કરીને તાબે થઈ જવું ?

આવો પ્રશ્ન પૂછવાનું કોઈને મન થાય એ પહેલાં જ હું કહીશ કે તાબે થવાની જરૂર નથી. યુદ્ધ અટકાવવાની જરૂર છે અને તે માટે શક્ય જણાતા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. કેમકે આપણા વેપાર રોજગાર, સમાજ વ્યવહાર, વિદ્યા કલા અને ધર્મધ્યાન યુદ્ધને આવ-કારવાથી જોખમાયા વિના રહેશે નહિ.

યુદ્ધ કરવાથી અનાજનાં વાવેતર અટકી પડશે, પાક આપવા ચોખ્ખા બનેલાં ખેતરોમાં મનુષ્યતીડો ફરી વળશે, આયાત અને નિકાસ મુશ્કેલ બનશે, દેશના વેપારીઓમાં કેટલાકની ચુસકનીતિ નિર્દય થશે, હજારો કુટુંબોમાં ભુખમરો ફેલાઈ જશે, સવારના પહોરથી હત્યાકાંડની વાતો સંભળાશે. અનેક કુટુંબો તેમના સ્વજનો કપાઈ મુઆની ખખર સાંભળી કકળાટ કરતાં થઈ જશે.

માનો કે આપણો વિજય થયો; પણ એ સસ્તો નહિ હોય, બહુ મોંઘો પડ્યો હશે.

અને પરાજય થયો તો ? આપણે ગુલામ બન્યા હશું.”

વ્યાખ્યાનની વિધિપૂર્વક પૂર્ણાહુતિ કરી ભગતશેઠ પોતાની જગાએ બેઠા, તે પહેલાં પુરાણ-છતિહાસમાં અમર થયેલાં યુદ્ધોના દૃષ્ટાંતો આપી પોતાના ભાષણમાં રહેલા અર્થને સમર્થન કરવાનો તેમણે યત્ન કર્યો હતો. એ વખતે શ્રોતાઓમાં જીદી જીદી અસર ફેલાઈ હતી.

“ભગતશેઠે પોતાનો અંગત મત નિર્ભયપણે જનતા આગળ મૂક્યો કહી શકાય.”

“સેલ્યુકસને આર્યાવર્તની બહાર હાંકી મૂકનાર મૌર્ય ચન્દ્રગુપ્તે પ્રાપ્ત કરેલો વિજય દેશને મોઘો પડ્યો હતો. કલિંગ યુદ્ધથી પ્રિયદર્શન અશોકે સંતાપ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. યજ્ઞસેન શાતકર્ણીએ નહપાણને નમાવી અસંખ્ય નિરાધારોનો પોકાર સાંભળ્યો હતો. સિચ્છવીઓને પરાસ્ત કરનાર સમુદ્રગુપ્તે અંતઃકરણનો આનંદ ખોયો હતો. સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રતટો પર નૌકાસેના ઉતારનાર વિદેશીઓને હરાવનાર દ્વિતીય પુલકેશીએ ચારે બાજુએ આર્તનાદ સાંભળ્યો હતો, આ દૃષ્ટિએ ભગતશેઠે આપ્યા ન હોત તો યુદ્ધની તરફેણ કરતું મારું મન બદલું નહોત.”

“અને ભાઈ! રાજસત્તાઓ પરસ્પર અથડાયા કરે, એકની હાર ને બીજીની જીત થતી રહે એથી પ્રજાને શું?”

“અરે, એથી તો આપણે વેપારી વર્ગ કદી કમાઈ શકીએ નહિ.”

“માનો કે થોડુંક મેળવવા બાગ્યશાળી થઈએ તો કંગાદ માણસોની આંખે ચડીએ.”

“અને દેશના નામે ઉધરાણું ડુટી નીકળે તે વખતે ?—કોન સંકાર ખાલી થવા પામે?”

“આપણા જ તો. યુદ્ધનિર્માતાઓ પાસે હોય શું કે લડાઈને જાળરો ખર્ચ નિભાવી શકે!”

આ પ્રમાણે થોડાક શ્રોતાઓ એક બીજા આગળ બબડાયા હતા.

ખેતીહારોની હારના છેડા પર ખેડુતવેશમાં ખેડેલા મનુભાએ ભગતશેઠનું ધ્યાન ખેંચવાનો મૂક યત્ન કર્યો હતો. ભાષણને અંતે તેને જણાયું હતું કે પોતાની હાજરી પ્રત્યે શેઠનું લક્ષ ખેંચવામાં તે સફળ થયો છે.

સભાગૃહની વચલી હારમાં દિવાલ આગળ ખેડેલા ખે સાક્ષરોએ સાવ ધીમા અવાજે વાતચીત કરી હતી.

એક જણે કહ્યું હતું: “ભગત જેવા શ્રીમંતોએ લોકસમુદાયનું માનસ ખગાડવા માંડ્યું છે.”

“આ માણસ કરતાં તો શેષકરણ સારો.”

“એ બંને વચ્ચે આંતરિક મેળ નથી.”

“કહે છે કે રામજી આગળ આ દાંભિકનું વજન પડે છે.”

“ધનાદ્યોનું વજન કોની આગળ નથી પડતું, એજ સવાલ છે.”

સભા વિસર્જન ચર્મ એ વખતે અણુહિલપુરના પંડિતજી વ્યાખ્યાનપીઠની બહાર રસ્તામાં ઉભા રહી પોતાની વરાળ બહાર કાઢવા માંડ્યા: “અનધિકાર યેષ્ટા નામનું એક નાટક ભજવાઈ ગયું.”

ખીજજ ક્ષણે ખડખડ હસતા તે ત્યાંથી વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૧૭ મું ::

શિલા, મદ્દિલકા, ને ચોકિયાતે

“વિહારના એક ચોકિયાતને તો પેલો કૈલાસ પોતાની સાથે લેતો ગયો. એ પુરાણપુરનો પ્રદેશ છે ?”

“હા, કેમ ! એનું કાંઈ કામ હતું તારે ?”

“મારે ?” મોં પર સ્મિત પ્રકટયું : “શિલા ! એનું કામ ક્યારે નહિ પડે, એ જ મને સમજાતું નથી.”

મદ્દિલકાએ ઉચ્ચારેલા દ્વિઅર્થી વાક્યનો મમ પામી જવાથી શિલા ખોલી : “એનું કામ પડે ત્યારે મને કહેજે. એ જ્યાં હશે ત્યાં જ હું તને પહોંચતી કરીશ. ખોલ, પછી છે કાંઈ કહેવાનું ?”

મદ્દિલકાએ જવાબજ ન આપ્યો. આ સુંદર તરુણીને પક્ષમાં મેળવી લેવામાં પોતે જરાય નિષ્ફળ નિવડી નથી, એમ માની શિલાએ કહ્યું : “વિહારને બાળી મૂકવાથી હવે કશો અર્થ સરવાનો નથી.”

“મેનકારાણીએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરવું નથી ?”

“ના.”

“પેલો ષડયંત્રાચાર્ય સોલંકી એના પ્રત્યે વહેમાયા વિના રહેશે ?”

“મેનકા ધારે તો એવા એક હજાર પડ્યંત્રાચાર્યોના વિશ્વાસ જીતી શકે તેમ છે. એના સહવાસમાં થોડો સમય રહેવાથી હું એની અમાપ શક્તિનો અંદાજ કાઢી શકી છું. એને સોલંકોથી ડરતી આપણે અનુભવી છે. આપણે જીવતાં હશું તો એનાથી સોલંકોને કાંપતો સાંભળી શકશું.”

“સોલંકોના સૈન્યની ગુપ્તચર્યા કરવાનો તારી ઇચ્છા નથી?”

“તને સાચું કહું?”

“હું તારી બહેનપણી છું એમ નિઃશંક તું માનતી હોય તો મારી આગળ સાચું બોલતાં અચકાતી નહિ.”

હવે વિહારમાં જોને આવવું હોય તે બલે ધસી આવે, તેનું જ થવાનું હોય તે બલે થાય, યુવરાજ અને મહારાણી અહીંથી વિદાય થયાં છે એથી મનની એક વાંછના પાર પડી છે, એમ માનતી શિલાએ કહેવા માંડ્યું: “મહારાણી અને યુવરાજ જીવતાં છે આ સત્ય પૂજારીના કાનથી દૂર કેટલાક દિવસો સુધી રહી શકવાનું છે?—વિહારની સર્જક આવું રમણિય સ્થાન ફરી ક્યારે ઉત્પન્ન કરવાની છે?—આ સ્થાન આમથી બચી શક્યું, તો ક્યારેક પણ તે અહીં આવી આને જોઈ શકશે. શું એ પ્રસંગે એના મનમાં અપૂર્વ આનંદ નહિ થાય?”

આ દલીલો ગળે ઉતરવા છતાં મલિકા બોલી: “મહારાણી, યુવરાજ અને કૈલાસ આગળ આપણે જીવ્યાં નહિ પડીએ? વિહારને ભરમ કરવાની વાતને આપણે કેટલું મહત્વ આપ્યું હતું?”

“તું જાણે છે, મલિકા! માણસની વિચારશક્તિને સમુદ્ર સરખી મર્યાદા હોય છે. એક પ્રસંગે તેને રુચતો પ્રબંધ બીજા પ્રસંગે અરુચિકર બને છે. આજે એક કામ કરવું જરૂરી હોય છે, આવતી કાલે એ જરૂર ઓછી થઈ હોય છે.”

“સિન્દુર તરફ જવાની જરૂર રેય હવે ઓછી થઈ હશે !”

“ત્યાં જવું નિરર્થક છે.” શિલા બોલી: “તારી મરજી હોય તો અહીં જ કોઈ ગામડામાં રહી જઈએ.”

ચોકિયાતો પ્રત્યે મલ્લિકા અનહદ વિશ્વાસ ધરાવે છે, તેઓ એક જ ગામનાં છે. આ ખીનાથી શિલા અગ્નાત નહોતી એથી તેણે તેમના પ્રત્યે અંગુલી નિર્દેશી મલ્લિકાને પૂછ્યું: “આ લોકોને સાથે જ લેવા છે ?”

“એ લોકોએ મારી સાથે આવવું પડશે.” મલ્લિકાએ સ્નાંદ કહ્યું: “આપણી વાતચીત એ લોકોએ લક્ષ્યથી સાંભળી છે એટલે એમને કશું કહેવાની જરૂર પણ નથી રહી.”

પોતાની માલિકીની એક પેટીમાં કેટલાંક અલંકારો ઉપરાંત શાકક હતી તેને સાથે લઈ મલ્લિકા વિહારમાંથી બહાર નીકળી. તેની પાછળ ચોકિયાતો અને શિલા પણ બહાર આવ્યાં.

*

અણહિલપુર-પાટણની તદ્દન નજીક આવેલા ગામનું નામ હતું પરબ. તેમાં સોએક ધરની વસ્તી હશે. અહીં એક ધર ખરીદી તેમાં સહુ વસવા માંડ્યાં. ગાયો ને બેંસો ખરીદી તેમનાં દૂધ, દહીં માખણ અને ધી પાટણમાં પહોંચાડવાનું તેઓએ થોડા દિવસમાં શરૂ કર્યું. આ બ્યવસાય ફળદાયી નિવડવાથી એક હાટ ઉધાડવું સહુને જરૂરી જણાયું.

આ કાર્યનો આરંભ થયા પછી એક દિવસે ચોકિયાતે પાટણથી પરબમાં પાછા ફરી ઘેર આવતાં ખબર આપી: “અણહિલપુરમાં એક વાત પ્રસરી છે.”

“શી વાત છે તે ?”

“ચારે બાજુએથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું-” ચોકિયાતે મલ્લિકા અને શિલાને વાત કહેવા માંડી: “કે અન્ય અને સુવિવેકના

જન્મ પૂર્વે આ દેશમાં દુષ્કાળની આપત્તિ આવી હતી તેના નિવારણ સારુ મહારાણીજીએ ગ્રામ માનતા લીધી હતી તે પુરી કરવા માટે તેઓ યુવરાજને સાથે લઈ પ્રભાસમાં જઈ પહોંચ્યાં છે; ત્યાં તેમણે કાંઈ ચમત્તી પૂર્ણાહુતિ કરી છે, થોડાક દિવસો ત્યાં રોકાશે, એ પછી જ તેઓ અલુહિતપુર પધારશે. કહે છે કે શેષકરણ શેઠ ઉપર એક હુડી પણ આવી હતી.”

આ ખબર સાંભળવાથી તેમને ખડખડ હસવાની ફરજ પડી. તે દિવસે એ બહેનપણીઓ વચ્ચે કેટલીયે વાતો ચર્ચા હશે. રાતે શિલાએ તેને કહ્યું: “મારી માસી મને ઘણી યાદ આવે છે.”

ખીજી રાતે તે બોલી: “મદ્દિકા! જીવનસાથી યિના ગામડાનું શાન્ત, વિશ્રાંત જીવન અકારું લાગતું નથી?”

“બહેન! હું જ તને આ પ્રશ્ન પૂછવાની હતી.”

એક દિવસે શિલા હાટ ઉઘાડી બેઠી. એ વખતે કાંઈ ગામડિયા આવ્યો, બોલ્યો: “કેમ દિકરી! નવા સમાચાર સાંભળ્યા?”

“ના”

“બહુ ખરાબ સમાચાર છે, દિકરી!” ગામડિયા ગ્રાહકે સમાચાર કહ્યા: “પ્રભાસથી પાછા ફરતાં મહારાણીજી, યુવરાજજી અને એમની સાથે જેટલા માણસો હતા તે બધાં જ ધવાયાં હતાં. કહે છે કે દલનાયક હરિસિંહનું ગર્ભ કાલે સાંજે અવસાન થયું.”

“શિવ, શિવ, શિવ!”

“દિકરી! કહે છે કે સહુથી વધારે લોહી વહ્યું હોય તો તે મહારાણીજીના અંગનું.”

“યુવરાજજીની હાલત કેવી છે?”

“કહે છે કે આયુર્વેદાચાર્યજી રાજપ્રાસાદમાંથી ખસી ચક્રતા નથી.”

આ માઠા સમાચાર સાંભળવાથી શિલાના હૃદયમાં સખત આઘાત પહોંચ્યો. તેનું આનંદી જીવન શોકછાયાથી ગ્રસ્ત થતું હોય તેમ જણાયું.

“ લડાઈ થશે, ભયાનક લડાઈ થશે. દિકરી! શહેરોમાં ને ગામડાંઓમાં દુશ્મનનાં ધાડાં ઉતરી આવશે. વખત બહુ માઠો આવે છે. ભગવાન જેને બચાવશે એજ બચશે. ” નેપ્તી સામગ્રી ખરોદી ગ્રાહકે જવા માંડ્યું.

—જતાં જતાં બોલ્યો : “ તારા ચાર ભાઈ છે એમાંથી ત્રણ જણને કહે કે લશ્કરમાં જોડાઈ જાય. ”

ચોકિયાતોને આ ડોસો શિલા, મલ્લિકાના ભાઈઓ સમજ્યા હતા.

યુવરાજ અને મહારાણીને જોવા પ્રાસાદમાં જવું કે કેમ, એ વિચારે હવે તેના મનમાં ધોળાવા માંડ્યું હતું. ત્યાં જવાથી પોતે મહારાજની દૃષ્ટિ બહાર રહી શકવાની નથી, આ ભય ફરી તેને મુંઝવતો હતો. મહારાજનો ભય રાખવાનું તેને કશું કારણ નહોતું છતાં તે એમનાથી ડરતી હતી. મલ્લિકા દુકાને આવી એ વખતે તેણે પૂછ્યું : “ મારી સાથે આવશે ? ”

“ ક્યાં ? ”

“ રાજપ્રાસાદમાં. ”

“ હમણાં મેં ખબર સાંભળી કે યુવરાજ, મહારાણી વગેરે ધવાયાં છે, વાત ખરી હશે ? ”

“ મને તો એ વાત ખરી લાગે છે. ”

“ ષડયંત્રાચાર્યનું કાવત્રું જણાય છે. ”

“ એનું જ તો. ”

વાતચીત બંધ પડી. દુકાનના માંચડા પરથી શિલા નીચે છિતરી ને તેના સ્થાને મલ્લિકા બેઠી.

“ક્યારે જવાનો વિચાર રાખ્યો છે?”

“આવતી કાલે સવારમાં અહીંથી ઉપડીએ.”

“ભલે” મલ્લિકાએ આવવાની હા કહી : “આપણે જશું.”

*

રાજપ્રાસાદ આગળ પહોંચ્યાં કે તરતજ શિલાના પગ ઢીલોં પડી ગયા. પરોઢિયે મલ્લિકાની સાથે અણુહિલપુર તરફ નીકળતી વખતે પંથ કાપતાં વાર લાગી નહોતી.

રસ્તામાં તો ‘રાજપ્રાસાદ સાવ સાદું ઘર છે’ ‘યોગ મહા-રાજની આંખોમાં, તેમના હલનચલનમાં ને તેમની બોલવાની પદ્ધતિમાં એવાં ઉગ્ર તેજ છે કે અધમાત્માઓનાં નેત્રો જ તેમની સામે સ્થિર થઈ શકતાં નથી.’ ‘એ બેઠા છે એ રાજ્યાસન નથી પણ ધર્માસન છે. એમના માથા પર ઝગમગે છે એ રાજમુકુટ નથી પણ દર્શન, વંદનને યોગ્ય માહેશ્વરની મૂર્તિ છે, આમ આપણને જણાયા વિના ન રહે.’ ‘એમના મુખમાંથી અવાજ બહાર નીકળતો હોય એ ક્ષણે એમ લાગે કે કોઈ ગંભીર સ્વભાવનો તપસ્વી મનુષ્ય માત્રને આગ્રા આપી રહ્યો છે અને એ સાંભળતી વખતે શરીરની સર્વે રંગોનું શોણિત ધબ-ધબ કરતું જોરજોર વહેવા માંડે છે.’

—આવી કેટલીયે વાતો તેના મોંમાંથી બહાર નીકળી હતી.

—એની સાથે રાજપ્રાસાદમાં જવાથી જગતના પવિત્રાત્માના દર્શન કરવાનો લાભ મળશે, એમ મલ્લિકાએ ઉત્સાહભેર માન્યું હતું.

—ભગવાન ધુર્જટિની પ્રતિમાનું સ્મરણ કરાવનાર એ રાજમુકુટને મસ્તક નમાવી બંને હાથ ભેગા કરી નમસ્કાર કરવાની તેણે આશા રાખી હતી.

—પુન્યાત્માને વંદન કરવાથી અંતઃકરણમાં ગુંગળાઈ રહેલા, હજી સુધી એક પશુ સ્ત્રી-પુરુષ આગળ કદી પ્રકટ થયા નથી એ મનોભાવ એક શ્વાસે મુકિત પ્રાપ્ત કરી શકશે એમ તેણે શ્રદ્ધા રાખી હતી.

એ ઉત્સાહ, આશા ને શ્રદ્ધાની ઉત્પાદકે જ તેમનું ઉચ્છેદન કરવા માંડ્યું છે આમ હતાશ થઈ મલ્લિકાએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું : “શિલા ! અહીં સુધી આવી પાછા ફરવું એ તો ભાગિરથીના કિનારેથી સ્નાન કર્યા વિના જતા રહેવા બરાબર છે.”

“મારી હિમત તૂટી પડી છે, મલ્લિકા !”

“અરે !” શિલાનો હાથ પકડી મલ્લિકાએ તેને દ્વાર પ્રદેશ તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો : “ચાલ”

પ્રાસાદના દ્વારમાંથી બહાર નીકળતા એ મહાન નાગરિકોને જોઈ મલ્લિકાએ શિલાનો હાથ છોડી દીધો.

“યુવરાજને મળવા ગયા હતા ?”

“હા, એમની તબિયતની ખબર કાઢવા.”

“કેમ છે એમને ?”

“એમના જખમો એ દિવસમાં રુઝાઈ જશે, એમ લાગે છે.”

“ત્યારે તો સારું.”

“અને મહારાણીજી ?”

“એમની સ્થિતિ કળી શકાતી નથી. આયુર્વેદાચાર્ય કહે છે કે ત્રણ ચાર દિવસમાં એય બેઠા થઈ જશે. પણ મને વિશ્વાસ બેઠો નથી. હું માનું છું કે એમનું આયુષ્ય અવશેષ હશે તોજ તે બચી શકશે.”

“શિવ ! શિવ ! શિવ !” બહારથી રાજપ્રાસાદના દ્વાર પ્રતિ જતા ત્રીજા એક નાગરિકે પેલા એ મહાનાગરિકો સાથે વિશેષ વાતચીત કરવા ન રોકાતાં ઝડપથી પગ ઉપાડ્યો.

જતાં જતાં બોલ્યો : “ ભગવાનને મારી પ્રાર્થના છે કે તેમને આયુષ્ય અર્પે ! ”

આ વાર્તાલાપ મલ્લિકા અને શિલાએ ધ્યાનથી સાંભળ્યો હતો. તેઓ પ્રાસાદદારથી લગભગ બારેક હાથના અંતરે ઉભાં હતાં.

મહારાણી પ્રત્યે શિલાના હૃદયમાં અનન્ય ભક્તિભાવ છે, એમ માનતી મલ્લિકાએ તેને પૂછ્યું : “ હવે હિંમત આવશે ? ”

જવાબમાં કશું ન બોલતાં શિલાએ પગ ઉપાડ્યો, તેનું સર્વાંગ કંપતું હતું, એ એક ડગલાં આગળ ચાલી તે બચ્ચીત થઈ હોય તેમ બોલી : “ મલ્લિકા ! મને મહારાજની બીક લાગે છે. મને પૂછશે : ‘ તે દિવસે તું જતી કેમ રહી ? ’

—એ વખતે મને મરવા જેવું થશે.

—ક્ષણો સુધી અટકી અવાક ઉભી રહી. પોતાની મેળે એક ડગલું વિશેષ ચાલી બાબડી : “ અને યુવરાજ મને જોતાં જ શું કહેશે ? ”

જવાબ મનમાં જ સર્જ્યો : “ જતી રહે, ધૃષ્ટાંત્ર ! હું તારું મોં જોવા ઈચ્છતો નથી. ”

“ બંધનાગારમાં મલ્લિકા અને કૈલાસની જોડે હું તેમને મુક્ત કરવા ગઈ હતી એ વખતે—” ભુતકાળમાં બનેલો પ્રસંગ યાદ આવતાં તે વેદના અનુભવવા માંડી : “ યુવરાજના મોં પર કેવા ભાવ હતા, હું જ એ પારખી શકી હતી. મને જોવાથી તેનાં નેત્રોમાં શ્મિત ફરકવું જોઈ એ તે બદલે હૃદયમાં ગુંગળાઈ રહેલી ધૃણા નીતરતી હતી, એ હું જ પામી ગઈ હતી. ”

શિલાને પુનઃ વિચારગ્રસ્ત ઉભેલી જોઈ મલ્લિકાએ કહ્યું : “ તારા જેવી અસ્થિર મનોવૃત્તિની એક પણ સ્ત્રી આજ પૂર્વે મારા સમાગમમાં આવી નથી. ચાલ, ચાલ. ”

બળાત્કારે તે તેને ખેંચવા માંડી.

મકરણ ૧૮ મું ::

હસ્તમેળાપ

મહારાણી, યુવરાજ અને તેમની સાથેના માણસો પર આક્રમણ કરનારા શત્રુઓએ ઉત્તમ કાટિનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો તેમજ વિષ પાચેલાં હથિયારોનો ઉપયોગ કર્યા વિના તેઓ રહ્યા નહોતા.

—આ મત વયોવૃદ્ધ આયુર્વેદાચાર્યે યોગ મહારાજ આગળ વ્યક્ત કર્યો હતો.

ધવાયેલા માણસોની સારવાર રાજ્યના ઔષધાલયમાં શરૂ થઈ હતી. નિષ્ણાત અગદાચાર્યોએ ઉપચારો કરવા છતાં દલનાયક હરિસિંહ અને નીલમરથનો સારથી બચી શક્યા નહોતા. આ પરથી તે ખોટ્યા હતા : “ એ લોકોને ઝેરી હથિયારની માઠી અસર થઈ હતી. ”

કૈલાસ તથા તેના સેવક થઈ રહેલા ચોકિયાત સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા લાઘ્યશાળી થયા હતા. આ બે જણના જખમોને રુઝાતાં વાર ન લાગવાથી તેમણે કહ્યું હતું : “ ગામડિયો અને તેનો સેવક ઝેરી હથિયારથી બચવા પામ્યા છે. ”

ક્ષેમકુમારના જખમોને રુઝાતાં હજી બે-ત્રણ દિવસો વીતશે એમ તે બોલ્યા હતા.

“ મહારાણીના મોં પર ઉલ્લાસ દેખાય છે. તેના મનમાં સંતાપની અસર નથી; છતાં એમના સંબંધમાં નિર્ણયાત્મક મત આપી શકાય નહિ. ” આ પ્રમાણે એમણે મહારાજને કહ્યું હતું.

આયુર્વેદાચાર્યના મત પરથી મહારાજના મનમાં નિરાશાએ સ્થાન લીધું હતું.

“ ફટલા વખતે હું અહીં આવું છું ! ” આ વિચાર વિદ્યુત પેઠે શિલાના મનમાં આંચકો લગાડી જતો રહ્યો. આબુખાબુ નગર ફેંકતાં તે અચકાતી હતી. પોતાનાં નેત્રોને ભૂમિ પ્રત્યે સ્થિર રાખી તે મસ્લિકાની પાછળ પાછળ પ્રાસાદમાં પ્રવેશી હતી.

એક વિશાળ ખંડમાં એક બાબુએ મહારાણી બિઝાનાવશ હતા. તેમનાથી સહેજ દૂરના બિઝાનામાં યુવરાજ બેઠા હતા. એજ ખંડમાં પન્ના, સોના, અજય, સુવિવેક, આયુર્વેદાચાર્ય, શેષકરજી શેઠના પત્નિ, કૈલાસ, ઉપરાંત રાજપાંડિત, નગરમંત્રી વગેરે અધિકારી વર્ગનાં બેરાંઓ બેઠાં હતાં.

કચ્છીક જરૂર પડતી કે તરતજ પન્ના અને સોના એ ખંડમાંથી બહાર જતી અને થોડી ક્ષણોમાં પાછી આવી હાજર થતી.

“ હું કૈલાસ !... ”

“ માતાજી !... ”

“ પેલું વીરગણ પુસ્તક મહારાજને દેખાડ્યું ? ”

“ જી, હા. ” કૈલાસ બોલ્યો : “ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે એ પુસ્તકની વ્યવસ્થા થઈ છે. ”

“ બહુ કિંમતી પુસ્તક છે, નહિ ? ”

“ હા, માતાજી ! બહુ કિંમતી છે એ. ”

ક્ષણભર મૌન રહી મહારાણીએ ક્ષેમના પ્રિયનામાં બેસી રહેલા પોતાના બાળ નાના પુત્રાને જોઈ કહ્યું : “ મોટાભાઈ તમને બહુ વહાલો લાગે છે, નહિ ? ”

“ મા ! મોટાભાઈ કહે છે : ‘ બીજવાર જાત્રાએ જશું તો હું ને માતાજી તમને બેયને સાથે લેતા જશું. ’ ”

—આટલું બોલી સુવિવેક ક્ષેમને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ ભાઈ ! હવે જાત્રાએ ના જશો. ”

“ કેમ ! ”

“ તમે ને માતાજી માંદા પડીને આવ્યા એવી જાત્રાએ ફરીવાર શું કામ જવું જોઈએ ? ” અન્ય તરફ મોં ફેરવી સુવિવેક બોલ્યો : “ આપણે ગયા હોત તો શું થાત ! ”

“ માંદા પડીને આવ્યા હોત. ” અન્ય કહેવા લાગ્યો : “ ત્યાં માંદા પડવાની બીક રહેતી હશે એથી જ માતાજી અને મોટાભાઈ આપણને સાથે લીધા વગર જઈ આવ્યા. ”

કાલી ઘેલી બાષામાં થયેલો મધુર વાર્તાલાપ સાંભળવાથી અહીં બેઠેલા સહુને આનંદભર્યું હસવાથી ફરજ પડી.

મલ્લિકા અને શિલા અહીં આવી ઉભી રહી. ક્ષેમકુમારે આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. તેને ખરર ન હોય એવી રીતે તે પોતાના નાના ભાઈઓ સાથે તેમને અનુકુળ થઈ પડે એવી બાષામાં વાતો કરવા લાગ્યો.

મલ્લિકાનાં નેત્રો ચારે બાજુએ ફાઈ પુન્યમૂર્તિને શોધતાં હતાં. મહારાજને ન જોવાથી તે મહારાણી સમીપ આવી બે હાથ બેગા કરી બોલી : “ નમન કરું છું, મહાદેવી ! ”

નેત્રસંકેતથી મહારાણીએ તેને આવકાર આપ્યો. સત્કાર પ્રાપ્ત થયાથી આનંદિત વદને મલ્લિકાએ પોતાને યોગ્ય બેસવાની જગા શોધી લીધી.

કાઠી માંત્રિક પ્રતિમા આવીને મહારાણીના પગ આગળ ખેસી ગઈ હોય તેવું દ્રશ્ય ઉપસ્થિત થયું હતું. આ પરિચિત પ્રતિમા પ્રત્યે પન્નાએ એ ત્રણ વાર જોયું હતું. અજ્ય અને સુવિવેક તેના પ્રત્યે કુતુહલ જોતા હોય તેમ નિરખતા હતા.

આ પ્રતિમા સજીવ છે; છતાં નિર્જીવ કેમ બની રહી છે! એનાં ચક્ષુઓ તેજસ્વી છે; છતાં કાઠી પ્રત્યે તે નિરખતી કેમ નથી! આવા કુતુહલભરપૂર પ્રશ્નોની પરંપરાથી અહીં એકલાંમાં ભાગ્યેજ કાઠનું મન મુક્ત રહી શક્યું હશે.

તેને જોતાં જ મહારાણી સાવેશ ખોલી ઉઠ્યાં : “શિલા! શિલા આવી!”

આ ઉદ્ગાર કહેતા હતા કે આ પ્રસંગે મહારાણી શિલાને જોવા ઉત્સુક હતાં.

હવે એ પ્રતિમાની જિજ્ઞાસા ઉઘડશે, એમ લાગતું હતું. પણ તેવું કાંઈજ બન્યું નહિ. તેણે નિમિષભર મહારાણીના મોં પ્રત્યે નજર માંડી, નેત્રો પુનઃ પાછાં ખેંચ્યાં હતાં. એ ક્ષણે તેના નેત્રોમાં ઝળઝળિયાં રોકાઈ રહેલાં જોઈ મહારાણીએ તેના મસ્તકે હાથ સ્થાપી તેને પૂછ્યું : “તારી શી ઇચ્છા છે, શિલા!”

શિલાની જીભ ઉઘડી : “આમ કેમ ખોલો છો, માતાજી!” ગળગળી થઈ ખોલી : “મારી ઇચ્છા પુરવાના દિવસો ક્યાં વહી ગયા છે?”

આનાથી કેટલાયગણું વિશેષ ખોલવા તે ઇચ્છતી હતી; છતાં ખોલી શકી નહિ. તેનો શ્વાસ રુંધાઈ જવાથી તેણે મૌન સેવવાની ફરજ વેઠવી પડી.

“ગાંડી! ભગવાન પ્રલયકરની ગતિને તેં જોઈ નથી. એનું નિમંત્રણ જેની આગળ આવે છે એ જ એને જોઈ શકે છે. ખીજા

કોઈ પાસે એવાં ચક્ષુ હોતાં નથી. ” આયુર્વેદાચાર્ય તરફ મોં ફેરવી હસ્યાં, પૂછ્યું : “ હે, આચાર્યજી ! હું અસત્ય બોલી છું ? ”

જવાબ ન મળવાથી તેણે પુનઃ હસવા માંડ્યું. આ હસવું જરાય કૂર નહોતું; છતાં તે એક આગાહી છે એમ માની આયુર્વેદાચાર્યે પન્ના તરફ જોયું. તેનો આ નેત્રસંકેત અર્થસૂચક છે એમ પ્રતિત થતું હતું. તે પામી જવાથી પન્ના ત્યાંથી ઉઠી બહાર જતી રહી.

મહારાણીના મોં પર ગંભીરતા પ્રસરતી હતી. ચારે બાજુએ દષ્ટિ ફેરવી તે બોલ્યા : “ મહારાજ ક્યાં છે ? જાઓ, કોઈ જઈ એમને અહીં બોલાવી લાવો. ”

એમના સ્વરમાં ફેરફાર જણાતાં આયુર્વેદાચાર્યે તેમની સમીપ જઈ તેમના મોંનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. નિરીક્ષણ પુરું કરી તે ત્યાંથી ખસ્યા નહિ. એના મનનો નિર્ણય કોઈથી કદપી શકાય તેમ નહોતો.

“ ક્ષેમ ! ” મહારાણીએ મુખભાવથી ત્રણે બાઈએને નજીક બોલાવ્યા. તેઓ તેમની માતાના બિચાનામાં આવી બેઠા કે તરતજ માતાએ પુત્રોના માથા પર હસ્ત પ્રસારવા માંડ્યો.

આ ક્ષણે દેવદુર્લભ છે, જેમને સાંપડી છે; તેઓ ભાગ્યશાળી છે, એમ તેનું હૃદય બોલતું હતું.

પ્રત્યેકના મોં પર ગ્લાનિ છવાઈ હતી. કોઈ કશી વાતચીત કરતું નહોતું. પ્રાસાદના કોઈ વિભાગમાં ચંડીપાઠ બજતો બ્રાહ્મણોના અવાજનો ધ્વનિ અહીંની શાંતિનો ભંગ કરતો હોય એમ જણાવા લાગ્યું.

શાન્ત, ગંભીર મુખમુદ્રા ઓચિંતી ઉપસ્થિત થઈ. એને જોતાં જ મંદિલકાના મોં પર અદ્ભુત દર્શનપ્રાપ્તિનો સંતોષ પ્રસર્યો.

યોગ મહારાજની પાછળ પન્નાએ પ્રવેશ કર્યો હતો. નેત્રસંકેતથી તેને મહારાજે સમજાવ્યું : “ અજય અને સુવિવેકને અહીંથી બહાર લઈ જા. ”

આ સંકેત પારખવાથી મહારાણી બોલ્યા : “ પન્ના ! એમને અહીંજ મારી આંખ આગળ રહેવા દે. ”

મહારાજને ખેસવાની સૂચના કરી તેમણે કહેવા માંડ્યું : “ જેમના ક્ષત્રાસ્ત્રોએ મારા અંગને વીંધ્યું છે; તેમના પ્રત્યે મારા મનમાં રોષ નથી. એમનું કૃત્ય ગમે તેવું હોય, હું તેમની નિન્દા કરતી નથી. ક્ષત્રિયો વાંછે છે એવી તક મેં પ્રાપ્ત કરી છે; એ માટે હું આક્રમણકારીઓને નિમિત્ત માનું છું. એમણે મને યશ આપ્યો છે. ”

યુદ્ધનો ભોગ બનેલા યોદ્ધાના મોં પર જન્મે છે તેવો આનંદ મહારાણીના મોં પર પ્રસર્યો હતો.

આ મુક આનંદ કહેતો હતો : “ આજે વાંછના માત્રની અવધિ છે. પરમ સંતોષનો દિવસ આજે જ છે. આજના આ પ્રસંગે કોઈએ શોક કરવો નહિ. ”

તેમણે મહારાજને પૂછ્યું : “ મેં જીવનને જીત્યું હોય એમ લાગતું નથી ? ”

“ તમે વિજય મેળવ્યો છે, દેવી ! ” મહારાજ બોલ્યા : “ એનું વર્ણન હું કરી શકું તેમ નથી. તમે આચરેલું ઇતિહાસ બનશે. આ ક્ષણે તમે વાંછશો એય અસત્ય નહિ હોય. ”

“ આપણા આંગણમાં ઉત્સવ માણું ? ”

“ માણો, તમે અધિકારી છો. ”

મહારાણીના મનમાં હજી વાંછના છે, એમ જણાતું હતું. એ વાંછનાને કોઈ પામી શક્યું નથી, એમ સ્પષ્ટ થતું હતું. કયા પ્રકારનો - કયો બાબતનો ઉત્સવ માણવા તે ઇચ્છે છે, એ સમજતું નહોતું.

રાજાની અનુમતિ પ્રાપ્ત થતાં જ મહારાણીએ પથારીમાં બેઠા થઈ હસતા મોંએ ઉત્સવ માણ્યો. સહુ ચક્રિત થયાં. કાર્ય એટલી ત્વરાથી પુરું થયું હતું કે જેથી તે પ્રત્યે વિચારવાની તક કોઈને મળી નહિ.

ક્ષેમ અને શિલાનો હસ્તમેળાપ નિરખવાની અને પોતાના હસ્તે એ કાર્ય કરવાની વાંછના મહારાણીના મનમાં હશે, એવી કલ્પના સરખીએ કાઢીને થઈ નહિ હોય. આ કાર્ય મહારાણીના મનને ઉત્સવ હશે, એમ કાઢીએ ધાર્યું નહિ હોય.

નિમિષમાં આરંભાઈ સમાપ્ત થયેલો હસ્તમેળાપ જોતાં જ મલ્લિકા ચોંકી હતી.

— એ પ્રસંગે શિલાએ ચમત્કાર અનુભવ્યો હતો.

— એ અનુભવતી વખતે ક્ષેમનું સર્વાંગ ધ્રુણું હતું.

હસ્તમેળાપ કરાવી મહારાણીએ ચારે બાજુએ દષ્ટિ ફેરવી હતી. એ ક્ષણે તેમનાં ચક્ષુઓમાં પ્રસરેલાં રિમત બોલ્યાં હતાં : “શિલા અને ક્ષેમનાં હૃદયને હું પામી શકી છું. મેં ઉત્સવ માણ્યો છે, તેમાં અસત્ય કે અધર્મનો અંશ નથી. તેનાથી કાઢીને અન્યાય થયો નથી.”

થોડી ક્ષણો સુધી મૌન બેઠા પછી એમણે સુવિવેક, અજ્ઞય, ક્ષેમ અને શિલા પ્રત્યે લાગણીભરપૂર નયને જોયું. એ પછી મહારાજના મોં સામે જોઈતરત જ પોતાના પુત્રોને પુનઃનિહાળવા માંડ્યા.

આ પ્રસંગ હૃદયભેદક જણાવ્યાથી સહુનાં નેત્રો સ્થિર થયાં, સજ્જ બન્યાં.

રાજપંડિતનાં પત્નિ પ્રત્યે એમણે સૂચક દષ્ટિ ફેંકી. બીજી ક્ષણે રાજપંડિતના પત્નિએ વેદની ઋચાઓ ઉચ્ચારવા માંડી. આ સમયે મહારાણીએ પોતાનાં નેત્રો મિચીં લીધાં હતાં. તેમના મોં પર સંતોષ પ્રસર્યો હતો.

‘મા’ ‘માતાજી’ ‘ભગવતી’ ‘મહાદેવી’ વગેરે સંબોધનો અનુક્રમે સંભળાયાં. કશીજ પ્રત્યુત્તર પ્રાપ્ત થયો નહિ. નગરશૈકનાં પત્નિએ અજ્ઞયને પકડી બોળામાં લીધો. સુવિવેકને કૈલાસે ઉઠાવી

બાથમાં શમાવ્યો. આયુર્વેદાચાર્ય ક્ષેમના રકંધ પર હસ્ત સ્થાપી ઉભા રહ્યા. શેષકરણ શેઠના પત્નિએ શિલાને જાળવી રાખી.

ચારે દિશાએ ગાઠ અંધકાર પ્રસરી છે; તેમાંથી દિવ્યચક્ષુ પામી શકે એવું એક કિરણ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજીજ ક્ષણે ચોમેર પ્રકાશ પથરાઈ રહે છે. એને નિરખવાની શક્તિ રૂંધાય છે અને એ પછી કાઈ પણ પુનઃ તિમિર પથરાય છે. કિરણ ક્યાં ગયું ?

- આ જ્ઞાન્તિ મહારાજે અનુભવી.

શાન્તિને ભેદી રહેલા ધુસ્કા, કંપનથી ઉત્પન્ન થતો રવ અને ક્યારેક ઉદ્ભવી બંધ પડી જતી શ્વાસની ક્રિયાઓથી વાતાવરણ અલાનિભરેપૂર બન્યું હતું.

મહારાજ નિષ્ક્રિય ઉભા હતા.

પ્રકરણ ૧૯મું ::

મયૂરાસનની સ્વામિની

એક વિશાળ મેદાનમાં સહસ્રો સૈનિકો હારખંધ ઉભા હતા. તેમની સામી બાજુએ સેનાધ્યક્ષો વચ્ચે મંત્રણા થતી હતી. મધ્ય વિભાગમાં મયૂરાસન ગોઠવાયું હતું. તેની બંને બાજુએ અંગ-રક્ષકો ઉઘાડી તલવાર હસ્તમાં ધારણ કરી ઉભા હતા.

થોડીવારમાં આ ખાલી મયૂરાસનમાં કોઈ વિરાજમાન થવાનું હોય એવી કલ્પનાઓ થતી હતી. સેનાધ્યક્ષોમાં એક જણ બોલ્યો :
“આપણે ત્યાં રાજના રાજની જરૂર નથી.”

બીજાએ કહ્યું : “મેં પણ એ જ મત આપ્યો છે.”

ત્રીજો સેનાધ્યક્ષ પોતાના મસ્તક પરના વજ્ર પેચ પર હસ્ત પ્રસારી કહેવા લાગ્યો : “એનું સૌન્દર્ય જોતાં તેનો ધરાતાં જ નથી. એ આ આબ્યાં.....”

જેના સંબંધમાં વાર્તાલાપ થતો હતો તે વ્યક્તિને સહુએ આ તરફ આવતી દીઠી. તેના માથાના વાળ પીઠ સુધી પથરાયા હતા, લલાટમાં કોઈ અમૂલ્ય હીરો બાંધ્યો હતો. કંઠથી ઘૂંટણ સુધીનું અંગ એક જ વસ્ત્રે ઢાંકાયું હોય તેમ જણાતું હતું. ઉજળા-ધઉંવણા બંને

બાહુ અંગુલીથી રકંધ સુધી સાવ ઊઘાડા હતા. એક ખભામાં ચન્દ્રાકાર ધનુષ્ય અને બીજા ખભાની સહેજ પાછળ બાધું, જેમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળાં સાત બાણ હતાં. કટિપ્રદેશને ફરતો પટ બાંધ્યો હતો, જેના એક છેડે સોનેરી મ્યાન બંધ તલવાર લટકતી હતી. હાથમાં રાજદંડ હતો. હસ્તિ પેટે ઝુલતી તે વ્યક્તિ જેમ જેમ વધારે સમીપ આવવા માંડી તેમ તેમ તેના મુખારવિંદ પ્રત્યે અનેક નેત્રો મંડાવા લાગ્યાં.

મયૂરાસનની સમીપ આવી એ વખતે પ્રત્યેક સેનાધ્યક્ષે મ્યાન-માંથી તલવાર ખેંચી શિરસ્ત્રાણને સ્પર્શાવી તેને માન આપ્યું. સૈનિકાએ એમનું અનુકરણ કર્યું હતું.

આસનમાં એક પગ સ્થાપી તેણે ઉત્સાહપૂર્વક ચારે બાજુએ દષ્ટિ ફેરવી. જમણા હાથ પર ઊભા રહેલા ચન્દ્રક સોલંકીએ પોતાના હસ્તમાં ધ્વજ હતી તે ઊંચી કરી. એજ ક્ષણે એક સેનાધ્યક્ષે ઉલ્લાસ-ભેર પોકાર્યું : “અખંડ ધ્વજચારિણી મેનકારાણીને જય હજો.”

બીજાએ ઉમેર્યું : “સિન્દુરસ્વામિની સૌન્દર્યદેવીને જય હજો.”

ત્રીજો પોકાર એકી સાથે સંભળાયો : “જય, જય પરમ પર-મેશ્વરી સિન્દુરસ્વામિનીને જય.”

‘મુકુટવિહાણું મસ્તક શોભતું નથી.’ ‘ચન્દ્રનો પ્રકાશ આ સૌન્દર્યમુખથી સમાગમ સાધે છે.’ ‘તલવારની ધાર જેવી આંખો પ્રતિ જોઈ શકાતું નથી.’ ‘હવે અણુહિલવાડનું રાજ્યાસન નિસ્તેજ થયા વિના નહિ રહે.’

— આ પ્રમાણે કેટલાંય મનોમંદિરમાં શાન્ત, ગંભીર આન્દોલન શરુ થયાં હતાં.

તે વ્યક્તિ આસનારૂઢ થયા પછી સોલંકીએ સૈન્યમંડલ પ્રતિ દષ્ટિ ફેરવી કહ્યું : “અણુહિલવાડમાં ક્ષત્રિયો અને લિલ્લો વચ્ચે આજસુધી કુસંપ હતો. રાજાએ કાલિભદ્ર તથા અખંડરાજને બંધ-

નાગારમાં મોકલી એ કુસંપ ઢાળવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરી જોયો—જેને અત્યાચારી ઉપાય તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ. એવો ઉપાય અજમાવનાર અજ્ઞાન રાજાના અત્યાચારથી તેની પ્રજાને ઉગારવી એ આપણું પ્રથમ ધ્યેય છે.”

—આ ક્ષણે મેનકાના મોં પરનો ઉલ્લાસ ઓછો થયો હતો.

સોલંકી અવિશ્રાંત બોલ્યે જતો હતો : “મુઠ્ઠીભર માણસો જેને ન્યાયાશ્રય મહારાજનું બિરુદ આપી રહ્યા છે એ રાજાએ પુરાણપુર પ્રગણું પચાવી તેની સત્તા કૈલાસને સોંપી છે. એ પ્રગણાનો ખરો અધિકારી મનુ પરમાર ક્યાં રખડતો હશે, કાણ જાણે ! આ અત્યાચારની વાત પણ હવે તો પુરાણી થવા આવી. મનુ પરમાર પોતાની ધરા—સંપત્તિ પાછી મેળવવા ઈચ્છે ને આપણી પાસે સહાય માગે તો તેને લશ્કરની મદદ આપવી એ આપણું બીજું ધ્યેય છે.”

આ સાંભળી મેનકા હસ્યા વિના રહી શકી નહિ. પોતે સોલંકીનાં ધ્યેય પ્રકાશન પ્રત્યે તિરસ્કાર ભર્યું હસી છે, એ ભાવ તેણે મોં પર આવવા દીધો નહોતો.

સામાન્ય પંક્તિના એક જણે સોલંકીને પૂછ્યું : “આપણા તરફથી દૂત મોકલાયો નથી, આ વાત ખરી છે ?”

“હા, હજી સુધી એ બાબતની વ્યવસ્થા થઈ શકી નથી.”

“ક્યારે થઈ શકશે ?”

“કાલે અથવા પરમ દિવસે.”

જગતની આંખે પાટા બાંધવાનો પ્રયાસ હવે મેનકાથી સહી શકાતો નહોતો. મયૂરાસનમાંથી ઉઠી ક્યાંક જતા રહેવાનું મન થતું હતું; પણ તેનાથી તેમ થઈ શકતું નથી, એ વિચાર આવતાં જ તેને ખેદ ઉપજતો હતો.

એ દિવસ વીત્યા પછી સોલંકીએ મેનકાને કહ્યું :

“ આવતી કાલે ભગતશેઠ આવી પહોંચે તો ઠીક થાય. ”

“ હજી તે અહીં આવવાના છે ? ”

આ ઘૂણાભર્યું બોલવું સોલંકીને જરાય રુચ્યું નહિ. તે બોલ્યો :
“ અહીંનો ઉજ્જૈન સમુદ્રતટ માનવવિહોણો હતો તેને વસાહત થોડી
બનાવવામાં એમનો ફાળો ઓછો નથી. અહીં નગર વસ્યું છે, રાજ-
તાંત્ર આરંભાયું છે, આ ઐતિહાસિક કાર્યો પાછળ એમની મહેનત
ઓછી નથી. તારા મસ્તકે કિરીટ સ્થાપવાની અભિલાષા છે એને -
એટલા માટે જ આવવાના છે. ”

“ એમ ! ”

“ તને મુકુટ પહેરાવશે તેજ ક્ષણથી અહીંનો કારોબાર વ્યવ-
સ્થિત થશે. પછી, તારી આગ્રા મેળવી અહીંથી રાજદૂતને મોકલાશે. ”

મેનકાએ મુંઝે મોંએ સાંભળ્યા કર્યું.

“ હવે મને ઉંઘ આવે છે. ” સોલંકી તેની પાસેથી ઉઠી
સહેજ દૂર પડેલા આસનમાં જઈ બેઠો, બોલ્યો : “ અને જો ને,
તારું સૌન્દર્યભરપૂર મસ્તક મુકુટથી ઢંકારે તે ક્ષણથી હું તારી
સાથે વાતચીત કરતાં બહુ વચનનો પ્રયોગ કરીશ. ”

જગતમાં રાજસત્તાની સ્થાપનાનો આરંભ થયો હશે તે કાળે
આવી જ રીતે બંધારણ અને વ્યવસ્થા ઘડાયાં હશે, એમ માની તે
બોલી : “ હું મુકુટ ન પહેરું તો ચાલી શકે ખરું ? ”

“ રાજદંડ ન હોય તોપણ ચાલે. મયૂરાસન બનાવ્યું ન હોત
તોપણ ચાલી શકત. ” સોલંકી હસવા લાગ્યો : “ પણ વ્યવસ્થા,
વિધિ ને પ્રતિભા વગર અસંખ્ય માણસોનાં મન જીતાતાં નથી. ”

ક્ષણભર વિચારી મેનકાએ પૂછ્યું : “ ભગતશેઠ આપણને
શા સારુ સહાય કરે છે ? ”

“ કહું ? ” ગંભીરતાથી બોલ્યો : “ એના મનમાં એમ છે કે

અણહિલવાડમાં આપણું રાજ સ્થપાય તો તેના અંતઃકરણની એક જવાબાને તે શાન્ત કરી શકે.”

“એના મનમાં કયી વાંછના અતૃપ્ત રહી છે?”

“તું એને જ પૂછી લેજે.”

“મારી આગળ એનું હૃદય ઉઘડશે ખરું?”

“એ હું કેમ કહી શકું?”

છાવણીના કોટગૃહમાં પૂણીમાએ અજવાળાં પાથરી હતાં. મેનકા અને સોલંકી પોતપોતાની અલગ શેયામાં આંખો મિચી સૂતાં હતાં.

*

બીજે દિવસે ભગતશેઠ આવી પહોંચ્યા. તેની સાથે મનુ પરમારને જોતાં જ સોલંકી બોલ્યો: “તમારું અહીં આવવું સમયસર છે.”

ભગતશેઠના મોં સામે જોઈ તેણે મનુભા સંબંધમાં પૂછ્યું: “આ પારવટીઓ તમને ક્યાંથી હાથ લાગ્યો?”

જવાબમાં ભગતશેઠે અણહિલપુરમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે બોના કહી સંભળાવી; પછી બોલ્યો: “વ્યાખ્યાનગૃહમાં મનુ પરમારને મેં પારખ્યો હતો. સભા વિસર્જન પછી તે, મારી પાછળ આવ્યો હતો. તેને અહીં લાવતાં મેં કશી તકલીફ વેઠી નથી.”

આ બધું સાંભળી રહેલી મેનકારાણીએ મનુ પરમારને ઉદ્દેશી પૂછ્યું: “પેલી તમારી આનંદિની ક્યાં છે?”

“એ લોકો અહીં આવ્યાં નથી?”

“શું અમે એમને અહીં છુપાવી રાખ્યાં છે?”

આ કટાક્ષને નિર્દોષ માની મનુભા બોલ્યો: “તમે નહિ છુપાવ્યાં હોય તો એ લોકો પોતે જ છુપાઈ બેઠાં હશે.”

“પણ તે અહીં નહિ, ક્યાંક બીજે.”

“એમ હશે.”

પ્રાતઃકાળે આવેલા આ બે જણા બોજનાદિ કાર્યથી પરવાર્યા કે તરતજ તેમને જણાવવામાં આવ્યું : “સૈન્યમંડળની સભા આજે સાંજે ભરવાની છે. મહારાણીના મસ્તકે કિરીટ સ્થપાશે કે તરતજ સૈનિકો, સેનાધ્યક્ષો વગેરેને વેતન અપાશે. આ કાર્ય માટે ચાંદોના અને સોનાના સિક્કા પાડી તૈયાર રખાયા છે.”

આ સાંભળી મનુ પરમારે ભગતશેઠને પૂછ્યું : “મહારાણી કાણ ?”

જવાબમાં તે હસીને બોલ્યા : “તમારી સામે બેઠાં છે, જેને તમે સારી પેઠે ઓળખો છો.”

મનુભા વિસ્મય પામ્યો. સોલંકીને ઉદ્દેશી પૂછવા માંડ્યું : “હે, ચન્દ્રક ! મેનકા તમારા ચાલુક્ય રાજને પરણવાની છે ?”

“એને એટલી દુરસદ ક્યાં મળે છે ?” સોલંકી હસ્યો : “મારો કોઈ રાજ છે ને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે હું પ્રત્યેક કાર્ય કર્યું જઈ છું, એમ તમે માન્યું હશે !” ગંભીરતા જાળવી કહેવા લાગ્યો : “આપણી મુલાકાતના આરંભ વખતે વાતચીતમાં મારાથી એવું કાંઈક બોલી જવાયું છે, એ હું જાણું છું.”

સહેજ વિરમી તે આગળ બોલ્યો : “મનુભા ! આપણી મુલાકાત પહેલાં મારો રાજ કોઈ એક જણ નહોતો.”

“કોઈ મંડળી તમારો રાજ હશે !”

“હા, પણ તે મંડળીમાં ત્રણથી વધારે સભ્યો નહોતા. ત્રણમાંથી એકય તેના બે મિત્રોને સંપૂર્ણ ઓળખી શક્યા નહોતા. પ્રત્યેકને એકબીજાની દૃઢ શક્તિએ ધીમે ધીમે ઓળખાવ્યા, ને ગાઢ મૈત્રીથી બાંધ્યા. આ ત્રણ વ્યક્તિઓ તમારાથી અજાણ નહિ હોય.”

આ ત્રિપુટી મનુભાથી અજ્ઞાણ નહોતી. તેણે માન્યું: “મેળાપની શરુઆતમાં સોલંકીએ પોતાની પાછળ રાજા છે એમ દેખાડવાનો મારી આગળ યત્ન કર્યો ન હોત તો તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં જે રીતે હું જોડાયો તે રીતે જોડાયો જ નહોત.”

સજ્જનના અવસાનનો આઘાત હવે તેના મન પરથી ઝોછો થવા માંડ્યો હતો.

સોલંકીએ તેને વિચારગ્રસ્ત જોઈ પૂછ્યું: “તમારે શું કરવું છે, હવે?”

મનુભાને નિરુત્તર જોઈ તે બોલ્યો: “પુરાણપુરમાં પરમારોનું રાજ પાછું સ્થાપવું છે? કહો, મહારાણી મેનકાદેવી તમને લશ્કરની સહાય આપવા તૈયાર છે. તમારી શી ઈચ્છા છે!”

ભગતશેઠે તેને બોલાવવાનો યત્ન કર્યો: “મનુ પરમાર! તમે સજ્જન બોલ્યો છે. એની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. તમારા દુઃખ પ્રત્યે અમે સહુ ખેદની લાગણી પ્રદર્શિત કરીએ છીએ.”

તેને પૂછવાની કે તેની અનુમતિ મેળવવાની જરૂર નથી, એમ માની ભગતશેઠે સોલંકીને ઉદ્દેશી કહ્યું: “સંખ્યાકાળની સભામાં તમને યોગ્ય લાગે તે નિર્ણય કરજો.”

કોટગૃહમાં આ વાર્તાલાપ થતો હતો એ વખતે વાતચીત કરનારાથી આઠેક હાથ દૂર પડેલા વિરામાસનમાં મેનકા ઝાંઘતી હતી.

સાયંકાળે મેનકાના મસ્તકે કિરીટ સ્થપાયો, રાજદૂત મોકલવાનો નિર્ણય થયો ને સોલંકીએ નિર્મીત કરેલા એક જણે વેતન આપવા માંડ્યું. આ ક્ષણે સોના-ચાંદીના સિક્કામાં પોતાની છાપ જોઈ મેનકારાણી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ.

વેતન વહેંચવાનું કાર્ય પુરું થયા પછી સોલંકીએ સૈન્યમંડળની સભાને ઉદ્દેશી કહ્યું: “પુરાણપુરના પરમાર રાજા મનુભા આપણા

મિત્ર છે. એમના બાણેજ સજ્જન સિન્દુરરાજ્યની સ્થાપનાના પ્રાથમિક કાર્યમાં સહાયજૂત થયા હતા. કેટલાક વખત પહેલાં અણુહિલવાડમાં બિલ્લો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે ફાટી નીકળેલા વર્ગવિગ્રહે એમનો ભોગ લીધો છે. એમના આત્માને શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય, એ શુભ હેતુથી આપણે સહુએ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, એવી પરમ પરમેશ્વરી મેનકાદેવીની ઉત્કંઠા છે.”

સહુએ આખો મિચ્છી બે હાથ ભેગા કરી મૌન સ્તુતિ કરી. આ વાતાવરણથી મનુભાના હૃદયમાં સોલંકી પ્રત્યે અભાવ હતો તે નષ્ટ થયો.

રાતે કોટગૃહમાં પગ મૂકતાંજ મેનકારાણીનું વિરમય વધવા માંડ્યું. ગૃહની એક દિશાએ રાતા મખમલની ચાર દિવાલો વચ્ચે તેનું શયનાગાર રચવામાં આવ્યું હતું. અહીં આવી તેણે અતિ સુશોભિત એક પર્યાંક જોયો, તેમાં તે બેઠી.

આ બધી વ્યવસ્થા ક્યારે થઈ, કોણે કરી-આ વિચાર તેના મનમાં ઉભરાતો હતો એ વખતે બહારથી પ્રશ્ન પૂછાયો: “પરમ પરમેશ્વરી! આપની ઈચ્છા હોય તો બહાર આવો.”

તરત જ મેનકા પર્યાંકમાંથી ઊઠી બહાર આવી. એક સામાન્ય આસનને અડેલી સોલંકી બેઠી હતી. તેની પાસે બીજું અસામાન્ય આસન ખાલી પડ્યું હતું. તેમાં બેસવાની મેનકાને પ્રાર્થના કરી તે બોલ્યો: “વિરાજો અહીં.”

તે બેઠા પછી સામાન્ય આસનમાં સોલંકીએ સ્થાન લીધું. “હવે કશી ઉણપ લાગે છે?”

“ઉણપ?” મેનકા સરિમત બોલી: “સોલંકી! આટલું બધું માન મને શા સારુ અપાવો છો?”

“જેને યોગ્ય જે છે તે તેને મળવું જોઈએ.” સોલંકી વિવે-

કથી બોલ્યો: “ પરમેશ્વરી! રાજહતની સાથે આપની છાપના સુવર્ણના સિક્કાઓ મોકલાયા છે. ”

“ શામાટે ? ”

“ ચાવડો રાજ એમ માની ન બેસે કે સિન્દુરસ્વામિની એ કોઈ લુંટારુ ટોળીની અધિષ્ઠાત્રી છે. ” સોલંકીએ ખુલાસો કર્યો: “ એટલા જ સારુ પાંચ હજાર વ્યાપકોની ભેટ અણહિલવાડની બિલ્લ પ્રજાને મોકલાઈ છે. ”

સોલંકી આગળ એટલું બધું સુવર્ણ આવ્યું શી રીતે ? શું ભગત-શેઠે લાવી આવ્યું હશે ? ભગતશેઠ આગળ રાજસત્તાઓ બની કરી શકાય એટલો બધો-અપૂર ધન ભંડાર હશે ?-આ વિચારનો અંત આવતો નહોતો.

“ આપ જાણતા હશે કે ભગતશેઠ મોજડીમાં અણહિલવાડના સિક્કા લાખ્યા હતા એ વખતે તેની હારે તેના માણસો હતા ! ”

“ હા, હું એમને બૂલી નથી. ”

“ એ માણસો આજકાલમાં અહીં આવી પહોંચશે. રાજના કાષાધ્યક્ષના હાથ નીચેના એ માણસો છે. એ લોકો માની બેઠા છે કે અણહિલવાડમાં ચાવડાનું રાજ રહેવાનું નથી. ”

“ એમના મગજમાં એવું ઠસાવનાર ભગતશેઠ હશે ! ”

“ આપે શી રીતે જાણ્યું ? ”

“ મારી અટકળ સાચી છે ને ! ” મેનકારાણી ગૂઢ વિચારી બોલી: “ સોના-રૂપાનાં અસંખ્ય સિક્કાઓ અહીં વહેંચાવા માંડે એ પરથી હું એટલું જ સમજી ન શકું કે તે બધું ક્યાંથી આવે છે. કોણ લાવે છે ! ”

સોલંકી હસીને બોલ્યો: “ એ માણસોને અહીં આશ્રય આપવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ”

“એટલી સળંગતા દાખવવી એ પણ એક પ્રકારનું ‘ધર્મ’પાલન છે.”

*

એ દિવસે વીત્યા છતાં ક્રોધાધ્યક્ષના માણસો સિન્દુરમાં દેખાયા નહિ; આથી સોલંકીને ચિન્તા થઈ. તેણે ભગતશેઠને બોલાવી પૂછ્યું: “તમે શું ધારો છો?”

“કાંઈ જ કહી શકાય નહિ.”

“પકડાઈ ગયા હશે?”

“એમ બન્યું હોય તો પણ આપણે શું?” ભગતશેઠે નિશ્ચિતપણે જવાબ આપ્યો: “સુરક્ષિત આવી પહોંચવું એમનું કામ છે. અહીં આવ્યા પછી એમને રક્ષણ આપવું એ આપણું કામ છે.”

વિચારગ્રસ્ત મેનકાએ અહીં આવતાં આ પ્રશ્નોત્તરી ધ્યાનથી સાંભળી હતી. તેને જોતાં જ સોલંકી અને ભગતશેઠ આસનમાંથી ઊઠ્યા.

“ભગતશેઠ! તમારી શક્તિ જોઈ હું પ્રસન્ન થઈ છું.”

“પરમેશ્વરી! આપની શક્તિ જોયા પછી શૌર્યચાહક નર-નારીઓ પ્રસન્ન થશે.”

“હવે તમે અહીં જ રોકાઈ જાઓ.”

“વાત એમ છે,” ભગતશેઠ હસીને બોલ્યા: “ક્રોધાધ્યક્ષના માણસો આજ સાંજ સુધીમાં અહીં આવી પહોંચે તો ત્યાં જવામાં મને કશી અડચણ જોવા નથી.”

સાંજ વીતી ગઈ, જેમની પ્રતિક્ષા થતી હતી તેઓ દેખાયા નહિ. ભગતશેઠે હવે અણહિલપુરમાં જવાનું હમેશ માટે મુલતવી રાખવું આ પ્રત્યક્ષ થયો.

પરોઢિયે ક્રોધાધ્યક્ષના માણસો સિન્દુરમાં આવ્યા એ જોઈ મેનકાએ ભગતશેઠને પૂછ્યું: “હવે તમારે વિચાર ફેરવવો પડશે, નહિ?”

“હા,” ભગતશેઠ બોલ્યા: “મને એમ થાય છે કે હજી એક આંટો ત્યાં થઈ આવું—”

કોષાધ્યક્ષના માણસોએ અણહિલપુરના સમાચાર કહી સાંભળાવ્યા હતા.

“અણહિલવાડની મહારાણીનું અવસાન થયું.” સાંભળતી વખતે મેનકારાણી, ચન્દ્રક સોલંકો અને ભગતશેઠને આઘાત પહોંચ્યો હોય એમ જણાતું હતું.

“અવસાન પૂર્વે મહારાણીએ શિલા અને ક્ષેમનાં લક્ષ્મ કર્યાં છે.” આ ખબર સાંભળતી વખતે મેનકારાણીનું હૃદય કપાતું હોય એમ લાગતું હતું.

“અવસાન સમયે રાજપ્રાસાદમાં મલ્લિકા હાજર હતી.” આ ખબર સાંભળવાથી સોલંકો ખડખડ હસ્યો હતો. તેનું આ હસતું ભયજનક હતું.

“કૈલાસ જ્યારે પ્રાસાદની બહાર નીકળ્યો તે વખતે મલ્લિકા તેની પાછળ ગઈ હતી. કૈલાસની સાથે આયુર્વેદાચાર્ય હતા, બીજા બે જણા પણ હતા. તેમની દરકાર રાખ્યા વિના ગાંડી બચડે તેમ તેમને તે ઉદ્દેશી બોલી હતી: “ક્ષેમકુમારના હૃદયને એમના માતૃશ્રી પારખી શક્યા નહોતા. શિલા યુવરાજને યોગ્ય નથી. એને યોગ્ય કોણ છે તે હું જાણું છું.”

આ સાંભળતી વખતે મેનકારાણીના મોં પરની નિરાશાની છાયા બેદાઈ હતી.

મલ્લિકાને ક્યા પક્ષની માનવી, આ પ્રશ્ન ભગતશેઠ અને સોલંકોને મુંઝવવા માંડ્યો.

‘અહીંથી ભૂગુપુર ઉપડી જવું. ત્યાં રહીને મલ્લિકા સંબંધમાં ખાતમી મેળવવી. જો તે શત્રુ પક્ષમાં મળી ગઈ છે, એમ જણાય તો ત્યાંથી સિન્દુર તરફ પાછા ફરી આવવું.’

-આ પ્રમાણે ભગતશેઠે નિર્ણય કર્યો. સોલંકીએ તેને અનુમોદન આપ્યું. મેનકારાણીએ કશો જ મત પ્રકટ કર્યો નહિ. ત્યાંથી ઊઠી તે ક્રાટગૃહમાં પોતાનું શયનસ્થાન હતું તેમાં જતી રહી.

“પ્રાસાદની દાસીને કોઈ યુવરાજ સ્વીકારે નહિ. કોઈ મહારાણી પોતાના પાટવી કુંવરના લગ્ન દાસી સાથે કરે નહિ. આમ માનવામાં મેં કેટલી બધી ભૂલ ખાધી!” શયનાગારમાંથી બહાર નીકળી આ બે જણા આગળ પાછી આવી પોતાના મનને ઉભરો તે ખાલી કરવા માંડી: “મને અભિમાન હતું કે હું કદી છેતરાવાની નથી. આ અભિમાન શિલાએ ખંડ્યું છે. મલ્લિકાને તેનો પંથ ભુલાવનાર પણ એજ જમ્બુસ છોકરી-બીજું કોઈ નહિ.”

જિન્દગીમાં પહેલી જ વાર પોતે છેતરાઈ છે, એમ માનવાથી તેનું મોં ઉતરી ગયું છે. તેણે અસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી છે તેનું પણ એજ કારણ છે, એમ જણાતાં ભગતશેઠે સોલંકીને ઉદ્દેશ કહ્યું: “નાહક શા માટે બળતરા કરે છે! શિલાએ જમ્બુસી કરીને પરિણામે શું પ્રાપ્ત કર્યું? આપણામાંથી કોઈને હાનિ પહોંચાડી શકી નથી. સિન્દુ-રસ્વામિનીએ સંતાપ શા સારુ કરવો જોઈએ!”

“રાજમહેલની એક સામાન્ય દાસી મને મૂર્ખ બનાવી ગઈ છતાં મને સંતાપ ન ઉપજે?” મેનકારાણીએ ધુંધવાટ વ્યક્ત કર્યો: “મને બળાપો થાય છે.”

સ્વસ્થ થઈ તે બોલી: “કાંઈ નહિ. મને છેતરનારને ભાન કરાવીશ કે હું કોણ છું, મારી શક્તિ કયાં સુધી પહોંચી શકે છે-”

“હમણાં સુધી આપે જાળવી રાખેલી શાન્તિ અમને મૂંઝવતી હતી.” સોલંકીએ મેનકાને ઉદ્દેશી કહ્યું: “મહારાણી! આપની આગ્રા પ્રાપ્ત થતાં અહીંના સેનાધ્યક્ષે અણુહિલવાડની ચારે દિશાએ ફરી વળશે.”

“જોઈએ, રાજદૂત શી ખબર લઈ પાછો આવે છે તે.” અશાન્ત હૈયે મેનકા પુનઃ ત્યાંથી ચાલી શયનાગાર તરફ જવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૦ મું ::

યુવરાજી પદ પામ્યા પછી

“ શહેરમાં શોકસૂચક દેખાવો થયે જાય છે. લોકહૃદયની લાગણીને જીતનાર મહારાણી જીવનને જીતી જતી રહી છે, આ મતલબનું વાક્ય અનેક રથજોમાં મેં સાંભળ્યું હશે!”

“માસીયા ! એ અદૃશ્ય આત્માને હું નિંદગીબર પ્રણામીશ્ચ. મારી મુંગી વાંછનાને સંતોષનાર એ જ હતા. કોઈ રાજરાણીએ આજ સુધીમાં કર્યું નથી એ એમણે કરી દેખાડ્યું છે. આધાર વિનાની છોકરીઓ વહુ બનીને અનેક શ્રીમંત ઘરોમાં ગઈ હશે પણ એવી કોઈ છોકરીને આજ સુધીમાં કોઈ શ્રીમંત ઘરે લાગણીવશ થઈને વહુ બનાવી સાંભળી છે ? શ્રીમંત ઘરની સ્વામિનીઓના સમૂહમાં જે કૃત્યને અપવાદ રુપે શોધવું કઠિન થઈ પડ્યું છે; એને રાજકુટુંબે આમંત્ર્યું છે—સ્વીકાર્યું છે. આ કોઈ ઓછા સાહસની વાત ન કહેવાય.”

શિલાએ યુવરાજી થવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હશે, એવી કલ્પના સુદ્ધાં ચંદા માસીના મનમાં જન્મી નહિ હોય.

શિલાના લલાટ લેખનેા ઉકેલનાર કોઈ જ્યોતિષવેત્તા તેનું આ ભવિષ્ય કહી શક્યો હોત તો આનંદિનીના પક્ષમાં સામેલ થઈ ચાવડા

રાજકુટુંબ વિરુદ્ધ કાવત્રામાં ભાગ લેવાનો વિચાર સુદ્ધાં પોતે કર્યો નહોતો એમ ચંદા માસીએ પોતાના સંબંધમાં માનવું પડ્યું.

પોતાના ભત્રીજા નંદ અને બાણી શિલાના સુખ માટે પોતે અવિચારી, ઉતાવળે માર્ગ લીધો હતો એમ જણાતાં હવે તેના મનમાં પશ્ચાતાપ થયો.

બાણીને ઉદ્દેશી તે બોલી: “તે દિવસે ક્ષેમને આંચ આવે એવું કૃત્ય કરવાની તારી અનિચ્છાનું રહસ્ય હવે હું પુરેપુરું પામી શકી છું. સંતાનોને સુખી કરવાની અભિલાષા પાર પાડવા સારુ નિન્દનીય કૃત્યો આચરનાર વડિલોમાંની હું એક શા માટે ન કહેવાઉં!”

માસીનો પશ્ચાતાપ સાંભળી બાણીનું હૃદય આનંદાવેશથી ઉભરાવા માંડ્યું.

ક્ષણભર વિચારી તે બોલી: “માસીબા! તમારા આ પશ્ચાતાપથી નંદ વંચિત રહેવો જોઈએ નહિ.”

“એનું ભવિષ્ય હવે હું તને સોંપું છું.” માસીએ ગળગળી થઈ કહ્યું: “દિકરી! હું તારી મા છું. નંદ તારો બાઈ છે.”

“જુઓને, માસીબા!” શિલાએ સૂચવવા માંડ્યું: “તમે આનંદિનીને પત્તો મેળવો તો બધાં સારાં વાનાં થઈ જાય.”

“ઓય, ઓય! એમ થઈ શકતું હોય તો બીજું શું જોઈએ.” પોતાના બે હાથ ઉછાળી કપાળ સુધી લઈ જઈ માસીએ પોતાની નિર્જળતા પ્રકટ કરવા માંડી: “આનંદિની ક્યાં જતી રહી છે, એ અહીં કોણ જાણે છે!”

“કદાચ એ પોતે જ તમારે ત્યાં આવશે.”

“ત્યારે તો હું એને એવી જાળમાં લઈશ કે સાત જન્મના સુધી મને યાદ કર્યો કરે.”

“ધારો કે તમારે ત્યાં તે ન આવી તો!”

“તો શું ?” માસીએ પૂછ્યું: “તું કહે, મારે શું કરવું ?”

“મને શ્રદ્ધા છે કે મારા કહ્યા પ્રમાણે તમે કરી શકશો.” શિલાએ સહેજ વાર શોચી બોલવા માંડ્યું: “મહારાજની આજ્ઞા છે કે સ્ત્રી જાતિને પુરુષ કેદ પકડી શકે નહિ. તમે એને કેદ પકડી લાવશો તો એક પ્રતિપક્ષી ગુપ્તચારિકાને પકડ્યાનું માન મેળવી શકશો અને તમારે હાથે થવા પામેલું એ કૃત્ય આધક નહિ ગણાય.”

“આ તો તું મને મારાં પાપ ધોવાનો માર્ગ દેખાડી રહી છે.” માસી ગર્વથી બોલી: “એક વિશ્વાસુ સ્ત્રી-ગુપ્તચરની ભાણીનો હાથ ગ્રહણ કરનારને સહુ કોઈ અભિનંદન આપશે.”

“એ અભિનંદન પ્રાપ્ત કરવાથી યુવરાજનું અંતઃકરણ અભિમાનથી છલકાયા વિના નહિ રહે.” શિલાએ સાવેશ કહેવા માંડ્યું: “માસીબા ! એ વખતે મારા મોં પર કયું અભિમાન ઝળકતું હશે !”

“સદ્ગત મહારાણી વિશ્વેશ્વરી દેવીએ એક દેશસેવિકાની દિકરીને યુવરાજિપદ આપ્યું છે; આ પ્રમાણે જનતાની જીભને બોલતી કરી ન શકું તો ધુળ પડી મારા બુદ્ધિકૌશલ્યમાં.”

માસીના હૃદયનો આવેશ તથા તેના મોં પર પ્રકટેલી રતાશને પામી જવાથી શિલા પ્રસન્ન થઈ.

મધ્યાહ્ન ઉતરતી હતી, ઉષ્મા ઓછી થઈ હતી. રાજપ્રાસાદના એક ખંડમાં શિલા અને તેની ચંદા માસી વાતચીત કરતાં બેઠાં હતાં.

ગુર્જરેશ્વરીએ પોતાના અવસાન સમયે આનંદિત ચિત્તે શિલા અને યુવરાજના હાથ મેળવી આપ્યા છે, આ સમાચાર કોને પડ્યા કે તરત જ ચંદા રાજપ્રાસાદમાં દોડી જઈ પ્રત્યેક કાર્યમાં ભાગ લેવા માંડી હતી.

તે દિવસથી જ તેના મનમાં સ્વાભિમાન શરૂ થયું હતું: ‘હવે હું સામાન્ય પંક્તિની રજપુતાણી રહી નથી. સદ્ગત ગુર્જરેશ્વરી

મારાં વેવાણુ હતાં. આપોતકટ ચક્ર ચુડામણી યોગ મહાગંજ મારા વેવાઈ છે. માતૃભક્ત મનાતા આવડા યુવરાજની હું સામુ છું.’

આ પ્રમાણે પોતાનો ઉચ્ચ દરજ્જે માની મનમાં જ તે કુલાઈ હતી.

પોતાના ઘરમાં જગદંબાની જે શિષ્યમૂર્તિ પૂજા પામતી હતી. તેની સામે ધુંટણિયાભેર થઈ માથું નમાવી તેણે પોતાના ઉરનો આનંદ વ્યક્ત કરતાં પ્રાર્થના કરી હતી: “મારી બાણીનાં શુભ નિષ્ઠા-આચાર વિચાર અને કર્તવ્યપરાયણતાને તેં ન્યાય આપ્યો છે. હું વાંછતી હતી એથી અધિક મહત્વભર્યું કૃણ તેં તેને આપ્યું છે. દષ્ટિબિન્દુ સંકુચિત હતાં એવા જ હિન મારા પ્રયત્નો હતા. હું મૂર્ખ છું એ જ્ઞાન તેં જ મને આપ્યું છે. તું કૃણદાયિની છે, માયાનો સાગર છે. તારી શક્તિને કોઈ પામી શક્યું નથી. તારી આગળ હું ઉપહાસને પાત્ર બની છું, એ હું સ્વીકારું છું, ને ક્ષમા યાચું છું.”

પ્રાર્થનાની એ વાત તેણે આ પ્રસંગે શિલાને કહી.

‘માસીઆ બોળા છે. યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી શકે છે; છતાં બુદ્ધિના અભાવે મમતાના પ્રવાહમાં આંખો મિચીને તણાયા છે. એમને વશ કરવાનું કામ કોઈપણ બુદ્ધિશાળી માટે સહેલું છે. એમણે જે કાર્ય પોતાને માથે ઉઠાવ્યું છે તેને પુરું કરતાં પહેલાં એમના મગજમાં બીજી કોઈ વાત ઠસી જશે તો પંચાત થઈ પડશે.’

—વિચારી શિક્ષાએ તેને પૂછ્યું: “આનાંદિની માટે તમારો શો મત છે?”

“હવે મને એ લુચ્ચી લાગે છે.”

“એને મીઠી મીઠી વાતો કરતાં આવડે છે, એ તમે નથી જાણતા?”

“વખત પડ્યે ખુબ બગડી બેસે એવો કયાં નથી?”

“તમે એની સાથે સલુકાઈ જળવજો.”

—ચંદા માસીએ ઊભા થઈ કહ્યું: “લે, બેસ હવે હું જાઉં છું.”

“પાછા ક્યારે દેખાશે?”

શિલાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને બદલે પુનઃ બેઠા, બોલ્યા: “મારે મોઢું થાય છે. જો, ને, -બનતાં સુધી તો હું એક-બે દિવસમાં તારી આગળ આવી જઈશ. પછી તો હરીઝા.”

ફરી ઊભા થઈ જવા માંડ્યું. જતાં પહેલાં કહી ગયા: “તે કહી એટલી વાતો મારા લક્ષ બહાર જશે નહિ, એ માટે તું બેફિકર રહેજે.”

થોડી ક્ષણોમાં તો તે બહાર નીકળી શિલાની આંખ આગળથી અદૃશ્ય થયા.

એક વાર પત્તાએ શિલા આગળ આવી કહ્યું: “યુવરાજિ ! તને માહું ન લાગે તો કહું.”

“કહે, હું માહું નહિ લગાડું.”

“રામયુગના ધોત્રી આ યુગમાં પણ છે.”

“દરેક યુગમાં હોય છે જ.”

જવાબ તો આપી શકી, પણ મનમાં દવ લાગ્યો તેને રોકી શકી નહિ, બોલી: “મારા માટે બોલાયું હશે કે હું રાજમહેલની દાસી હતી-એજ વાત છે કે બીજી કાર્ષ?”

“એ ઉપરાંત કેટલી યે વાતો.” પત્તાએ તેને બધી વાતો સમજાવેલી માની કહ્યું: “તું ચાલાક છે. મારા મોંએથી બધી વાતો બોલાવે એવી મૂર્ખ, અધિરી કે રીસાળ નથી એ હું જાણું છું.”

“પત્તા ! નદીઓ અને સમુદ્રો બંધથી રોકાયા છે. જનતાની જીભને કાર્ષ બંધથી રોકી શકાર્ષ નથી.”

“મને ખબર છે.” લાગણી નીતરતા અવાજે પત્તાએ સલાહ આપી: “છતાં તારાથી બની શકે તેટલું કરજો”

બે દિવસ પહેલાં પત્તાએ આપેલી સલાહને તે વિસરી નહોતી.

‘આનંદિની કોણ છે એ વાતથી હવે રાજકર્મચારીઓ, યુવરાજ કે ન્યાયાશ્રય મહારાજમાં કોઈ અગળ રહ્યું નહિ હોય, એને કેદ કરવાનું કામ ચંદા માસી પાર પાડી શકે તો ઘણું છે. મારી નિંદા સાંભળવાથી દુભાયેલી પત્તા નિન્દકોને જડખાંતોડ જવાખ આપી શકશે.’ આ પ્રમાણે મન મનાવી શિલા ત્યાંથી ઉઠીને બીજા ખંડમાં જતી રહી.

ત્રીજા દિવસની મધ્યાન્હે ચંદા માસીએ રાજપ્રાસાદમાં આવી શિલાને કહ્યું: “ગઈ કાલે નંદ મારે ત્યાં આવ્યો હતો.”

“હે, સાચી વાત!—કાંઈ બોલ્યો?”

“હા કહેતો હતો—‘છૂપી રીતે આવ્યો છું.’—એકાદ બે બટિકા સુધી ઘરમાં રોકાયો હતો.”

“આનંદિનીને પત્તો એની પાસેથી મળ્યો હશે!”

“તેં કહી હતી એ બધી વિગત મેં તેને સમજાવી છે. જતી વખતે તે કહી ગયો છે ‘કાકી! ફરજ બળવવાની તક હું તમારી સામે હાજર કરીશ.’—એના શબ્દો પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખવામાં હવે કાંઈ હરકત લાગે છે?”

“ના, જરાય નહિ.”

“આજે હું વધારે વખત અહીં રોકાઈ શકું તેમ નથી, લે, તું તારે ખેસ.” કહી ચંદા માસી ગિભા થઈ બોલ્યા: “આનંદિની અણહિલવાડની સરહદ બહાર ગઈ નથી. એની હારે અણુનમ પરમાર પણ છે. એ લોકોએ તારા લગ્નની વાત સાંભળી છે તેઓ કોઈ બયાનક કાવત્રું કરવાની ગોઠવણ કરે છે. જેવા કાવત્રું શરૂ કરે તેવાજ હું તેમને જકડી લઈશ.”

“આ બધું તમારી આગળ નંદે કહ્યું હશે!”

“એણે કહ્યું છે ને એ જ બધું કરી દેવાનો છે.”

કાઈ જખરી જીત મેળવવાનો બાર માથા પરથી ઉતરતો હોય તેમ ઉત્સાહ વ્યક્ત કરતા માસીયા ઊભા થયા, બોલ્યા: “હવે હું જાઉં છું.”

એક ડગલું ચાલી મોં ફેરવી સૂચવવા માંડ્યા: “જોજો, હમણાં આ બધી વાતો મનમાંજ રાખવાની છે.”

“વારુ.”

“કાઈ આગળ કાંઈ ન બોલીશ.”

“હું તે કાંઈ મૂખ છું કે આવી વાત પ્રકટ કરવા માંડું!”

“ઠીક ત્યારે—” કહી માસીયાએ મોં ફેરવી ચાલવા માંડ્યું.

સીડી આગળ જઈ બોલ્યા: “હું જાઉં છું.”

પ્રકરણ ૨૧ મું ::

ઝંખના

રાત વીત્યે જતી હતી. મન્દ મન્દ પવન લહરીથી ડાલતી ઉઘાનની વૃક્ષડાળ એક ખીજથી અથડાતાં ધીમે ખખડાટ કાને અડળાતો હતો. શયનાસનમાં સુતેલી શિલા ઝાંધ પામી નહોતી. ખાબુના ખંડમાંથી ઝાંખો પ્રકાશ પટ પોતાના ખંડમાં પથરાયો હતો. એ તરફ ધ્યાન જતાં તે બેઠી થઈ. પોતાના અને ખાબુના ખંડ વચ્ચેના ખંધ ખારણાની ચિરાડ બેઠી એ અજવાળું આવે છે, એ પ્રતિત થતાં વાર લાગી નહિ.

“યુવરાજ જાગતા હશે?”

“એ વિના અજવાળું સંભવિત નથી.”

“ઊઠું, ચિરાડ આગળ જઈ ઊભી રહું, નિરીક્ષા કરું-શું કરે છે તે!”

“એકાન્ત રાતની શાન્તિથી મન સંતોષાતું હોય તો ખીબું શું જોઈએ? મુખ જોવાથી ઝંખના તૃપ્ત થતી હોય તો ખીબું શું જોઈએ.” મનના જે ઉંડાણમાંથી પ્રશ્નો પૂછાયા-ત્યાંથી જવાબ પણ આવ્યા.

મનનો અંતિમ ઉત્તર વિસ્તર્યો: “સહકાર, એ ગીત હોય તો

તેની પ્રાપ્તિ શ્રવણ કરવામાં. સાથી, એ ચિત્ર હોય તો તેની પ્રાપ્તિ નિરખવામાં.”

તરંગથી વિવશ થયેલી તે ઉભી થઈ, બંધ બારણાની ત્રિરાસ આગળ જઈ તેમાં દષ્ટિ ફેંકી.

શયનાસનમાં એક પડખું દબાવી ક્ષેમ જાગૃત પડ્યો હતો.

“શું કરે છે, એમ પૂછું?”

“વિચારવું સહેલું છે, આચારમાં મૂકવું કઠિન છે.”

એક ક્ષણે મન ઉતાવળું થતું હતું. બીજી ક્ષણે તે ધીમું પડતું હતું.”

તરંગના આન્દોલનોથી સ્વસ્થ થઈ યુવરાજને પ્રશ્ન પૂછવાની હામ પ્રાપ્ત કરી: “વિચાર કરે છે?”

જવાબ ન મળવાથી તેને ખિન્નતા અનુભવી પુનઃ પૂછ્યું: “યુવરાજ! હું કશું ન બોલું એમ તમારી ઇચ્છા છે?”

જવાબ પ્રાપ્ત થયો: “શું કહેવાનું છે?”

ધીમા સ્વરોમાં થયેલી આ વાતચીતનો ધ્વનિ બે ખંડની મર્યાદા બહાર જઈ શક્યો નહોતો.

મેં પર સ્મિત લાવી શિલા બોલી: “અંદરથી સાંકળ ઉઘાડો?”

“કેમ!” ક્ષેમે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું: “કામ છે કાંઈ-?”

“હા.”

“શું?”

“અગત્યની વાત પૂછવી છે.”

શયનાસનમાંથી નીચે ઉતરી બારણાં આગળ જઈ ક્ષેમે સાંકળ ઉઘાડી.

શિલા યુવરાજના શયનાસનમાં જઈ બેઠી. યુવરાજે તેનાથી એક હાથના અંતરે બેઠા પછી પૂછ્યું: “કહે, શી વાત કહેવી છે?”

“મારા ખંડમાં આવતા કેમ નથી?”

“આવીશ.”

“ક્યારે-કયા દિવસે ?”

“એ તો હું ય જાણતો નથી.”

“આશા રાખું ?”

“એ અનંત છે, શિલા !” ક્ષેમ બોલ્યો : “ખીજ કાઠ વાત પૂછવી છે ?”

“હા” શિલાએ કચવાતા હૈયે બોલવા માંડ્યું : “તમને સિન્દુર મોકલાશે એમ મેં સાંભળ્યું છે, ખરી વાત ?”

“હા, મારે જવાનું થશે એમ હું ય માનું છું.”

“ક્યારે ?”

“સમય નક્કી થયો નથી.”

કેટલીક ક્ષણો સુધી મૌન બેસી રહી. પછી, મોં પર સ્મિત લાવવાનો યત્ન કરી શિલા બોલી : “મને સાથે લઈ જશો ?”

“મહારાજની આજ્ઞા વિના ?”

“એટલું તમે કરો ન શકો ?”

“બલે” ક્ષેમે સહેજ કંટાળો વ્યક્ત કર્યો, બોલ્યો : “હું યત્ન કરીશ.”

વિશેષ વાતચીત કરવાની ક્ષેમની ઈચ્છા નથી, એમ જણાયું.

‘તું અહીંથી ઊઠી તારા શયનખંડમાં જતી રહે, શિલા ! તારી સાથે હમણાં વિશેષ વાતચીત કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. હું ગૂઢ વિચાર કરું છું.’

-ભાષા વિહોણું આ સૂચન પામી જવાથી શિલા યુવરાજના શયનાસનમાંથી નીચે ઉતરી પોતાના ખંડમાં આવી ટહેલવા માંડી. બે ખંડ વચ્ચેનું દ્વાર થોડી વાર પહેલાં જોણે ઉઘાડ્યું હતું તેણે તેને વાસી લીધું.

“મારા પ્રત્યે તિરસ્કાર જણાતો નથી. બોલાવું છું ત્યારે જવાપ પણ આપે છે. નિકટ આવવાનું કહું છું તે સાંભળી લે છે પણ આવતા નથી.” મનમાં જ તે બબડાવે જતી હતી: “એમની મનો-વૃત્તિને મેં પારખી નહોત તો મારી આશાનો કિનારો તૂટી પડત.”

આ રીતે સંતોષ પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો યત્ન પુરેપુરી સફળતા પામી શક્યો નહિ.

એકાન્ત શય્યામાં બેસવાથી એન ન પડ્યું. આથી ઓશિકું માથા હેઠળ ટેકવી તેણે પોતાના શયનાસનમાં શરીર લંબાવ્યું.

—“યૌવનની અશાન્ત રાત સોહાગ ગીત ક્યારે ગાશે?”

—“ગાશે, ક્યારેક પણ એણે એ ગીત ગાવું પડશે.”

પોતે વ્યાકુળ બનીને અંત્રિક્ષને પ્રાર્થના કરવાથી ધૈર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવો ભાસ તેને થયો.

*

પ્રભાત થયું. નિત્ય કર્મથી પરવારી તે પૂજા કરવા બેઠી. કાને અથડાયું: “ભાભી!”

સાંભળવાથી તે ચોંકી હતી. ચોંકવાનું કારણ સમજી શકી નહોતી.

એનો એ નિર્દોષ, કામળ સ્વર ફરી સંભળાયો: “શિલાબા! એ શિલાબા! બોલતા કેમ નથી?”

મિંચેલાં નેત્રો ઉઘડ્યાં. સુવિવેકના મોંમાંથી નીકળેલું ‘બા’ સંબોધન તેને ગમી ગયું હોય એમ લાગતું હતું.

પૂજાવિધિને અધુરી મૂકી ઉમંગભરે ઉભા થઈ સુવિવેકને ઉઠાવી બાથમાં બીડી શિલાએ ચુંબન કર્યું.

“અરે, અરે! યુવરાજિ!” બહારથી હમણાં જ અહીં આવી ઉભી રહેલી પત્નાએ હસવા માંડ્યું: “ભગવાનની પૂજાને તે આમ અધુરી મૂકાતી હશે!”

વિનોદ પારખી ગયેલી શિલાનાં નેત્રોમાં સ્મિત હસતું હતું. તેની બાથમાંથી છૂટી સુવિવેક પન્ના આગળ જઈ ઉભો હતો.

સોનાએ ખંડદારમાં પ્રવેશતાં કહ્યું: “શિલાબા! આપણા અધિકારીઓ દેખરેખ રાખે છે કે આંખો મિચી પડ્યા રહે છે?”

“કેમ, કાંઈ બન્યું છે?”

“ગઈ રાતે કોઈ એક અધિકારી પ્રાસાદમાં આવ્યો હતો. તેની સાથે યુવરાજ ટંકશાળ તરફ ગયા હતા. મોડો રાતે પાછા મહેલમાં આવ્યા. એ વખતે મહારાજ એમની સાથે હતા. તેમના મોં પર ચિંતા પ્રસરી હતી.”

—આ ખીના કહી સોના મુંગી ઉભી રહી.

ગઈ રાતે યુવરાજની વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિને શિલાએ પારખી નહોતી; તે હવે જ પારખી.

આનંદિની કાઠકાવત્રું કરવાની તૈયારી ગોઠવે છે એમ ચંદામાસી કનેથી તેણે સાંભળ્યું હતું.

શંકા જન્મી: “આનંદિની અને તેની મંડળીએ તેમનું કાવત્રું પાર પાડ્યું નહિ હોય!”

સોનાને ઉદ્દેશી બોલી: “મને કશી ખબર પડી નથી.” પૂછ્યું: “ટંકશાળમાં નવા જૂની ચર્મ છે?”

“મનેય પુરી ખબર નથી.” જવાબમાં સોનાએ કહ્યું: “ટંકશાળમાંથી કેટલુંય સુવર્ણ ઉપડી ગયું કહેવાય છે.”

એ કામ આનંદિની અને તેની મંડળીએ કર્યું હશે, એવી અટકળ કરવાની શિલાને ફરજ પડી.

સોનાએ કહેલી ખબર સાંભળવાથી પન્ના હેંપતાઈ હતી.

પ્રભાતકાળે પૂજા વખતે માઠા સમાચાર સાંભળવાથી શિલાના મોં પર ચિન્તા ફેલાઈ હતી.

પોતે યુવરાજિ હોવા છતાં પતિની નિકટ પહોંચી શકી નથી, આ વ્યથા તેણે રાતે અનુભવી અને પરણ્યા પછીની બંધનાવસ્થા થોડી ક્ષણે પૂર્વે-પ્રભાતે અનુભવી. પોતે અનેક પ્રકારના માન મર્યાદાથી બંધાઈ છે, એમ તેને જણાવા માંડ્યું.

કર્તવ્ય કરવાની ધગશને ફરજિયાત પોતે રૂંધી બેઠી છે, એમ પણ તેને જણાયું.

રાતે યુવરાજે પોતાના ખંડમાં શિલાને બોલાવી કહ્યું: “કોષાધ્યક્ષના હાથ નીચેના બે માણસો ટુંકી મુદતની રજા પર ઉતર્યા હતા, જેઓ ટંકશાળના અધિકારીઓ હતા. સમયસર તેમના સ્થાને તેઓ હાજર થઈ શક્યા નહિ. કોષાધ્યક્ષે બીજા એક અધિકારીને ટંકશાળનો વહિવટ સંભાળવા કહ્યું. નવા અધિકારીએ જવાબદારી સ્વીકારતી વખતે સોનું, ચાંદી, વગેરે ધાતુની પાટો અને સિક્કાઓ તપાસતાં કેટલીક સુવર્ણપાટ ઓછી હોવાનું જણાયું. આથી ગભરાઈ જઈ કોષાધ્યક્ષે મહાઅમાત્યની મુલાકાત લીધી ને એમની આગળ બધી જ બીના કહી સંભળાવી. આ વાત અમારાથી એક ક્ષણ પણ છુપી રાખવી અનુચિત માની કોષાધ્યક્ષ પોતે ગઈ રાતે અહીં આવ્યા હતા. હું એમની સાથે ટંકશાળમાં ગયો એ વખતે મહારાજ ત્યાં બેઠા હતા.”

“કોષાધ્યક્ષે મહાઅમાત્યની મુલાકાત લેતા પહેલાં કોઈ જવાબદાર માણસને રાજપ્રાસાદમાં મોકલ્યો હશે ને એન સાથે મહારાજ ટંકશાળમાં ગયા હશે!”

“પ્રાસાદ તરફ પાછા ફરતા હતા એ વખતે મહારાજે મારી આગળ આ મતલબનો ખુલાસો કર્યો હતો.” યુવરાજે શિલાના મોં સામે બોલ કહ્યું: “તારી તર્કશક્તિ વખાણવા જેવી છે.”

—હસ્તમિલન થયા પછી શિલાએ પોતાની પ્રશંસા સાંભળી હોય તો આ પ્રસંગે જ.

—પ્રશ્નસકના મોંમાંથી બીજી વાતો બહાર નીકળશે; એમાં એકાદ બે એવી યે હશે, જે સાંભળવાથી પોતે સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકશે એમ શિલાએ માન્યું.

યુવરાજના સુવાના ઝોરડામાં શયનાસનની મધ્યમાં તે અને શિલા બેઠાં હતાં. તેમની વચ્ચે એક વેંત જેટલું અંતર હોવા છતાં એક બીજાનાં અંગ સ્પર્શ પામ્યા વિના રહ્યાં નહોતાં. એ સ્પર્શથી યુવરાજના હૃદયમાં અસર થશે, એ અટકળ પર શિલાએ અનાયાસે આવવું પડ્યું હતું. પણ અર્ધો ઘટિકા સુધી બેસી રહેવા છતાં તારા-મૈત્રક જેટલું યે આકર્ષણ પામી શકી નહિ આથી નિરાશ થઈ તેણે પોતાની અટકળને નિરાધાર માનવી પડી.

ફિક્કા મોંએ ઉભી થઈ બોલી: “બેસો, યુવરાજ!”

“બંધ આવતી હશે!”

“હા,” પીઠ દેખાડી પોતાના ઝોરડામાં પગ મૂકતાં બોલી: “આંખો ઘેરાઈ છે.”

—આરણ્ય વાસી સાંકળ લગાડવાનું કામ યુવરાજના હાથે થવા પામે એ પહેલાં શિલાએ પોતેજ તેમ કર્યું.

“મારા પ્રત્યે તિરસ્કાર ધરાવતા નહિ હોય એમ હું માનતી હતી. આ વર્તનનો આદર સત્કાર લાંબા સમય સુધી થઈ શકે તેમ નથી.” આવેશવશ થયેલી તે પોતાના ખંડમાં શયનાસનમાં આવી સૂતી.

ધીરજ વેરણ બનીને હૃદયમાંથી નાસી છૂટશે એમ તેને જણાવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૨૨ મું ::

રાજસભામાં સિન્દુરનો દૂત

ભવ્ય ખંડમાં એક બાબુએ ગોળાકારમાં હારખંધ પુરુષો અને બીજી બાબુએ એજ રીતે સ્ત્રીઓ આસનારૂઢ જણાતાં હતાં. મહા-અમાત્ય, સેનાધ્યક્ષ, ધર્માચાર્ય, ધારાશાસ્ત્રી, કવિમહાશય, નાગરિક મંડળના અધિષ્ઠાતાઓ તથા રાજ્યના નાના મોટા અન્ય અધ્યક્ષો અને તેમનાં પત્નિઓનું નિરીક્ષણ કરી સભાના મધ્ય વિભાગમાં સિંહાસનની સમીપનાં આસનોમાં રાજદૂતે યુવરાજ અને યુવરાગિને બેઠેલાં જોયાં.

છડી પોકારાઈ, જયધ્વનિ ઉચ્ચારાયા, ને સહુએ પોતપોતાના સ્થાનમાંથી ઉઠી રાજનિયમ પ્રમાણે રાજને માન આપ્યું.

રાજની બેઠકની તદ્દન સમીપ રાણીની બેઠક હતી; જેમાં સદગત વિશ્વેશ્વરીની શિષ્ય મૂર્તિ મૂકવામાં આવી હતી. તેનું સર્વાંગ વસ્ત્રા-ભૂષણોથી આગ્રહાદિત હતું. લલાટમાં અખંડ સૌભાગ્ય સૂચવતું કુમકુમ ચિહ્ન દશ્યમાન થતું હતું.

મહારાજે સિંહાસનમાં સ્થાન લેતી વખતે રાજવિધિને માન આપ્યું હતું-આ બધું જોઈ રાજદૂત મનમાં પ્રસન્ન થયો હતો.

મહારાજને વિનંતિ થઈ: “સિન્દુરનો રાજદૂત સંદેશો લાવ્યો છે. આપની શી આજ્ઞા છે?”

આજ્ઞા સંભળાઈ: “સંદેશાની વિગત મેંએથી કહી સંભળાવે.”

આ જવાબ બેદરકારી ભર્યો છે, એમ રાજદૂતે માન્યું.

તેણે રાજને નમન કર્યું, જેનો રાજાએ સ્વીકાર કર્યો.

“જન સમુદ્ધે માન્ય રાખેલા વિવેકને અનુસરી આ રાજસભાને હું પ્રણામ કરું છું.” સભાજનોને નમન કરી રાજદૂતે સંદેશાની વિગત મેંએથી કહેવા માંડી: “પુરાણપુર પ્રગણું તેના હક્કદાર રાજા મનુ પરમારને સોંપી દો. અણહિલવાડમાં ભિલ્લ પ્રજાને ક્ષત્રિયોએ કચડવા માંડી છે તે સંબંધમાં સિન્દુરની સત્તાને મધ્યસ્થ રાખી બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરવા દો.”

અસંખ્ય નર નારીઓથી ભરચક સભાગૃહમાં ચારે બાજુએ હસાહસ શરુ થઈ. રાજાએ ગંભીર મેં રાખી તેમના પ્રત્યે નજર ફેરવવાથી ચોમેર શાંતિ પથરાઈ. મૌન ઉભેલા રાજદૂતને ઉદ્દેશી પૂછ્યું: “રાજસભા તમને સાંભળવા ઉત્સુક નથી એમ તમને લાગે છે?”

“રાજસભાએ રાજદૂતની હાંસિ કરી છે.”

“રાજદૂતની નહિ પણ તેણે આપવા માંડેલા સંદેશાની હાંસિ કરી છે, એમ કહો.”

“કાર્મ પણ સંસ્કારી રાજસભા સંદેશો સાંભળતી વખતે આવો અવિવેક કરતી નથી.”

“સંસ્કારી સંદેશો સાંભળતી વખતે, એમ બોલો.”

આ સાંભળી રાજદૂત ઝંખવાયો, હવે શું બોલવું તે ન સૂઝવાથી વિચારવા લાગ્યો.

રાજાએ પૂછ્યું: “બીજું કંઈ કહેવું છે?”

“અહીંના ભિલ્લોને પાંચ સહસ્ત્ર વ્યાપકો ભેટ મોકલ્યા છે.”

પોતાના આસન આગળ મુકાવેલી થેલીઓ પ્રત્યે રાજદૂતે રાગનું ધ્યાન ખેંચ્યું: “આપ સ્વીકારી લેશે! એવી આશા રાખવામાં આવી છે.”

કાંઈપણ ખોલ્યા વિના મૌન ખેસી રહેલા કેટલાક સભાજનો રાજદૂતને ચિત્તભ્રમ માની જોતા હોય એમ જણાતું હતું.

સભામાં ખેઠેલા બિલ્લનાયકોએ દૂત સાંભળે તેમ એકબીજાથી વાતચીત શરુ કરી.

“જોઈ આ યુક્તિ?”

“હવે જૂની ચર્ષ છે. દૂતને કહી દઉં-જેના તરફથી તમે અહીં પધાર્યા છો તે મંડળના સંખ્યોએ જ આ દેશમાં વર્ગવિગ્રહ સળભાવી મૂકવાનો કુચલન કર્યો હતો.”

“એમ પણ કહી દે-અખંડ આવડો અને બિલ્લનાયક કાલિભદ્ર કર્તવ્યબ્રષ્ટ થયા હોય તો તે ત્રીજા પક્ષને આભારી છે, જેનો સંદેશો તમે અહીં લાવ્યા છો.”

આ બે બિલ્લનાયકો પ્રત્યે રાજદૂતે નજર ફેરવી.

સભામાં ચારે બાજુએ કાલાહળ શરુ થયો હતો. એક નાગરિક તેની બાજુમાં ખેઠેલા એક જણથી વાતચીત આરંભી.

“મહારાણી અને યુવરાજ પર અણધાર્યું આક્રમણ કરનાર શંતુ-મંડળ કોણ છે એ હવે જણાઈ આવ્યું.”

“રાજનિયમનો ભંગ કરવાથી પાપ લાગતું ન હોત તો આ દૂતને કહી દેત-તને અહીં પાઠવનાર પક્ષ આગળ ત્વરાથી પાછો જા. એની ચાકરી છોડી દે.”

આ બે નાગરિકો તરફ રાજદૂતની નજર ફરી ગઈ.

શ્રી મંડળ ખેડું હતું તેમાંથી પોકાર સંભળાવા માંડ્યા: “આ આણસને અહીં ઉભો રહેવા દેવો એ પણ ઠીક નથી. એને અહીંથી

હાંકી મૂકેા. પૂજ્યપાદ મહારાણીનો પ્રાણ લેનાર અધમ મંડળના દૂતનું મેં જોવા અમે ઇચ્છતાં નથી.”

રાણાવેશમાં રાજદૂતે સ્ત્રી મંડળ તરફ જોયું.

“શું મેં લઈ અહીં આવ્યો છે. જા, અહીંથી—જેણે તને મોકલ્યો છે તેની આગળ જઈ કહી દે કે સમરાંગણનો આરંભ કરવો એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. એમને સંભળાવી દે કે યુદ્ધ કરનારનાં જીવન ખડગ જેટલાં ચક્રચકિત હોય છે. તમે શું લક્ષ્મી—કાંઈ અવતારમાં લડ્યા છો?”

આ તુચ્છકાર સંભળવા ઉપરાંત કેટલીય સ્ત્રીઓનાં ચક્ષુઓમાં પ્રદિપ્ત થયેલો અગ્નિ તેણે જોયો. તેનો રાણાવેશ સંતાપમાં પરિવર્ત્યો. મનમાં નીરવ ડાંખ વાગવા માંડ્યા.

સભાજનોમાં પ્રસરેલું વાતાવરણ રાજના લક્ષ બહાર રહ્યું નહોતું. તેણે રાજદૂતને સંતાપગ્રસ્ત ઉભેલો જોઈ ધીમા, શાન્ત અવાજે કહ્યું: “જેઠિ, સિન્દુરનો વ્યાપક.....”

રાજદૂતે પોતાના કટિપટના ગળવામાંથી એ સિક્કા બહાર કાઢી રાજના ચરણ આગળ મૂક્યા. એક રાજકર્મચારીએ તે ઉપાડી રાજને આપ્યા. એક સેનાનો અને બીજો રૂપાનો—બેય વ્યાપકો રાજએ ધ્યાનથી અવલોક્યા.

પછી, તેણે તે વ્યાપકો અમાત્ય, સેનાધ્યક્ષ, યુવરાજ, અગ્રાત-દળના અધ્યક્ષ વગેરેને જોવા આપ્યા.

“અહીં એક નર્તકી હતી તેની પ્રતિમા છે આ વ્યાપકમાં”

“એનું નામ મેનકારાણી.”

“એ નાચનારી સિન્દુરની મહારાણી બની ગઈ?”

“જગતનું એ એક વૈચિત્ર્ય છે, ભાઈ”

“અહીંના બિલ્લોને એ શું સમજી ખેડી હશે !”

વ્યાપકોને તપાસી જનારા રાજકર્મચારીઓના મોંમાંથી ઉદ્ગાર બહાર નીકળ્યા. બિલ્લ કુટુંબની એક સ્ત્રી મૂંગી રહી શકી નહિ. સ્ત્રીમંડળ વચ્ચે ઉભી થઈ રાજના મોં સામે જોઈ રોષાવેશમાં તે બોલી: “ભગવાન ! નાયનારીએ પાંચ સહસ્ત્ર વ્યાપકો મોકલી અમારા લોકોની ક્ષેત્રી કરી છે. આપની આજ્ઞા હોય તો હું આ દૂતદ્વારા ઉત્તર પાઠવું.”

બિલ્લનારીને આવેશથી ધ્રુજતી જોઈ મહારાજનું મન હસ્યું. રાજના જવાબની રાહ જોવા ન રોકાતાં બિલ્લનારીએ દૂતને ઉદ્દેશી પોતાના રુક્ષ સ્વરે કહેવા માંડ્યું: “અલ્યા ! મારા સામું આમ જો—” થેલીઓ તરફ પોતાનો એક હાથ લંબાવી બોલી: “આ કાચળા તારી નાયનારી આગળ પાછા ઉપાડી જા. કહેજે—તેં મોકલી છે એટલી રકમ તો એક ગામડું ભાંગી સહેજે હું એકલી લાવી શકું તેમ છું.”

પ્રત્યેક સભાજનનું લક્ષ આ વૃદ્ધ બિલ્લનારીએ પોતા પ્રત્યે ખેંચ્યું હતું. તેનો રોષ સામાન્ય દરજ્જાની વ્યક્તિથી ખાળી શકાય તેમ નહોતો. તે અવિશ્રાંત આગળ બોલી: “અમારે ગામ ભાંગવાની જરૂર રહી નથી. ચાવડાના રાજમાં કશે ભેદભાવ અમે અનુભવ્યો નથી, ભગવાન વનરાજના વખતથી હું જોતી આવી છું—કાંઈ બિલ્લે નોકરી મેળવતાં મુશ્કેલી વેડી નથી. આ રાજ્યએ મારા છોકરાને મોટું વેતન આપ્યું છે. મારા ઘરમાંથી દસ સહસ્ત્ર વ્યાપક હું એકલી કાઢી આપું.”

રાજ્યએ વૃદ્ધ બિલ્લનારીને સાશ્વત પૂછ્યું: “માણ ! આપ કોણ છો, મને કહી શકશો ?”

“મને એમ થાય છે કે મારી ઝોળખાણ ન આપું તો સારું.” વૃદ્ધ નારી ક્ષોભવશ્ચ થઈ બોલી: “ભગવાન ! હું એ મૂર્ખ છોકરાની આ છું, જેને આ રાજસત્તાએ સહસ્ત્રો વ્યાપકો આપ્યા છે.”

“છોકરાનું નામ શું, મા!”

“નામ?” વૃદ્ધ નારીએ અટ્ટહાસ્ય કર્યું, બોલી: “છોકરો પોતાની ફરજ ભૂલ્યો છે ત્યારથી જ એનું નામ હું ભૂલી ગઈ છું.”

સભામંડપના એક ખૂણામાંથી કોઈ બોલ્યું: “ભિક્ષનાયક કલિભદ્રની મા! તારી આજની હિંમતે તારા પુત્રનું કલંક ધોયું છે.”

એ વૃદ્ધ સ્ત્રી કલિભદ્રની મા છે એ જાણવાથી પ્રત્યેક સભાજને તેના પ્રત્યે ભાવભરપૂર દષ્ટિ પ્રસારી.

આ સાક્ષાત્કાર અનુભવી રહેલો રાજદૂત મોં નીચું રાખી ઉભો હતો. સંદેશાની અધુરી વિગત સાંભળનાર પ્રત્યેક સભાજને શેષ રહેલી વિગત પારખી છે, એમ હવે તેણે માનવું પડ્યું.

સંદેશાનો જવાબ સુધ્ધાં તેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે એમ પણ તેને જણાયું.

પાંચ સહસ્ત્ર સુવર્ણ વ્યાપકોની ભેટનો તિરસ્કાર અને એ ભેટ પાઠવનાર સિન્દુરસ્વામિની મેનકારાણીની નિન્દા સાંભળવાથી તેના હૃદયમાં સખત આઘાત પહોંચ્યો હતો. તેણે રાજના મોં પ્રત્યે નજર ફેરવી વિનિત ભાવ વ્યક્ત કર્યો, બોલ્યો: “મને સંદેશાનો જવાબ મળ્યો છે.”

ક્ષણાંતે સ્વસ્થ થઈ કહ્યું: “મહારાજ! પુરાણપુરના રાજ મનુ પરમાર પાસેથી આપે અને આપની પ્રજાના સર્વે અગ્રેસરોએ યુદ્ધ માગ્યું છે. મને શ્રદ્ધા છે કે આપની યુદ્ધમાગણીનો સ્વીકાર થશે.”

આ ઉપસંહાર પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી રાજાએ કૈલાસને આગ્રા કરી: “રાજદૂતને તમારા રક્ષણ નીચે સોંપું છું. એમને વિદાય કરી દો.”

અચાત સૈનિક દળના અધ્યક્ષે મ્યાનમાંથી ખડગ બહાર ખેંચી પોતાના શિરસ્ત્રાણ સુધી લઈ જઈ તેને પુનઃ મ્યાનઘ્રસ્ત કર્યું.

રાજદૂત પ્રત્યે ઉશ્કેરાયેલા સભાજનોએ તેને સુરક્ષિત માની પોતપોતાનો આવેશ મનમાં શમાવવાની ફરજ પડી.

પ્રકરણ ૨૩ મું ::

જનતાએ ત્યક્ત માનેલાં

“ધરમાં કંકાસ થવાથી અન્નમીલ ક્યાંક જતો રહ્યો. જંબુક તેને શોધવા ગયો હતો. આપનો પત્તો ન મળવાથી તે ઘેર આવ્યો. એક દિવસે ખબર પડી કે અન્નમીલે તળાવમાં કુદી પડી આત્મ હત્યા કરી હતી. આ ખબર સાંભળવાથી ભિલ્લોના એક સમૂહે અન્નમીલને ઝુપડે આવી ઉભા અને જંબુકને ધમકી આપી—રેણુ અને તેના છોકરાને ધરમાં રાખશે. તો એકપણ ભિલ્લકુટુંબ તમારી જોડે વહેવાર રાખશે નહિ. નાતની આ ધમકી કારગત નિવડી મા અને ભાઈની રજા મેળવી દુભાતે હૈયે આંસુ ભરી આંખે રેણુએ પોતાના બાલપુત્ર સાથે માથાપનું ધર છોડ્યું. એ સોમપુર આવી છે. મહાનુભાવ ! મારી સાથે ચાલો.” શ્રીધરે સુભદ્ર આગળ આવતાંવેત કહેવા માંડ્યું : “દાદીમાનું શરીર લથડ્યું છે. સાંભળી શકતા નથી. બોલાતું નથી. રેણુ એની ચાકરી કરવા તૈયાર થઈ હતી; પણ આવડાના કુલ ગોર બાહ્યે લોકનિન્દાથી ડરી જઈ તેને દાદામાની સેવા કરવા ન દીધી.”

શ્રીધર અવિશ્રાંત બોલ્યો: “ મહાનુભાવ ! તમે કેમ કાંઈ બોલતા નથી ! શું તમે વાચ્યા ખોઈ છે ? ન બોલશો. હું તમને બળાત્કારે બોલાવવા આવ્યો નથી, સાથે તેડી જવા આવ્યો છું. કાળજી કંડી ઉઠે એવા મેણાં ટોણાં મુંગે મોંએ સાંભળી રહેલી રેણુ ધરની એક બાજુની ઓરડીમાં દિવસો વિતાવે છે. છોકરો રડે છે કે તરત જ તેનો નાજુક હાથ પકડી તેને પોતાના બોળામાં ખેંચી રેણુ કહે છે-શું કામ રડે છે, નીર ! તારા આંસુ લુછનાર તારો બાપ અહીં ક્યાં છે ? ”

મુંગે મોંએ સુભટ્ટ ઉઠ્યો, શ્રીધરની સાથે સોમપુર તરફ રવાના થયો.

સોમપુરમાં ધર આગળ પહોંચ્યા. ગામજનોને ધરની ઓસરીમાં સુમસામ બેઠેલાં જોયાં. પરિસ્થિતિ અવલોકતાં તેમનાં મોં ફિક્કાં પડ્યાં. એક જણ બોલ્યો: “ શ્રીધર ગયા પછી દાદીમા એકાદ પ્રહર જીવ્યા હશે. મહાનુભાવ ! નિર્માણ મિથ્યા થતાં નથી. તમારો ને એમનો અતિમ મેળાપ નિર્માયો નહિ હોય. ”

સુભટ્ટ ઓસરીમાં જઈ બેઠો. ક્યાંય સુધી બેસી રહ્યો.

“ મહાનુભાવના હૈયે પથ્થર જડ્યા છે. ”

“ આંખમાં આંસુ સરખું ય જણાતું નથી. ”

“ પૌત્રને હાથે દાદીમા અમિસંસ્કાર પામ્યા હોત તો ઠીક કહેવાત. ”

“ પૌત્રમાં ને પુત્રમાં તમને કશો ફેરફાર લાગતો નથી ? ”

“ આ વખતે મહાનુભાવના પિતા જીવતા હોત તો એમનું રુદ્ધ સાંભળી આપણાં હૈયાં હાથ રહી શક્યાં હોત ખરાં ? ”

“ ક્યાં આ છોકરો ને ક્યાં એનો બાપ. ”

“ આ છોકરાએ કુળને લાંઘન લગાડ્યું છે. એની ગેરહાજરીમાં ડોસી મરી ગઈ એ જ સારું થયું. છોકરો અહીં હોત તો ડોસીની હાઠડીમાં આખું ગામ આવત ખરું ? ”

ઓસરીમાં બેઠેલા ગામજનો વચ્ચે ધીમા અવાજે આ વાતચીત થઈ હતી. સુભટ્ટના કાન સુધી પહોંચી હતી કે કેમ, એ સમજાયું નહોતું.

ગામજનો વિખેરાઈ પોતપોતાને ઘેર ગયા ત્યાં સુધી સુભદ્ર એક જ જગાએ મૌન બેઠો હતો; અન્ય મનસ્ક બની બેઠો હશે !

રેણુ ઝોસરીમાં આવી સુભદ્ર સમીપ ઉભી રહી. તેણે નીરને કાંપે બેસાડ્યો હતો. તેમની સામે સુભદ્રે આંખ ઊંચી કરી બેથું કે તરતજ રેણુ પોતાના છોકરાને બોળામાં લઈ નીચે બેઠી, રડવા માંડી.

દાદીમાની ઉત્તરક્રિયા કરવાની ઉત્સુકતા કુળગૌરે દર્શાવી ન હોતી. પ્લાહણેએ ઉદાસીનતા બતાવી હતી. સોમપુરના એક શાસ્ત્રજ્ઞ પ્લાહણે નીકરતાથી સુભદ્રના એ કાર્યમાં પુરતો સહકાર આપવાથી અન્ય પ્લાહણેએ તેને અજ્ઞાન, શાસ્ત્રોદ્ધી, લાલચુ, અને ધર્મબ્રજ વગેરે વિશેષણોથી નવાજ્યો હતો.

એક રૂઢિચુસ્તે મહાનુભાવ સમીપ ઉપસ્થિત થઈ કહ્યું હતું : “ બિલ્લ છોકરી અને તેના બાળકને ઘરમાં રાખશે તો નાત તમારી સાથેના સર્વ પ્રકારના વહેવારો બંધ કરશે. ”

લોકનિન્દાથી ત્રાસી સુભદ્રે એક દિવસે પોતાના ચુસ્ત ભક્તોને બોલાવી જણાવ્યું હતું : “ આપણી નાતજાતને બાંધી રાખનાર રિવાજોએ ઈશ્વરનાં સંતાનોને ત્રાસ, સંતાપ ભેટ કર્યાં છે. આ ભેટ સ્વીકારતાં ડરે છે તેઓ ત્યક્ત બને છે. મારો અંતરાત્મા મને કહે છે, અર્થદગ્યોની ભેટ સ્વીકારનાર મુર્ખ છે, કાયર છે, પ્રભુત્વનો હિંસક છે. ”

ખીજે જ દિવસે નિન્દકસમૂહથી ત્રાસેલો સુભદ્ર રેણુ અને પોતાના બાળકને સાથે લઈ ભૂગુપુર જતો રહ્યો.

કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી તેણે પોતાના ઘર સામેની હવેલીમાં ભગતશેકને ટહેલતો બેઠો. થોડીવારે તોડે ઝરુખામાં આવી સુભદ્રને હાક પાડી કહ્યું : “ મહાનુભાવ ! અહીં રહેવા આવ્યા છો ? ”

“ શું કરીએ ? ” સુભદ્રે નિર્દોષ હસી જવામ આપ્યો : “ પદ્મચુત થયો છું ત્યારથી રાજકર્મચારીઓએ મને વિસારે પાડ્યો છે અને બિલ્લકન્યાનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યારથી જનતાએ ત્યક્ત માન્યો છે. ”

“ ઉપર આવો ને. ”

“ આવું છું. ”

ભગતશેઠ ટહેલતા હતા એ ખંડમાં તે એકલા જ હતા. સુભટ્ટને ખંડકાર આગળ ઉભેલો જોતાં જ ભગતશેઠે સામે જઈ તેને અંદર પ્રવેશાવ્યો. માનથી ખેસાડી રાજકારણને લગતી ઉપરછલી વાતચીત કર્યા પછી ભગતશેઠ બોલ્યા : “ ક્ષત્રિયો અપમાન સહી શકે નહિ, એમણે સહેવુંય ન જોઈએ. હું વેપારી છું, અનેક પ્રદેશમાં ફરી આવ્યો છું. આ દેશમાં છે એવા ધમંડી વેપારીઓ મેં ક્યાંય જોયા નથી. વર્ષો પહેલાં અહીંના વેપારીઓએ મને શુદ્ધ ક્ષી તિરસ્કાર્યો હતો. એ જવાબા હજી મારા હૃદયમાં શમી નથી. ”

આ મતલબની વાતો સુભટ્ટે મુંઝે મોંએ સાંભળી લીધી. તે દિવસે મહત્વની વિશેષ વાતચીત થઈ ન હોતી.

મધ્યાન્હ વીત્યે ભગતશેઠ અને સુભટ્ટ એકબીજાને દરરોજ મળવા માંડ્યા. પ્રત્યેક મેળાપ વખતે ભગતશેઠના મોંમાંથી એક જ બાબતને અનુસરતી વાતચીત સાંભળવા મળી હતી.

સુભટ્ટે સંદેહવશ થઈ મનમાં વિચાર્યું : ‘ ભગતશેઠનું હૃદય ઉજળું નથી. તેના મનમાં અણહિલપુરના વૈશ્ય વેપારીઓ પ્રત્યે વૈરવૃત્તિ છે. યોગ મહારાજે આ ધનાઢ્ય શુદ્ધને રાજમંડળમાં બેઠક આપી ગંભીર ભુલ કરી છે. જે રાજકર્મચારીઓ આ વ્યક્તિને રાજ-ભક્ત માની રહ્યા છે તેઓ છેતરાય છે. જે નાગરિકો આ દાંભિક નરને રાષ્ટ્રનેા હિતેચ્છુ માને છે તેઓ ભ્રાણા છે. ’

તેણે નિર્ણય કર્યો : ‘ હું અણહિલવાડનો છુપો શત્રુ છું એ છાપ આ માણસના મનમાં અંકિત કરવી જરૂરી છે. હું સદાયના અભાવે મુંગો રહ્યો છું એમ પણ આ ધનાઢ્યના મગજમાં મારે કસાવવું જોઈએ. ’

નિત્ય નિયમાનુસાર મધ્યાન્હ વીત્યે સુભટ્ટ ભગતશેઠને મળ્યો.

“કેટલાક વખત પહેલાં મેં અણહિલપુરની વ્યાખ્યાનપીઠમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું; એ તરફ કૈલાસે રાજકર્મચારીઓનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે.”

“તમારા વ્યાખ્યાનની વાત મેંય સાંભળી હતી. તમે સાચું બોલ્યા હતા. હું ય તમારા મતને મળતો થાઉં છું.”

“સિન્દુરનો રાજદૂત તિરસ્કાર પામી પાછો ગયો. એ તમે સાંભળ્યું ?”

“એ વાત આખા ભૂગુપુરમાં ફેલાઈ છે.”

“તમે માનો છો, આવડાઓ યુદ્ધ કરવાથી ફાવશે ?”

“એમાં આપણે શું કરી શકીએ ?” સુભદ્રે જવાબ આપવા માંડ્યો : “હું તો ધ્રુવ છું કે અહીંના રાજમંડળને કુમતિ સુઝે ને તેઓ યુદ્ધમાં હોમાઈ જવા પામે. એ વિના આ દેશના રાજકર્મચારીઓ, વેપારીઓ અને નિંદા કરવાથી ટેવાયેલા રૂઢિચુસ્ત નરનારીઓનાં સાનભાન ઠેકાણા પર આવવાં અશક્ય છે.”

સુભદ્રે હૈયાવરાળ બહાર કાઢી છે; આ દેશનાં રાજ, સમાજ સર્વેનું નિકંદન તે ધ્રુવ છે. એમ માની ભગતશેઠના મોં પર હર્ષ પ્રસર્યો.

“હું નીચ માણસ છું એમ તમને લાગતું નથી ને ?”

“એટલે જ મને તમારા પ્રત્યે ખેદ ઉપજે છે.”

“મારે નીચ બનવું જોઈએ, એમ તમે કહો છો ?”

“જેઓ આપણા પ્રત્યે ઉંચો વર્તાવ રાખી શકતા નથી તેમના પ્રત્યે આપણે નીચ બનવું જોઈએ.”

“તમે કેમ બનતા નથી ?”

“ધન જોઈએ તો.” સુભદ્ર હસ્યો, બોલ્યો : “પુરતા ધન વિના પુરી નીચતા વાપરી શકાય નહિ.”

“કહો, તમારી શી ધ્રુવ છે ?” ભગતશેઠે ગંભીરતાથી પૂછ્યું : “તમારે યુદ્ધનો લાભ ઉઠાવવો છે ?”

“ખીન્ને લાભ મારે જોઈતો જ નથી.” સુભદ્રે જવાબ આપ્યો : “આ આખા રાજ, સમાજનો વિનાશ થતો હોય તો.”

ખંને જણા મુંગા રહ્યા. કેટલાક વિચારે પછી ભગતશેઠે કહ્યું : “તમારા અનુયાયીઓની એક સેના ઉભી કરો. કેટલાક સૈનિકોને એકત્ર કરી શકશો ?”

“હજારથી પંદરસો.”

“એટલી બધી લાગવગ છે ?”

“છે અને તેનો હું ઉપયોગ કરીશ. પણ જાહેર રીતે નહિ.”

“છુપી રીતે ?”

“હું તમને સમજાવું.” સુભદ્રે પોતાની એક યોજના કહી સંભળાવી, પૂછ્યું : “તમને કેમ લાગે છે ?”

જવાબમાં ભગતશેઠે બોલ્યા : “તમારી યોજનાથી એકા સારે બે કામ થવા માંડશે. યુદ્ધ સ્વીકાર્યાથી આ દેશની દુર્દશા થશે એ મતલબનો પ્રચાર થવાથી સાધનસંપન્ન વૈરથો અહીંથી હિજરત કરશે અને તમારી સેના પણ ઉભી થશે.”

આ બધી વાતચીતનો સાર લાગ સુભદ્રે રેણુને કહી સંભળાવ્યો.

રેણુ બોલી : “ચક્રાઈ લાવનારનાં નામ સાંભળ્યાં એ વખતે મનમાં થયું, આપણે સોમપુર જોવી જાગીરના સ્વામી છીએ; છતાં સો માણસોને પોષવાનો બોલે ઉઠાવી ન શકીએ તો અણહિલવાડ પર ચક્રાઈ લાવનાર મનુભા, મેનકારાણી અને ચન્દ્રક સોલંકી પાસે મોટી સેના અને શસ્ત્રસરંજામ આવ્યાં ક્યાંથી ?”

સુભદ્રે હસ્યો, બોલ્યો : “કાઈ ધનાઢ્ય વ્યક્તિએ એમના હાથમાં યુદ્ધ મૂક્યું છે.”

રેણુએ કહ્યું : “જેને પારખવાનો આકરિમક સંજોગ પ્રાપ્ત કરવા તમે ભાગ્યશાળી થયા છો.”

પ્રકરણ ૨૪ મું ::

ઘષણુ

નૃત્યવિહારમાંથી કેદ કરી કૈલાસે સાથે રાખ્યો હતો તે-
ચોકિયાતે બહારથી આવતાંની સાથે જ કૈલાસને ઉદ્દેશી
કહ્યું : “ થોડા વખત પહેલાં અહીંની વ્યાખ્યાનપીઠમાં ભગતશેઠે
વ્યાખ્યાન કર્યું હતું તે સંબંધે જનતામાં બે મત હોય એમ લાગે છે.”

“ તારા જાણવામાં આવ્યા હશે ! ”

“ હા. ” ચોકિયાતે જવાબ આપ્યો : “ એક વર્ગ કહે છે-શેષકરણ
શેઠ સિવાય બીજો એક પણ ધનવાન ભગતશેઠની સ્પર્ધા કરી શકે
તેમ નથી. ભગતશેઠ પ્રત્યે રાજકર્મચારીઓ મંદ દેહવશ નથી. એને
રાજપ્રિય માનવામાં આવે છે. અહીંના નાગરિકોમાં એની પ્રતિષ્ઠા
છે. યુદ્ધકાળ નિમિત્તે યોગ્યેલી સમિતિમાં એને ચુંટવામાં આવ્યો
છે. આ દેશનાં રાજ-પ્રજા વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ એના જોયે શ્રીમંતે
કદાપી ન કરે. ”

સહેજ વિશ્રમી તે આગળ બોલ્યો : “ કૈલાસદેવ ! આથી ઉલટો
પ્રચાર પણ ભગતશેઠના વ્યાખ્યાને કર્યો છે. ”

કૈલાસે પૂછ્યું : “ તું કયા કયા સ્થાનોમાં ફરી આવ્યો ? ”

જવાબમાં ચોકિયાતે કહ્યું : “ માછીવાડ, રાયપુર, હિરણ, પરમ અને સોમપુરમાં.” છીંક આવતાં મુંગો રહ્યો, સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો : “ આ ગામમાં અનેક ઠેકાણે એકત્ર થયેલા ટોળામાં મેં શું સાંભળ્યું- કહ્યું ?-અખંડરાજ અને કાલિભદ્રને અચોક્કસ મુદતની કેદની શિક્ષા કરનાર યોગ મહારાજે ભગતશેકને હજુ સુધી પકડ્યો કેમ નથી ? શું એના વ્યાખ્યાનનો હેતુ આપણા લોકોમાં ભય ફેલાવનાર નહોતો ?”

“ અણહિલપુરના કોઈ ચૌટામાં આ મતલબની વાતો થતી તેં સાંભળી છે ?”

“ હા, એકાદ ચૌટામાં નહિ, આઠ ચૌટામાં.” ચોકિયાતે મક્કમ જવાબ આપ્યો : “ અહીંના શુદ્ર વેપારીઓ ભગતશેકને ભયજનક બ્યક્તિ માને છે. વૈશ્ય વેપારીઓમાં કેટલાક કહે છે-ભગતશેક સંબંધે મૌન કેમ સેવાયું હશે ! રાજકર્મચારીઓના એક સમૂહમાં એના પ્રત્યે જરાયે સારો મત રહ્યો નથી.”

આ સાંભળી કૈલાસે પ્રશ્ન કર્યો : “ એ માણસ સંબંધે તારો અંગત મત શો છે ?”

“ ટંકશાળમાંથી સોનાની પાટો અને સિક્કા ઉચાપત કરનાર બે અધિકારીઓ ભગતશેકની જાળના શિકાર બન્યા હોવા જોઈએ.”

“ મારી સાથે રહી તર્ક કરતાં શીખ્યો ખરો.” કૈલાસે ચોકિયાતની પીઠ થાપડી કહ્યું : “ તેં એકત્ર કરેલી વિગતો પ્રમાણભૂત લાગે છે. તું એ જ કામ કર્યા કર, તને ફાવે તે ગામમાં ફર અને મહત્વની વિગતો પ્રાપ્ત કરી મારી આગળ આવી કહી જા.”

સાંજ થતી હતી. ચોકિયાત પોતાના અધિકારીની રજા મેળવી પોતાની ફરજ બજાવવા ઉપડ્યો.

વેશ પરિવર્તન કરવાનો કૈલાસે આરંભ કર્યો, એટલામાં યોગ-

મહારાજે મોકલેલો આજ્ઞાવાહક તેડું લઈ આવ્યો. કૈલાસે આરંભેલું કાર્ય પડતું મૂકી આજ્ઞાવાહક સાથે રાજમંત્રણાગૃહ તરફ જવા માંડ્યું.

મંત્રણાગૃહમાં રામ, યુવરાજ, યુવરાણી, શેષકરણ શેઠ, ઉપરાંત નિમંત્રિત રાજકર્મચારીઓ બેઠાં હતાં. કૈલાસે પોતાની બેઠક મેળવી કે તરતજ મહારાજના વિશ્રંભમંત્રીએ જણાવ્યું : “ ગઈ રાતે હું મારા અનુચરની સાથે ભોળાનાથના મંદિરે દર્શનાર્થે ગયો હતો. મંદિર બહાર વીસેક માણસોનું ટોળું ઉભું હતું. ટોળું એકત્ર થવાનું કારણ જણવાની જિજ્ઞાસા થવાથી મેં ટોળાને ઉદ્દેશી પૂછ્યું : ‘ અહીં કેમ ભેગા થયા છે ! ’

એક જણે જવાબ આપ્યો : ‘ મંત્રીજી ! આપ અહીં આવ્યા એ પહેલાં જોગમાયાએ પ્રત્યક્ષ થઈ ચેતવણી આપવા માંડી હતી. ’

‘ જોગમાયાએ દર્શન દીધાં હતાં ? ’ હું ચકિત થયો, પૂછવા માંડ્યો : ‘ શું કહી ગયા ? ’

‘ સિન્દુરયુદ્ધમાં સાથ આપનાર પાપભોક્તા બનશે; મારે કાર્ત્તવ્યે યુદ્ધને સહાય કરવી નહિ. મારી આજ્ઞાની અવગણના કરનારનું અકાળે અવસાન થશે. હું સાક્ષાત્ જોગમાયા છું-’ બીજો એક જણ ચેતવણીની વિગત કહી બોલ્યો : ‘ એ પ્રમાણે ચેતવણી આપી જોગમાયા અદૃશ્ય થયાં. ’

—કાર્ત્તવ્ય જોડ્યા વિના હું અને અનુચર મંદિરમાં ગયા, દર્શન કરી ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા. એ વખતે ટોળું અમારી નજરે પડ્યું નહિ. ”

વિશ્રંભમંત્રીએ સાંભળેલી ચમત્કારઘટના કહેવાઈ રહી કે તરતજ મહારાજે કૈલાસને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ આ ઘટના સંબંધે તપાસ કરજો. ”

થોડીવાર સુધી સહુ શાન્ત બેસી રહ્યા.

મહારાજે અગત્યનો એક નિર્ણય કહેવો શરૂ કર્યો : “ આવતી પરમે નિયુક્ત થયેલા મોરચા સંભાળવા સેનાધ્યક્ષોએ અહીંથી ઉપડવાનું છે. અગ્નમીલનું અવસાન થવાથી તેના પુત્રને એ સ્થાન સોંપવું એવી મારી ઇચ્છા છે. ” ક્ષણેકનાર મૌન રહી યુદ્ધની દોરવણી આપવા નીમાયેલી કાર્યવાહક મંડળી સંબંધે બોલ્યા : “ કેટલાક દિવસોથી ભગતશેઠ મને મળ્યા નથી. તે અણહિલપુરમાં છે કે કેમ એ બાબતની માહિતી સુદ્ધાં હું મેળવી શક્યો નથી. ”

યુવરાજિએ પોતાનો મત વ્યક્ત કર્યો : “ ભગતશેઠની જગાએ બીજા કોઈ લાયક રાજકર્મચારીની નીમણૂક કરવી જોઈએ. ”

કૈલાસે કહ્યું : “ મને તો એ માણસ પ્રત્યે વહેમ છે. ” તેણે નૃત્ય-વિહારના ચોકિયાતદ્વારા ભગતશેઠ સંબંધે પ્રાપ્ત કરી હતી એ સર્વે બીના હુંકારી કહી સંભળાવી. ક્ષણભર વિશ્રમી તે આગળ બોલ્યો : “ ભગતશેઠના ભાષણનો ધ્વનિ, ટંકશાળના અધિકારીઓનું ગુમ થવું, સુવર્ણપાટ અને સિક્કાનું ઉચાપત થવું, યુદ્ધનું કહેણ આવવું-વગેરે બાબતો પ્રત્યે વિચારવાથી હું એ અટકળે આવ્યો છું કે દેશ પર આવેલી બધી આપત્તિનું મૂળ ભગતશેઠ છે. એ ધનાઢ્ય વેપારીએ આજસુધી મહારાજના નિષ્પાપ હૃદયનો લાભ ઉઠાવ્યો છે. ”

“ તમારી અટકળ ખોટી નથી. ” યુવરાજિએ ભગત શેઠ સંબંધે કેટલાંય પ્રમાણો એકત્ર કર્યા હોય તેમ બોલવા માંડ્યું : “ એ માણસ અણહિલવાડનો સહુથી મોટો, છુપો શત્રુ છે એમ કહેતાં મને જરાય શ્લેષ થતો નથી. ”

આવતી કાલના સૂર્યાસ્ત સુધીમાં ભગતશેઠ ન દેખાય તો તેની જગાએ બીજા માણસને ગોઠવવો એમ નક્કી થયું.

*

‘ ભગતશેઠે કાર્યવાહક મંડળની બેઠકમાં હાજરી આપવી જોઈએ

કેમકે મંડળના અન્ય સભ્યો પેઠે એનું સ્થાન જવાબદારી ભરેલું છે. આ મતલબની ચર્ચા થયા પછી ભગતશેઠના સ્થાને અણહિ-પુરના એક શુદ્ધ વેપારીને ચુંટવામાં આવ્યા. ચૂંટાયેલો વેપારી માન, પ્રતિષ્ઠા અને જનતાનો આદર ધરાવતો હતો, આથી તે સામે વિરોધ થયો નહોતો.

સૈનિકોએ યુદ્ધપ્રયાણ શરૂ કર્યું એ વખતે ભુદી ભુદી જાતનાં વાળિત્રોનો ગગનભેદી નાદ થયો. શંખ કુંડાચો ને યુદ્ધપ્રયાણ સમયે જે વિધિ થતા હતા તે સર્વોત્તમ પાલન થયું. સૈનિકોએ ગળવેલી રણહાડથી આકાશના ગુંચળ ડોલતા હોય એમ જણાવા લાગ્યું.

પ્રાણી, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને શુદ્રે ભેદભાવ વગર દેશરક્ષણને સાથ આપ્યો હતો. વર્ગવિગ્રહ વખતે ભિલ્લો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે જે ક્ષણિક અણબનાવ પ્રવર્ત્યો હતો તેનો પડછાયો સુદ્ધાં અહીં દેખાતો નહોતો. અગાઉ ક્યારેક સામસામા આવી લડેલાં ટોળાં પરસ્પર એકત્ર થયાં હતાં. આ બધું નિહાળવાથી મહારાજ યોગનાં ચક્ષુ ગર્વે ઉભરાતાં હતાં.

“જેના માથા પર કાળ ભમતો હશે એને યુવરાજની સામે સશસ્ત્ર ઉભા રહેવાની કુમતિ સ્પર્શશે.”

“જંભુક અભિમન્યુ જેવો લાગે છે.”

“પાયદળનો અધ્યક્ષ એક ડોકરથી હસ્તિકુંભને ફેડી નાખશે.”

“મહાબલિ સુભદ્રા ! તારા ભાગ્યમાં સંગ્રામનો આ લ્હાવ નહિ હોય !”

“એની ખોટ દેખાઈ આવે છે.”

“સુભદ્રા અણહિલવાડનો સિંહ છે. એ જ્યાં હશે ત્યાંથી ગર્જના કરશે. એની ગર્જનાથી શત્રુઓના કાન બચી જશે; કાળજી નહિ બચે.”

“અરેરે ! આ માંગલિક અવસર વખતે મારો નાથ કારાગારના

સળિયા મરડી બહાર કેમ નીકળ્યો નથી ! અખંડ આવડાની પત્નિને કાઈ સદાય કરે. મારાથી આ દુર્ભાગ્ય જોઈ શકાતું નથી. આજસુધી મેં દયા યાચી નથી, આજે હું મારા હાથ પાથરું છું.”

“ રાજા ક્યાં છે ? ” એમ બાપડી વૃદ્ધ બીલડી અહીં ધસી આવી. એના હાથમાં ઝખકારા કરતી વજનદાર ફરશુ હતી. ચિત્તભ્રમ પેડે આબુબાબુ ઉભેલી માનવમેદનીને ઉદ્દેશી પૂછવા લાગી : “ તમે કાઈ રાજા આગળ લઈ જશો ? ” ચારે બાબુએ ધ્રુમવા માંડી, એના હૃદયનો આવેશ બગડાટ બન્યો : “ રાજા ! તારાં રાજબંધારણુ ને ન્યાય તારો પાસે રહેવા દે. અમને આ પ્રસંગે અમારા અંતઃકરણુને અનુસરવા દે. અમારા અંતઃકરણુમાં અમારો ભગવાન છે. અમે એનેજ અનુસરશું. મારા છોકરાના કપાળે આ યુદ્ધનું શોણિત ન ચોટે તો અમારું જીવવું નિરર્થક છે. રાજા ક્યાં છે ? ”

માનવમેદનીમાં મોટેથી જે સ્વરધારાએ ધ્રુમવાટ મચાવ્યો તે રાજાએ સાંભળ્યો હતો. કાષ્ઠએ રાજા પ્રત્યે કિલ્લનારીનું લક્ષ ખેંચ્યું : “ માણ, રાજા તમારાથી છોટો ઉભો નથી. ”

ડોસીએ નજીક ઉભેલા રાજાના મોં સામે જોયું; રાજાને ખડખડ હસતો નિરખી તે ગાજી ઉઠી : “ મારો છાકરો ક્યાં ? એને બહાર કાઢ. હું એને જંજુકની સાથેસાથ કુચ કરતો જોવા તલમું છું. મારી વાંછનાને ન્યાય નહિ મળે તો હું—” મોં પર ભયજનક અદૃશસ્વ પ્રસર્તી, બોલી : “ અહીંથી મને કાઈ પાછી વાળી શકશે નહિ. હું શત્રુદળની સામે જઈશ. ”

રાજાનું હસવું રોકાયું નહોતું. વૃદ્ધ કિલ્લનારી ખિજવાટ પામી : “ હું બકવાટ કરું છું. એમ માને છે ? ”

કાલિભદ્રની માતાએ અખંડની પત્નિનો હાથ પકડી કહ્યું :

“ ક્ષત્રાણી ! આગળ થા. તારે પતિ કે મારે છેકરે રાજ્યના ધારાની આંખે શિક્ષાપાત્ર થયાં છે. આપણે કશો અપરાધ કર્યો નથી. ”

અખંડની પત્નિ અને કાલિભદ્રની માતાએ ‘ યોગ મહારાજનો જય ’ ‘ અણુહિલવાડનો જય ’ પોકારી જે દિશાએ સૈનિકાએ કુચ શરુ કરી હતી તે તરફ જવા પગ ઉપાડ્યા.

“ મા ! બહેન ! આ બાબુએ જુઓ. ” રાજની પાસે ઉભેલા એક મંત્રીએ કાલિભદ્રની માતા અને અખંડ ચાવડાની પત્નિનાં લક્ષ્ય ખેંચ્યાં. અજ્ઞાત સૈનિક દલના અધ્યક્ષ કૈલાસની સાથે ભિલ્લનાયક કાલિભદ્ર અને બલાધોષ અખંડને આ બાબુએ આવતા જોઈ ભિલ્લનારી અને ક્ષત્રાણી આનંદાવેશમાં મૌન ઉભાં.

“ આ બે જણાને રાજ્યએ મુક્ત કર્યા ? રાજના ન્યાયનું એ ધોરણ કયા પ્રકારનું સમજવું ? મુક્તિ પામેલા લશ્કરી અધ્યક્ષો રાષ્ટ્રને વિશ્વાસુ છે એમ માનવાનાં કારણો રાજ્યએ કેમ દર્શાવ્યાં નહિ ! ” રાજ સાંભળે તેમ એક જણ બોલતો હતો : “ શિક્ષા કરવાની ને મુક્તિ આપવાની રાજની આ રીત મગજમાં ઉતરે એવી નથી. રાજ કયા પ્રસંગે-કોને અપરાધી માને છે એ સમજવું કઠિન છે. ”

આ સાંભળી રાજ્યએ મોં પર રિમત લાવી મૌન સેવ્યું.

કાલિભદ્ર અને અખંડરાજને રાજની સામે ઉભા રાખી કૈલાસ બોલ્યો : “ મેં ગુપ્તવેશે બે જણાને ધનલાલસાથી ડગાવવાનો પ્રયાસ કરી જોયો છે. આપની સૂચના પ્રમાણે રાજલોભથી શ્વાત કરવાનો યત્ન અજમાવ્યો છે. ”

રાજના મોં પર સંતોષની છાયા પ્રસરી તે પારખવાથી કૈલાસે કાલિભદ્ર તથા અખંડને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ સેનાનાયકા ! આ ક્ષણથી તમે મુક્ત બન્યા છો. ”

લશ્કરી અધ્યક્ષોએ મહારાજ યોગના ચરણમાં મસ્તક ઝુકાવ્યાં.

રાજાએ ચાવડાને આજ્ઞા કરી : “ અખંડ ! તારી વીર પત્નિને મળી લે. ”

પછી, બિહ્લનાયકને સૂચ્યું : “ તારી વીર માતાના આશીર્વાદ મેળવી લે. ”

થોડીવાર પહેલાં અખંડની પત્નિ અને કાલિભદ્રની માતાના બોલવા પ્રત્યે રાજાએ હસવા માંડ્યું હતું તેનું કારણ હવે જ સમજાયું.

અણહિલપુરના સીમદારની બહારના એક વિશાળ પટમાં યુદ્ધ પ્રયાણ બેવા અસંખ્ય નરનારીઓ આવ્યાં હતાં. પ્રત્યેકના મનમાં લડાયક જુસ્સો ઉભરાતો હતો. છેવાડે ઊભેલા જે જણાએ વાતચીત શરૂ કરી.

“ જોગમાયાનો કોપ ઉતરશે એ બયથી સૈનિકાનું સંખ્યા પ્રમાણ ઘટ્યું હશે એમ મેં ધાર્યું હતું. ”

“ તને ખબર છે ? જોગમાયાથી લોકો ખીએ નહિ એ હેતુથી સાક્ષાત્ શંકર ભગવાને દેખાવ દીધો છે. ”

“ કયી જગામાં ? ”

“ જગાના નામની મને ખબર નથી. ”

“ શું કહે છે ? ”

“ એણે જોગમાયાને પૃથ્વીમાં મોકલ્યાં જ નથી, એમ તે કહેતા હતા. ”

“ કોની આગળ ? ”

“ માણસો એકત્ર થયા હતા તેમની આગળ. ”

“ ત્યારે તો જોગમાયા રૂપે કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રીએ રાષ્ટ્રવિરોધી પ્રચાર આરંભ્યો હશે. ”

માનવમેદની વિખરાતી હતી એ વખતે આ વાર્તાકાપ કૈલાસે સાંભળ્યો હતો.

મધ્યાનહે કૈલાસ પોતાના આવાસમાં પહોંચ્યો. એ વખતે તેની રાહ જોઈ જોડેલા ચોકિયાતે કહ્યું : “ મલિકા અહીં આવી ગઈ.”

“ તારી સાથે આવી હશે ? ”

“ જી, હા. હું જ એને અહીં લાવ્યો હતો.”

“ શું કામ ? ”

“ કહેતી હતી કે કૈલાસદેવને મળવું છે.”

“ તને ક્યાં બેગી થઈ ? ”

“ પરખમાં.” ચોકિયાત બોલ્યો : “ એણે આ ગામમાં હાટ માંડી છે એની સાથે નૃત્યવિહારમાં હતા તે ચોકિયાત પણ છે. એ કહેતી હતી કે પોતે શત્રુપક્ષની જસુસ નથી એવી પ્રતિતિ કરાવી આપવા તૈયાર છે.”

જવાબમાં કૈલાસે મોં પર હાસ્ય દર્શાવી મૌન સેવ્યું.

ખીજ દિવસે પ્રભાતે આગ્રાવાહક સાથે તે રાજમંત્રણાગૃહમાં ગયો. સમિતિના સભ્યો પોતપોતાની ઢબે હજી આવતા હતા. મહારાજનું આગમન થયું નહોતું. થોડીવારે મહારાજની પધરામણી થઈ. સહુએ તેમને માન આપ્યું.

અર્થપ્રકરણનો ભાર જોણે સ્વીકાર્યો હતો તે સભ્ય બોલ્યો : “ દરેક મોરચા પર પુરતું અનાજ પહોંચાડી શકાય એવી વરસ સુધીની વ્યવસ્થા થઈ છે. શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધારવામાં આવ્યું છે. આમ છતાં લડાઈ લંબાયો તો શેષકરણ શેઠ અને ખીજ વેપારીઓએ સંપૂર્ણ સાથ આપવાની તેમની ઉત્સુકતા વ્યક્ત કરી છે.”

ખીજ એક સભ્યે જણાવ્યું : “ આજના એક બનાવ પ્રત્યે હું

સર્વે સભ્યો અને મહારાજનું લક્ષ ખેંચું છું. અણુહિલપુરના વિશાળ મહાલયોની ભીંતો પર સિન્દુરથી લખેલાં વાક્યો નજરે પડે છે. જેની મતલબ થાય છે—‘જે મોરચો યુવરાજને સોંપાયો છે ત્યાં પ્રચંડ યુદ્ધ થશે. થોડા દિવસમાં એ મોરચો ભેદાશે. યુવરાજ કેદ પકડાશે અને ગુર્જરસેના તેમના બળવાન શત્રુનું આધિપત્ય સ્વીકારશે.’—આ મતલબનાં વાક્યો મેં વાંચ્યાં છે.”

વિશ્રંભ મંત્રો બોલ્યા : “ આ જાતનો પ્રચાર વધતો રહેશે તો સૈન્યભરતીને મોટું નુકશાન પહોંચશે. ”

રામ્મએ કૈલાસને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ દુશ્મનોના પ્રચારકોને પકડી પાડવા જોઈએ. ”

કેટલીક મંત્રણાઓ થઈ. સૈન્યને હથિયારો, અનાજ, ઔષધો વગેરે મોકલવા ખાતતની વ્યવસ્થા વિચારાઈ. દરેક મોરચા પર થું બંધું તે ખબર બધા મોરચા પર પહોંચી શકે એ પુરતી યોજના થઈ.

કૈલાસ પોતાના આવાસમાં આવી ટહેલવા માંડ્યો. પોતે કશું કરી શક્યો નથી એમ તેને જણાયું હતું. બહારથી ચોકિયાત આવ્યો, બોલ્યો : “ બીજીવાર મલિકા આવી ગઈ. ”

“ કાંઈ કહી ગઈ છે ? ”

“ આ લાકડાનો કકડો આપી ગઈ છે. ” પોતે એક બાળુએ મૂકેલો લાકડાનો કકડો ઉપાડી કૈલાસને આપ્યો, કહેવા લાગ્યો : “ એ કકડો નદી કિનારા આગળથી તેણે મેળવ્યો છે, એમ કહેતી હતી. ”

ત્રીજા દિવસે મંત્રણાગૃહમાં ગયો. સમિતિના સભ્યો અને મહારાજ સમીપ તેણે લાકડાનો કકડો મૂક્યો. વિશ્રંભમંત્રીએ તેને ઉપાડી તેમાં કાતરેલાં વાક્યો વાંચ્યાં.

‘ જે મોરચા પર યુવરાજ લડશે તે મોરચો ભેદવાની શક્તિ

શત્રુના એક પણ સેનાધ્યક્ષમાં નથી. સમસ્ત અણહિલવાડને એના સામર્થ્ય પ્રત્યે શ્રદ્ધા છે. ભારતવર્ષના ગણગાંઠ્યા સેનાધ્યક્ષોમાં એનું સ્થાન છે. નવા વ્યૂહ રચવાની ને શત્રુપક્ષે રચેલા ત્રિકોણ વ્યૂહ ભેદવાની વિદ્યા એણે સંપાદન કરી છે, એ અજય યોધો છે.’

આ મતલબ સાંભળી સમિતિના સભ્યો અને મહારાજ પ્રસન્ન થયા. પારકી કીર્તિ પોતાના નામ સાથે જડાવા ન પામે એ હેતુથી કૈલાસે ખુલાસો કર્યો : “આપણાથી અજ્ઞાત રહી કોઈ સમર્થ પ્રચારકે આપણી તરફેણમાં પ્રચાર આરંભ્યો જણાય છે.”

‘એ અજ્ઞાત વ્યક્તિ કોણ હશે, જેણે શત્રુપક્ષના ગુપ્ત પ્રચારકોના સર્વે પ્રયત્નો પર પાણી ફેરવવા માંડ્યું છે!’ આ પ્રશ્ન સમિતિ વચ્ચે ચર્ચાયો.

મંત્રણા પુરી થઈ કે તરતજ કૈલાસ પોતાના આવાસ તરફ આવવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૨૫ મું ::

યુદ્ધસમિતિમાં નંદનું નિવેદન

“તું યુદ્ધમાં ન ગઈ?”

“ના.” શિલાએ માસીને જવાબ આપ્યો : “મહારાજની આજ્ઞા મેળવવાનું યુવરાજ કહેતા હતા. મને લાગે છે કે એમણે એ સંબંધે મહારાજને કશું પૂછ્યું નથી.”

ક્ષણભર વિચારી ચંદા બોલી : “મહારાજ અહીં છે?”

“હા. તમારે મળવું છે?”

“એટલે જ પૂછું છું તો.”

“મારી સાથે ચાલો.”

શિલાએ માસીની સાથે મહારાજના વિશ્રાંતિગૃહમાં જવા માંડ્યું.

મહારાજ ઉપરાંત તેમના ખંડમાં કાઠ જ નહોતું. દારમાં બેસા રહી શિલાએ વિનિતભાવે પૂછ્યું; “તાત ! અમે આવીએ ?”

મહારાજે દાર પ્રતિ જોયું, સરિખત બોલ્યા : “આવો.”

શિલા અને ચંદા બેઠાં; પછી મહારાજે પૂછ્યું : “જે કહેવાનું હોય તે કહી શકો છો.”

“ મેં એક કારસ્થાન પકડ્યું છે. ” ચંદાએ રાજના મોં પર આશ્ચર્ય પ્રસરેલું જોઈ કારસ્થાનની વિગત હુંકમાં કહી સંભળાવી.

થોડીવાર મૌન રહી રાજ બોલ્યા : “ વીરનારી ! આવતી કાલે પ્રભાતે સમિતિની બેઠક મળશે. નંદને તમારી સાથે લાવજો. ”

બીજા દિવસે પ્રભાત સમયે ચંદા અને નંદ રાજમંત્રણાગૃહમાં આવ્યાં. કૈલાસ, મહારાજ અને સમિતિના સભ્યો ઉપસ્થિત દેખાયા. ચંદા અને નંદે મહારાજને નમન કર્યું, બેઠાં. મહારાજે વિશ્રંભમંત્રી સાથે થોડી ક્ષણો સુધી વાતચીત કરી.

વિશ્રંભમંત્રીએ સમિતિના સભ્યોને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ રાષ્ટ્રની પ્રજામાં ઉત્પાત મચાવનાર કારસ્થાન મંડળ સંબંધે અગત્યની એક બીના આપણી આગળ આવી છે, જે નંદના નિવેદનથી સમજી શકાશે. ”

નંદને ઉદ્દેશી વિશ્રંભમંત્રી બોલ્યા : “ આપ કહેવા ચાહતા હો તે સવિસ્તાર કહો. ”

નંદે ઉભા થઈ સમિતિ સમક્ષ બોલવાનું શરૂ કર્યું : “ આ દેશ પર ચડાઈ કરનાર મનુ પરમારની ગુપ્ત મંડળીમાં હું જોડાયો હતો. એ અગાઉ આનંદિની, અણનમ પરમાર, સજ્જન અને બીજા કેટલાક જણ એ મંડળીમાં સામેલ હતા. એમનો હેતુ પુરાણપુર પ્રગણું પાછું મેળવવા પુરતો હતો. આનંદિનીએ એની ઈચ્છાને તન, મન અને ધનથી સહકાર આપ્યો હશે, એમ હું માનું છું. ”

મારી કંગાલદશા સુધરશે એ આશયથી મારી કાઢીએ આનંદિની દ્વારા મને મનુભાની ટાળીમાં દાખલ કરાવ્યો હતો.

ભવાની મંદિરમાં કોઈ પૂજારી રહેતો હતો; જેનું મુળ નામ ચન્દ્રક સોત્રંડી છે. તે અને નૃત્યવિકારની સ્વામિની મેનકા એકી સાથે અણહિલવાડમાં આવ્યાં હશે. આ દેશમાં ગુપ્તચર્યા કરવાનો અને અહીંના માણસોની મદદ મેળવવાનો એમનો છુપો આશય હશે.

મનુભા અને પૂનરી એકબીજાને ક્યાંક મળ્યા હશે. બુદ્ધિમાન પૂનરીએ મનુભાની સર્વે પ્રવૃત્તિઓ જાણી લીધી હશે, દક્ષિણ ભારતના કોઈ એક ચાલુક્ય રાજાએ તેને આ દેશમાં ગુપ્તચર્યા કરવા મોકલ્યો છે. ચાવડા રાજવંશને નિર્મુળ કરવા તે ઇચ્છે છે ને વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી મનુભાને આ દેશનો મહારાજા બનાવવા તે તત્પર છે, એવી મતલબની કલ્પનાતિત વાતોથી પૂનરીએ મનુભાને આંજ દીધા છે, એટલું મારા જાણવામાં આવ્યું હતું.

ચન્દ્રક સોલંકીએ મનુભાથી મૈત્રી બાંધ્યા પછી બંને પક્ષના માણસો એકબીજાની નિકટ આવવા પામે એમાં શંકાને સ્થાન મળતું નથી.

સોલંકીએ પોતાનો આશય સંતોષવા મનુભાને તથા તેના માણસોને ફાવે તે રીતે ઉપયોગમાં લીધા છે. આ ભૂમિનાં સંતાનોએ હજી સુધી સોલંકીએ બિછાવેલી જાળમાંથી છુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી.

સજ્જનનું આકર્ષક અવસાન થવાથી મનુભાના હૃદયમાં આઘાત પહોંચ્યો હતો. આસવપાનના અતિરેક એક વાર એને પશ્ચાત્તાપના માર્ગે ઘસડ્યો હતો; પણ તત્વજ્ઞાનના વિચારો પરપોટા બન્યા હશે. ”

—આટલું બોલતાં મુધીમાં ચાર વખત એણે વિશ્રામ લેવા ચત્ન કર્યો હતો. યોગ મહારાજ, કૈલાસ અને સમિતિના અન્ય સભ્યો નંદે અધુરા મુકેલા નિવેદનને પુરું સાંભળવા ઉત્સુક જણાતા હતા.

કૈલાસે મહારાજની અનુમતિ મેળવી નંદને પૂછવા માંડ્યું : “આનંદિની, અણુનમ અને તમે આસવગૃહમાં હતાં. મનુભાએ મહારાજ આગળ હાજર થઈ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એમ તમે લોકો માની બેડાં હતાં. એ વખતે કાનિયો અને બાહુક આસવગૃહમાં આવ્યા હતા, નહિ ?” નંદ તરફથી ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય એ પહેલાં તે બોલ્યો : “નંદ ! કાનિયાના વેશે હું આવ્યો હતો.”

આ સાંભળી સમિતિના સભ્યોમાં આશ્ચર્ય ફેલાયું.

નંદ હસ્યો, અધુરું મુકેલું નિવેદન પુરું કરવાના ઉદ્દેશથી તે બોલવા માંડ્યો : “આનંદિની, હું અને અણુનમ આસવગૃહને પ્રણામ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં એ વખતે ભગતશેઠે અમને ખબર આપી-મેનકારાણી અને ચન્દ્રક સોલંકી સિન્દુર ઉપડી ગયાં છે. એ લોકો અમને કંઈ પણ દલા વિના પલાયન કરી ગયા છે એ જાણવાથી આનંદિની અને અણુનમ રોષે ભરાયાં હતાં. એ વખતે તેમનાં અંતરાત્મા સત્યાસત્યની તુલના ઈચ્છતાં હતાં. પણ માણસો પોતાના અંતરાત્માની આગ્રાને અનુસરી શક્તાં નથી એમ મને જાણાયું છે.”

“આસવગૃહને ઘેરો ધાલી તમારી ત્રિપુટીને પકડવા સારુ મેં બાહુકને મોકલ્યો હતો.” કૈલાસ બોલ્યો : “હું અટકળે કહું છું કે બાહુક તમારી જાળમાં સપડાયો હશે.”

નંદે ગંભીરતાથી કહ્યું : “અમે આસવગૃહમાં ઉપયોગી ચીજો હતી તે બધી સાથે લઈ બહાર નીકળ્યાં. એ અગાઉ આનંદિનીએ પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને સંદેશો પહોંચાડ્યો હતો. એ કામ એણે જ કર્યું હતું.

આનંદિનીના વિશ્વાસુ માણસોમાંના કેટલાક અમારી આગળ વીસેક પગલાંના અંતરે અને બાકીનાં છુટા છવાયા ચાલતા હતા.

માછીવાડથી અર્ધોંક ગાઉના અંતરે જે અરણ્યપ્રદેશ છે-ત્યાંસુધી અમે પહોંચ્યાં હયું એ વખતે બાહુકે અમારો માર્ગ રુંધ્યો. તેની સાથે પાંચ જણા હતા. તેની કલ્પનામાં નહિ હોય કે અમે ત્રણ ઉપરાંત અમારી સાથે પચાસ માણસો આજીવન એ ચાલતા આવે છે.

બાહુકે અમને ઉદ્દેશી કહ્યું : ‘મુઝે મોંએ કેદ થાઓ.’

આનંદિનીએ મારા મોં સામે જોતાં પૂછ્યું : ‘નંદ! આ માણસનું મગજ કેણે ખરીદ કર્યું હશે ?’

જવાબમાં હું બોલ્યોઃ ‘આપણી સાથે વિનોદ કરતો હશે !’

આનંદિનીએ કહ્યુંઃ ‘બાહુકને વિનોદ પ્રત્યે અનુરાગ હોય તો આપણે એની વૃત્તિને ઝીલવી ન જોઈએ ?—જો ને ‘બાહુક ! હું બી ગઈ હોઉં’ એવો અભિનય કરું છું.’ મોં પર ગભરાટ લાવી મોટેથી બરાડવા માંડીઃ ‘વાધ આગ્યો છે. હું બી ગઈ છું.’ સાચો વાધ જોતાં માણસના મોંમાંથી નીકળે છે એવી ખૂમ શરૂ કરોઃ ‘વાધ, વાધ, વાધ.’ બાહુક સમજ્યો હશે કે આનંદિનીએ વિનોદ કરવા માંડ્યો છે. પણ એની સમજણથી ઉલટું બન્યું. ચારે બાજુએથી આનંદિનીના માણસો દોડી આવ્યા. બાહુક અને તેની સાથેના સશસ્ત્ર માણસો ઘેરાઈ ગયા. એ વખતે જ આનંદિનીએ વાપરેલી સમયસુચકતાનો ખ્યાલ મને થયો.

બાહુક અને તેના સાથીદારોને કેદ પકડી આનંદિનીના માણસો માછીવાડ ગામમાં પ્રવેશ્યા. અમે તેમની પાછળ જ હતા.

માછીવાડમાં સાવ અગ્નિ લોકો વસે છે. જલાખિષના કિનારે એ ગામ વસ્યું છે. ત્રીસેક કુટુંબો તેમના ઝૂંપડાંમાં પશુ પેટે જીવે છે. ત્યાંથી બ્રહ્મપુર બહુ દૂર નહિ હોય. જળમાર્ગે ત્યાં જવું આવવું સુગમ થઈ પડે તેવું છે,

આખું ગામ આનંદિનીનું ઓળખીતું છે એમ ત્યાં ગયા પછી તરત જ મને જણાયું.

સેંકડો વાંસના દિસાબે પડતર જમીન મારા જોવામાં આવી છે. જમીનનો એક મોટો વિસ્તાર રોકી આનંદિનીએ બાવન ઝૂંપડાં બંધાવ્યાં. તેમના માણસોને એકેક ઝૂંપડું તેણે સોંપ્યું. એક ઝૂંપડામાં અમે વસવાટ શરૂ કર્યો. કેટલાક દિવસો સુધી બાહુક અને તેના સાથીદારોને એક ઝૂંપડામાં અમે કેદ રાખ્યા.

મહારાણીના અવસાનની વાત અમારા સાંભળવામાં આવી

એ વખતે યુવરાજ અને શિલાના હસ્તમેળાપની વાત પણ અમે સાંભળી હતી. તે દિવસથી આનંદિનીએ મારા પર ખાનગી દેખરેખ શરુ કરી હતી. એમની પરિચિત ચંદા મારી કાઢી છે ને શિક્ષાની તે માસી છે એમ તે જાણતી હોવાથી જ મારા પ્રત્યે વહેમાઈ હશે.

એક દિવસે બાહુકે સહુની નજર ચુકાવી જળાગ્નિમાં પડતું મૂક્યું. માણસ તરી શકે એટલા વજનના લાકડાને આધારે જળ-માર્ગ કાપતો તે મારી નજરે પડ્યો. એ ખબર મેં આનંદિનીને આપી. તેના માણસોએ પાણીમાં ત્રાપા ઉતારી તરતા બાહુકને પકડ્યો. એ ક્ષણથી આનંદિનીએ મારા પ્રત્યે વિશ્વાસથી જોવા માંડ્યું.

આનંદિની સામાન્ય સ્થિતિની તરુણી નથી. એના હૃદયમાં મનુ પરમાર પ્રત્યે સ્નેહ છે. એની પાસે ધન છે. એનો સ્વભાવ જિદ્દી છે. એના હૃદયમાં મહત્વાકાંક્ષા છે. અભિમાનની તો તે પ્રતિમા છે. અનેક કોટિનાં સ્ત્રી પુરુષોના પરિચયમાં આવવાથી તે યુક્તિ-પ્રયુક્તિની જ્ઞાતા બનવા પામી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

એક પ્રસંગે મેનકારાણીના વર્ચસ્વથી તેણે અંજનું પડ્યું હતું પણ એના મગજમાંથી એ બાબત ખસી નથી.

સિન્દુરનો દૂત આવીને તિરસ્કાર પામી પાછો ફર્યો છે, એ બીના તેના જાણવામાં આવી ત્યારથી જ તેના મનમાં ધ્રુવવાતી આકાંક્ષાએ બહાર નીકળવા માંડી. મનુભા, ચન્દ્રક સોલંકી અને મેનકારાણીનાં હૃદય કણુલવા તૈયાર રહે એવાં પ્રચાર અને કારસ્થાન કરવાની હોંશ તેને નચાવવા માંડી. વીસ માણસોને તેણે પ્રચારકાર્ય સોંપ્યું. તેઓ આ દેશના કોઈપણ ગામમાં તેમને ફાવતા સ્થાન આગળ ટોળું બની ઉભા રહે અને તેમની સમીપથી પસાર થનારના મનમાં ફસાવે કે તેઓએ જોગમાયાના દર્શન કર્યાં, તેમને બોલતાં સાંભળ્યા કે સિન્દુરચુદ્ધમાં અણહિલવાડના રાગને સાથ આપનારના માથે મારો કોપ ઉતરશે. આ પદ્ધતિથી લોકોમાં ભય અને અસંતોષ ફેલાવે.

હૂત આવ્યો તે અગાઉ અને પછી તેણે પ્રચારના ત્રણેક નવા અખતરા અજમાવ્યા હશે.

અણહિલવાડની સેનાએ કૂચ કરી તે દિવસે પણ તેણે માનવ-મેદનીમાં છુપાવેશે હાજરી આપી હશે.

એના થોડાક માણસોને એણે અહીંના શસ્ત્રોત્પાદન કરનાર કાર્યાલયમાં મળુર વેશે અગાઉથી ગોઠવ્યા છે, જેમાં હું પણ સામેલ છું. આનંદિની પણ છે. આવતી કાલની સાંજ સુધીમાં અહીંની શસ્ત્ર સામગ્રી નકામી થઈ પડે એવું કારસ્થાન યોજાયું છે.

આ યોજનાઓ થતી હતી તે અરસામાં હું મારી કાકીને ઘેર જઈ એમને મળ્યો છું. આ કારસ્થાનની વિગતો મહારાજ તથા સમિતિ સમક્ષ પ્રકટ કરવાની ફરજ મારા માથા પર મુકનાર મારા કાકી છે. એમને કારસ્થાનીઓ પકડવાની ફરજ સોંપાય એમ હું ધૃષ્ટિ છું.”

મહારાજની સંમતિથી સમિતિએ આનંદિની અને તેના સાથી-દારોને કેદ પકડવાની સત્તા ચંદાને સોંપી.

પ્રકરણ ૨૬ મું :

સમરભૂમિ

“યુદ્ધ થશે. અસંખ્ય યુવાનોનાં શોષિત રેડાશે. ઘેર ઘેર કાળી ચીસો પડવા માંડશે. કોઈએ પતિ ખોયો હશે. કોઈએ પુત્રને સંભાળી હૈયાફાટ રુદન કર્યું હશે. અપંગની વેદના, નિરાધારનો ભુખમરો અને અનાથ યુવતીઓનાં મુંગા વિલાપથી જગત કંપતું હશે. આવડા રાજકુમાર ! યુદ્ધ છોડી દે. ”

“ મધ્યાન્હે તપવાનો ક્રમ આદિત્ય નારાયણે ક્યારે છોડ્યો છે કે હું યુદ્ધ છોડું ! ”

જવાબ સાંભળી તપસ્વીના મોં પર નિરાશા પ્રસરી હતી.

તપસ્વી શિબિર બહાર ગયો એ વખતે આવડા લશ્કરના એક મહારથીએ કહ્યું હતું : “યુવરાજ ! તપસ્વી વેશે આપનું હૃદય પીગાળવા આવનારને પારખ્યો ! ”

“હા. ” યુવરાજે હસીને જવાબ આપ્યો હતો : “ ચન્દ્રક સોલંકીને હું ધારત તો અહીંથી જવા ન દેત. ”

યુધ્ધે ત્રીસ દિવસ વીતાવ્યા હતા. હજી સુધી દુશ્મનો એક પણ મોરચો ભેદી શક્યા નહોતા. રાતે શત્રુઓ આક્રમણ કરશે એ

ભય હોવાથી તે સુતો નહોતો. મોડી રાતે તેની પાસે આવી એક યુદ્ધ મહારથી બોલ્યો : “આપ નીરાંત મેળવો. હું જાવણીમાં ચારે બાજુએ ફરવાનો છું.”

મધરાત વીતી હશે. બલાધીપે શિબિરમાં પ્રવેશ કર્યો. યુવરાજની આંખ ઉઘડી, ચોંક્યો : “કેમ, છે કંઈ?”

“યુદ્ધ મહારથી હણાયો.”

“આક્રમણથી?”

“હા.”

“મેં કાલાહળ સાંભળ્યો નથી.” યુવરાજ ઉભો થયો, પૂછવા માંડ્યો :

“જાવણીની કપી પાંખ પર શત્રુઓએ આક્રમણ કર્યું છે?”

“ધનુર્ધારી સેના મંડળની જમણી પાંખ બેઠાઈ છે. હું માનું છું કે અહીંથી શત્રુ જાવણીમાં પહોંચેલા કોઈ શત્રુ ગુપ્તચર મહારથીને છળથી હણ્યો છે.”

“બલાધીપ! તમારી અટકળ સાચી છે.” યુવરાજ બોલ્યો : “મારા શિબિરમાં તપસ્વી આવ્યો એ વખતે મહારથી અહીં જ હતો. ત્રીસ દિવસ સુધી એ યુદ્ધનિષ્ણાત ડોસાએ શત્રુઓને ફાવવા દીધા નથી. મારી આંખ આગળથી અલોપ થયા પછો એની જાવણીમાં ન જતાં આપણી જાવણીમાં રોકાઈ રહ્યો હશે. તક જોઈ એણે યુદ્ધ મહારથીના શરીર પર ધા કર્યો હશે અને એ પછી તરત જ એની જાવણીમાં પહોંચ્યો હશે. અહીં આવવા અગાઉ આક્રમણની યોજના તૈયાર રખાઈ હશે.”

સહેજ વાર વિચારી પૂછ્યું : “એના સ્થાને કોને મોકલશું?”

જવાબમાં બલાધીપ બોલ્યો : “અખંડ અહીં છે.”

“હું જાણું છું કે તે મરણિયો થઈ લડે છે.”

“આપ આજા આપો તો હું એને મોકલું.”

“ મોકલો. ”

અલાધીપ નમન કરી જતો રહ્યો. થોડીવારે સંદેશવાહકે ઉપરિચિત થઈ ખબર આપી : “ પ્રભાસથી અણહિલપુર સુધી પહોંચવાનો માર્ગ ભયમાં છે. વધારાનાં સેનાપતિ અને અશ્વારોહીઓ અહીં હોય તો એ તરફ મોકલી આપો. ”

યુવરાજે પૂછ્યું : “ કેટલા સૈનિકો મોકલવાથી પુરતા થશે ? ”

જવાબમાં સંદેશવાહક જોડ્યો : “ એક હજાર અશ્વારોહીની ત્યાં આગળ જરૂર પડશે. ”

“ મારાથી બનશે તેટલી કુમક હું મોકલીશ. ”

“ અહીંની ગણવાજોગ ખબર છે ? ”

“ હા. યુદ્ધસમિતિને ખબર પહોંચ્યાં અને કે ક્ષેમની છાવણીમાં એક મહારથી હતો. દિવસો સુધી શત્રુઓના સર્વે પ્રયત્નો ધૂળ ભેગા કરી છળથી હણાઈ ગયો છે. ”

સંદેશવાહક ગયા પછી યુવરાજે કવચ ધારણ કર્યું, બહાર નીકળ્યો, ડાબી પાંખે શસ્ત્રસજ્જ ઉભેલા સૈનિકો અને તેના અધ્યક્ષ આગળ જઈ ઉભો. ધૂળના ઢગલાનો એક કોઠો તપાસ્યો, જોડ્યો : “ દુશ્મનોના આણુનો વરસાદ અહીં કારગત નિવડે તેમ નથી. અધ્યક્ષ ! આ કોઠો રચ્યો કાણે ? ”

“ પ્રથમ યુદ્ધવિરામ પળાયો તે વખતે યુદ્ધ મહારથીએ આ કોઠો તૈયાર કરવાની સુચના મને આપી હતી. ”

જમણી પાંખ સુધી જઈ નિરીક્ષણ કરી તે પોતાના શિબિરમાં પાછો ફર્યો, એ વખતે પ્રાતઃકાળનો પ્રથમ પ્રહર વીતતો હતો. આક્રમણકારીઓ પર અખંડ ચાવડાએ જે રીતે પ્રત્યાક્રમણ શરૂ કર્યું હતું એ રીત નજરે નિહાળવાથી તેને સંતોષ થયો હતો.

અલાધીપે યુવરાજના શિબિરમાં પ્રવેશ કર્યો, ખબર આપી : “ અખંડ સ્વર્ગે સંચર્યો છે. ”

“હૈં!” યુવરાજ સાવેશ બોલ્યો : “અખંડ પડ્યો!”

“કીર્તિ પાછળ સુકીને.”

“ધન્ય હો ચાવડા” આકાશ પ્રત્યે નિરખી બે હાથ ભેગા કર્યા :
“તારા તેજસ્વી આત્માને મારા વંદન હો.”

યુદ્ધ હજી વિરમ્યું ન હોતું. બે પક્ષમાં કોઈએ વિરામસૂચક ઘંટારવ સાંભળ્યો નહોતો. યુવરાજે ઉભા થઈ ટહેલવા માંડ્યું હતું. તેના અંગને રક્ષો રહેલાં કવચ અને મસ્તકપેચ સૂર્ય ડિરણોના સમાગમથી ચમકતાં હતાં.

“બલાધીપ!”

“જ.”

“અખંડના સ્થાને હવે કોણુ જશે?”

“આપની આજ્ઞા.”

“મારી આજ્ઞા તમને માગે છે.”

આ સાંભળી બલાધીપે પોતાના હાથમાં રાખેલું ઉઘાડું ખડગ ઉંચું કરી શિરઆણને સ્પર્શાવ્યું; પછી માથું નમાવી શિખર બહાર જતો રહ્યો. તેના મોં પર છલકાતી યુદ્ધવાંછના પારખવાથી યુવરાજના મનમાં હર્ષ થયો.

તિમિર દળોએ સૂર્યને પરારત કરી નબમંડળમાં નિરંકુશ વિહારવા માંડ્યું. યુધ્ધે વિરામની મૈત્રીનો ત્યાગ કર્યો હોય એમ લાગતું હતું.

છાવણીના સમાચારવાહકે યુવરાજને ખબર આપી : “ડાખી પાંખે અશ્વારોહી દળોએ આક્રમણ કર્યું છે. કોઠો તૂટ્યો છે. શત્રુઓએ મનુ પરમારનો વિજય પોકારવા માંડ્યો છે; સેનાધ્યક્ષ ચારે બાજુથી ઘેરાયો છે. નવું લશ્કર મોકલવામાં ન આવે તો આખી ડાખી પાંખ બેદી શત્રુઓ આ આખો મોરચો હસ્તગત કરશે.”

પ્રભાસમાર્ગે પાંચસો અશ્વારોહીની જે સેના મોકલવી છે. તે મોકલવાનો પ્રખંધ રદ કરવો પડશે, એ વિચારથી તે મુંઝાયો. તેણે હાક પાડી : “ધીર !”

“આજ્ઞા.” શિબિર બહારથી એક જણ અંદર આવ્યો, માથું ઝુકાવી મૌન ઉભો. યુવરાજે આજ્ઞા કરી : “મારો અશ્વ તૈયાર રાખ.”

થોડીવારે યુવરાજે અશ્વારોહણ કર્યું. ધીરે ગર્જના કરી : “આપો-તકેટ યુવરાજનો જય.”

આ હાક ચારે બાજુએ ફેલાવા માંડી. પ્રત્યેક દિશામાંથી તેની પ્રતિશ્રુતિ અહીં સુધી આવવા લાગી. નજરે જોનાર કાયરોને કંપાવે એવી ગતિથી અશ્વારોહીઓ એકત્ર થવા માંડ્યા. શંખ કુંકાયા, શસ્ત્રાસ્ત્રોના ખખડાટ કાને અથડાયા. અશ્વોના હણહણાટથી વાતાવરણ યુદ્ધપ્રેરક બન્યું.

“શી ધ્રુષ્ટિ છે, ચૌહાણ ?”

“ડાબી પાંખ અભંગ રહેવી જોઈએ.”

“પ્રભાસમાર્ગ સુરક્ષિત રહેવો જોઈએ.”

“આ મોરચો બેઢાશે તો અણહિલવાડનો યુવરાજ કેદ પકડાશે.”

“પ્રભાસમાર્ગ તુટશે તો અણહિલવાડમાં શત્રુદળો ઉતરશે.”

પાંચસો અશ્વારોહીઓના અધ્યક્ષ ચૌહાણને યુવરાજ કયી બાજુએ જવાની આજ્ઞા કરશે, તે જિજ્ઞાસાએ પ્રત્યેકના ચિત્તમાં અધિરતા ઉત્પન્ન કરી.

ચૌહાણે દલીલ કરી : “ભાગ્યવિધાતા ! પ્રભાતમાર્ગને કુમકે મળી રહેશે.”

“આપણા મોરચા પર જ્યારે આટલું સખત આક્રમણ છે, આપણે જ જીવથી લડી લેવાના કપરા પ્રસંગમાં મુકાયા છીએ; આ પરથી બીજા મોરચાની રિથિતિ તમે કદંપી શકતા નથી ?”

“મારે આપને ભયમાં રહેવા દઈ પ્રભાસમાર્ગે જવું, એમ કહે છે?”

“હું આજ્ઞા કરું છું.”

ચૌહાણે રાષ્ટ્રી જવાબ આપ્યો : “યુવરાજના પ્રાણને ભયમાં મૂકી હું પ્રભાસમાર્ગે જઈ શકું નહિ.”

“આ મૂર્ખ અધ્યક્ષને મારે શું કહેવું!” સહુ સાંભળે તેમ યુવરાજે સાવેશ બોલવા માંડ્યું : “આવા જંગલો પુરુષને મહારાજે હયદળનું સ્વામીત્વ સોંપ્યું ન હોત તો સારું હતું.”

ચૌહાણ પ્રત્યે મોં ફેરવી બોલ્યો : “મારી આજ્ઞાની અવગણના કરનારને શી શિક્ષા થશે, એ તું જાણે છે.”

“સૈન્યધારા પ્રમાણે પ્રાણદંડની શિક્ષા થશે, મને ખબર છે.”

“તારા આ વર્તવાના બદલા તરીકે તું દેશદ્રોહી કરશે. યોગ મહારાજનું અંતઃકરણ પોકારશે કે ચૌહાણે પ્રભાસમાર્ગે બેઠાવાની તક શત્રુઓના હાથમાંથી છીનવી નહિ.”

આ સાંભળી ચૌહાણના મોં પરનું તેજ અલોપ થવા માંડ્યું. તેના હૃદયમાં આઘાત પહોંચ્યો હોય એમ જણાતું હતું. તેણે યુવરાજને ઝુકી પ્રણામ કરી કહ્યું : “આપની આજ્ઞાનો અનાદર કરવા હું તત્પર નથી.”

“જાઓ, વીર ચૌહાણ !” યુવરાજે પોતાના જમણા હાથમાં પકડેલો લાંબો ભાલો સ્થિર ગતિથી ઉંચો કર્યો, બોલ્યો : “પ્રભાસમાર્ગની રક્ષા કરો. અણહિલવાડનું વક્ષઃસ્થલ છે એ. એને અભેદ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી વિદાય થાઓ.”

“પાંચસોમાં એકપણ અશ્વારોહી જીવતો હશે ત્યાં સુધી પ્રભાસમાર્ગ અભેદ રહેશે.” ચૌહાણના મોંમાંથી નીકળેલી શબ્દધારા ચારે બાજુએ ઝીલાવા માંડી : “પ્રભાસમાર્ગ અભેદ રહેશે, અભેદ રહેશે.”

પ્રકરણ ૨૭ મું ::

અવિભક્ત આત્મા

સુચારિત્ર થયો. શત્રુપક્ષે યુદ્ધ વિરામનો ઘંટારવ પ્રસાર્યો. જવાબમાં વિરામ સ્વીકાર સુચવતો શંખનાદ આવડા પક્ષે ગજગ્યો.

‘સફળતાથી આગળ ધસતા શત્રુઓએ યુદ્ધવિરામનો આશ્રય પસંદ કર્યો, તે પાછળ જળરો હેતુ હશે. એમના જ અગ્રેસરો વચ્ચે કાઈ ચોક્કસ આગતમાં મતભેદ પડ્યો હોય એ પણ સંભવિત છે.’ યુવરાજના મનમાં હર્ષ થયો: ‘શત્રુઓને કયી રીતે હંકારી શકાશે, ડાબી પાંખને કયા ઉપાયે અમેદ્ય રાખી શકાશે વગેરે મુંઝવણોનો ઉકેલ કરવા પુરતો સમય અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો છે.’

બોજનથી પરવારી મુંઝવણો પર તેણે વિચારવા માંડ્યું; એટલામાં પ્રત્યેક મોરચાને ખચર પહોંચાડનાર મંદેશવાહકે શિખિરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે યુવરાજને મંદેશ આપવા માંડ્યો: “પ્રભાસ માર્ગે શત્રુપક્ષનું નવું સૈન્ય ઉમેરાતું જાય છે. આજ સુધીમાં અહીં સાત સેનાધ્યક્ષોએ પ્રાણ ખોયા છે, જેમાં ભિલ્લનાયક કાલિભદ્ર અને જંબુકનો સમાવેશ થાય છે. આપે વધારાનું અશ્વારોહી દળ મોકલ્યું?”

“હા, મેં ચૌદાણને મોકલ્યો છે. એની સાથે પાંચસો અશ્વા-
રોહી ગયા છે.” કહી યુવરાજ પૂછ્યું: “એ મોરચો હાલ કાણે
સંભાળ્યો છે?”

“કૈલાસે.”

“સામી બાળુએ કાણુ છે?”

“મનુ પરમાર.”

યુવરાજ વિસ્મય ભર્યું હત્યો, બોલ્યો: “એ માણુમ્મ અહીં છે
કે ત્યાં છે?”

“આપની સામે પણ એજ છે?”

“સાંભળ્યું છે એ પરથી કહું છું.”

“એને આપે સમરાંગણમાં ક્યારેય જોયો નહિ હોય.”

“અહીં તો દેખાયો નથી.”

“એના નામે યુદ્ધ થતું લાગે છે એમ હું માનું છું.”

“જેમાંથી એક મોરચા પર એ હશે-સંભવ છે, ત્રીજો જ
કોઈ મોરચો એણે પસંદ કર્યો હોય.”

એ પ્રશ્નને સમય આપવો નકામો છે એમ માની યુવરાજે બીજી
વિગતો જાણવાની ઉત્સુકતા દર્શાવી.

સંદેશવાહકે કહેવા માંડ્યું: “યુદ્ધના આરંભમાં એક મહીના
સુધી શત્રુઓ પ્રત્યેક મોરચા પર નયના જણાયા છે. હાલ તમામ
સ્થળોએ એમણે જોર કર્યું છે. પ્રભાસમાર્ગે જેટલું સખત આક્રમણ
છે જેટલું જોર બીજા એક પણ મોરચા પર થતું નથી. શત્રુઓએ
ગોદાવેલા ત્રણ વ્યૂદ્ધ કૈલાસે સેનાખ્યક્ષ થતાં પેંતઃભેદા હતા. આમ
છતાં મહારાજને ભય રહે છે કે પ્રભાસમાર્ગે કૈલાસનો ભોગ લેશે.
આ દુઃખદ પરિણામ આવશે તો તેનું સ્થાન મહારાજ જાતે જ
સંભાળશે, એમ મને લાગે છે.”

આ સમાચાર સાંભળવાથી યુવરાજના મનમાં સખત આઘાત પહોંચ્યો.

અહીં જે બન્યું હતું તે ઘટના યુવરાજના મોંઘેથી પ્રાપ્ત કરી સંદેશવાહક વિદાય થયો. તેના મોં પર ગ્વાનિ પ્રસરી હતી તેપરથી યુવરાજે અણહિલવાડનું સ્વાતંત્ર્ય ભયમાં છે એમ ક્ષણભર માન્યું. આ માન્યતાને મનમાંથી કાઢી નાખવી જોઈએ એમ જણાતાં તેણે ભવિષ્ય પ્રત્યે દુર્લક્ષ કર્યું.

મધરાત સુધી તેણે વિચાર્યું, દોહન કરી માર્ગ શોધ્યો : “જેટલાં સાધનો અને સૈનિકા અહીં છે તેમનો એકી વખતે કોઈપણ એક પાંખને લાલ આપવો. શત્રુપક્ષના સેનાપતિઓએ ધડીભર ભયભીત થવું પડે એ પ્રકારે તેમના પર આક્રમણ કરવું. યુવરાજે કુમક સાથે ધસારો કર્યો છે એ બ્રાન્તિ તેમની સાથે ઉપસ્થિત કરવી.”

તેણે આશાનો આશ્રય મેળવ્યો. મનપ્રકુલ બનતું હતું. બહારથી સામાન્ય દરજ્જાનો એક સામંત શિબિરમાં પ્રવેશ્યો. તેની સાથે એક બંદીવાન યુવતીને જેતાંજ યુવરાજ રતગ્રધ થયો, બોલ્યો : “કાણુ મેનકારાણી !”

સામંતે મેનકાને બંદીવાન કરવાનું કારણ કહેવા માંડ્યું : “આ યુવતી કાણુ છે એ હું જાણતો નથી. થોડીવાર પહેલાં મેં એને શત્રુની છાવણી તરફથી આપણી છાવણીમાં આવતી દીઠી હું ચોકચો. તે નિરંકુશ ચાલી આવતી હતી. મેં એને રોકી પૂછ્યું : ‘તું કાણુ છે ?’

‘જવાબમાં ઉદ્ધતાઈથી તે બોલી : ‘સિન્દુરસ્વામિનીએ મને મોકલી છે.’

મેં બીજે પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘તું અહીં શું કામ આવી છે ?’

તેણે જવાબ આપ્યો : “તારા સવાલોના જવાબ દેવા હું

બંધાઈ નથી. તારી ઇચ્છા થતી હોય તો મને કેદ કર.

—આ યુવતી જાણુસ છે એમ જણાતાં મેં એને કેદ પકડી છે.”

સામંતે યુવરાજની આજ્ઞા મેળવી શિબિર બહાર જવા માંડ્યું. તે ગયા પછી યુવરાજે મેનકાના મોં સામે જોયું. તે વિવશ જણાઈ. એમાંથી એકે ક્યાંય સુધી બોલ્યાં નહિ. સમાયુક્ત દષ્ટિમિલન વિખૂટાં પાડી તેઓએ ભૂમિ પ્રત્યે નેત્રો નમાવ્યાં હતાં. બંને એક બીજાને કહેવા-સાંભળવા ઉત્સુક હતાં. મેનકાએ આ શાંતિનો ભંગ કર્યો : “એક વાર તમે મારા બંદીવાન હતા; આજે હું તમારી બંદીવાન છું.”

યુવરાજને એદરકારી ભર્યું હસતો જોઈ તે બોલી : “તમારા સૈનિકાને આજ્ઞા કરો, મને અણહિલપુર લઈ જાય, અને છાવણીમાં ચારે દિશાએ સિન્દુરસ્વામિની કેદ પકડાઈ છે એ વાત પ્રસરવા દો.”

આમ કહેવા પાછળ રહસ્ય છે એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. યુવરાજે પૂછ્યું : “તારો આશય મને સમજાવી શકશે ?”

જવાબમાં તે બોલી : “યુવરાજ ! સિન્દુરના આક્રમણકારી સંબંધે અગત્યની એક માહિતી આપવા હું અહીં આવી છું. જે સાંભળવાથી તમારા પક્ષના એક સેનાનાયકની રાષ્ટ્રભક્તિનો અને તમારા રાજ્યના સ્તંભ સમાન મનાતા એક ધનાઢ્યની વૈરવૃત્તિને ખ્યાલ તમને થશે. રાષ્ટ્રરક્ષા કરવાનો એક અમુલ્ય પ્રસંગ તમને દેખાશે.”

આટલું કહી તેણે માહિતી આપવા માંડી : “આ લડાઈને ઉત્પાદક ભગત શેઠ છે. ભૂતકાળમાં ક્યારેક અણહિલપુરના વૈશ્ય વેપારીઓએ તેની હાંસિ કરી હશે. એ અપમાનનો બદલો લેવા તે ઉત્સુક હશે. ચન્દ્રક સોલંકીને તમામ પ્રકારની આર્થિક સહાય કરનાર એ જ છે. વૈરવૃત્તિને તૃપ્ત કરવા તેણે તેના પ્રત્યેના આવડા રાજકુટુંબના સદ્ભાવનો દુરુપયોગ કર્યો છે. ટંકશાળના અધિકારીઓને નસાડનાર અને સુવર્ણની પાટ ઉચાપત કરાવનાર પણ એ જ છે. કેટલાક વખત પહેલાં તે ભૂગુપુર ગયો હતો. મલ્લિકાને મળવાનો તેનો ઉદ્દેશ

હતો. થોડા દિવસ પહેલાં તે સિન્દુર આવ્યો એ વખતે તેની સાથે પંદરસો અશ્વારોહી હતા; જેમનો અધ્યક્ષ સુભટ્ટ આવડો છે. અમારી આગળ ભગતશેઠ બોલ્યો હતો : ‘રાજમંડળે અને સમાજે સુભટ્ટને અન્યાય કર્યો છે; આથી તે અણહિલવાડના રાજ-પ્રજાનો નાશ કરવાના આપણા ભગિરથ પ્રયત્નને સાથ આપશે. એ અને એના પંદરસો અશ્વારોહી આપણા પક્ષમાં રહી શનુઓ સામે લડશે.’

“આ સાંભળી સોલંકી સુભટ્ટને બેટી પડ્યો. મારા હૃદયમાં સખત આઘાત થયો; પણ એ ભાવ મેં મારા મોં પર પ્રકટ થવા ન દીધો. “સુભટ્ટ પ્રત્યે મને તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો.”

યુવરાજ મુંઝે મોંએ સાંભળ્યે જતો હતો. તેના મોં પરના ભાવ પરખાતા નહોતા. મેનકાએ વિશેષ માહિતી આપતાં કહ્યું : સુભટ્ટ આવ્યા પહેલાં અમારા પક્ષની શી સ્થિતિ હતી તે કહું?— ‘ક્ષેમની છાવણીની બે પાંખ મજબુત છે, આક્રમણોના સખત જવાબ અપાતા રહે છે. આપણાથી બની શકે તેટલું બળ વાપરી ક્ષેમને અહીં જ રોકી રાખવો છે. આમ છતાં આપણા હાથમાંથી સિન્દુર જશે એવો ભય લાગશે કે તરત જ આપણે બધાં જળમાર્ગે પ્રભાસ પહોંચી જશું.’

મેં પૂછ્યું : ‘આપણી પાસે વહાણો છે?’

તેણે જવાબ આપ્યો : ‘સમુદ્ર કિનારે વિહરતા આપણા ગુપ્તચરોએ આઠ વેપારીઓને તેમના વહાણો સાથે અહીં ઉતાર્યા છે. આ કામ માટે ગુપ્તચરોએ આપણા બે વહાણોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.’

—આ પરથી તમે સમજ્યા હશે કે સમુદ્રની સપાટી પરથી પસાર થતાં વહાણો હુલ્લવાનો પ્રયાસ અમારા પક્ષે આરંભ્યો છે.

—મેં સોલંકીને પૂછ્યું : ‘આઠ વહાણોને બે વહાણોએ હુલ્લી લીધાં?’

તેણે હસીને જવાબ આપ્યો : ‘બળ વાપર્યું નથી.’

‘ખુદ્દિ વાપરી હશે!’

‘હા. ગુપ્તચરોએ તેમના વહાણો સુધી જઈ તેમને સલાહ આપી - સિન્દુરમાં થોડો વખત રોકાઈ જાઓ. પ્રભાસ તરફ જવું ભય ભરેલું છે. યુદ્ધ પુરું થયા પછી જાઓ. વેપારીઓએ એકાદ સમાહ સિન્દુરમાં રોકાવું કબુલ્યું છે. એક સમાહ પછી તેમના વહાણોમાં આપણા સૈનિકો મોકલવાનો પ્રયત્ન થયો છે.’

‘એ લોકોને કૃત્રિમ ભય દેખાડી રક્ષણ આપવાને બદલે ગુપ્તચરોએ કેટલી રકમ ઠરાવી છે ?’

‘એ જરૂરજ પડી નથી. વેપારીઓએ એમની મેળે દશ સહસ્ત્ર મુદ્રા ગુપ્તચરોને ભેટ આપી છે.’

‘એ લોકો સાથે સૈનિકો મોકલવા પડશે, - નહિ ?’

‘મારો વિચાર જુદો જ છે. સમાહ પુરું થશે કે તરત જ તેમને જાણાવવામાં આવશે - ભય વધ્યો છે, હજી થોડા વધારે દિવસો રોકાઈ જાઓ.’

‘તમારે એમને અહીં જ રોકી રાખવા લાગે છે !’

— ‘એ લોકો જ રોકાઈ રહેશે.’

સોલંકીનો આશય પારખી હું તેની સામે હતી. સુભદ્રા આવ્યા પછી સોલંકીએ તમારા બંને મોરચા પર સખત આક્રમણો કરવા માંડ્યાં. તેમને સુભદ્રાની કુમક ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માની તેઓએ કેટલુંક લશ્કર પ્રભાસ તરફ મોકલી આપ્યું. ન્યારે સોલંકીએ સુભદ્રાને તમારી છાત્રણીની જમણી પાંખે લગાડી કહ્યું ત્યારે તેણે તેના પંદરસો અશ્વરોહીને યુદ્ધના મોરચા પર લાવી ચારે બાજુએ ગોઠવ્યા. તેઓએ અમારા સૈન્યની એક દુકડીને આગળ ખસતી રોકી; એ વખતે સોલંકી ચોકચો, મારી આગળ આવી બોલ્યો : ‘રાણી ! સુભદ્રા આપણને છેતર્યા છે.’

હું યુદ્ધભૂમિમાં તેની સાથે જ હતી. મેં તેને પૂછ્યું : ‘હવે શું કરવું છે ?’

‘યુદ્ધવિરામનો ઘંટ વગાડવાની આજ્ઞા કરું છું.’

એક સૈનિકને બોલાવી તેણે યુદ્ધવિરામનો ઘંટ વગાડવાની સૂચના કરી. ઘંટ વાગ્યો. મને ઉદ્દેશી તે બોલ્યો : ‘રાણી ! હવે શત્રુઓના આક્રમણોનો ભય નથી. તેઓએ વિરામસ્વીકાર સુચવતો શંખનાદ ગજવવા માંડ્યો છે, સાંભળો.’

શંખનાદ અમારા કાન સુધી આવતો હતો.

સુભટ અને તેના અશ્વારોહી દળને ચારે બાજુએથી ઘેરી લેવા જોટલું અશ્વારોહી દળ અમારી પાસે નહોતું. કેમકે અમારું અશ્વારોહી દળ પ્રભાસ માર્ગે લડી રહ્યું હતું, આથી સોલંકી મુંઝાયો. ત્રણેક દિવસમાં સુભટ ધારશે તેટલા અમારા સૈનિકોનો અને સાધન સામગ્રીનો નાશ કરી શકશે એમ સોલંકીએ માન્યું હતું. કેટલાક વિચારને અંતે તેણે મારી આગળ એક યુક્તિ કહી : ‘રાણી ! જે દિવસની મુદત પુરી થાય એ પહેલાં અહીંના શસ્ત્રસરંજામ, અન્નભંડાર અને બીજી ઉપયોગી સામગ્રી વહાણોમાં ભરાવી પ્રભાસના વેપારીઓ સાથે અહીંથી ગુપ્ત રીતે રવાના કરવું જોઈએ.’

‘આપણે ?’

‘એક વહાણમાં આપણેય બેસવું પડશે.’

હું બોલી : ‘વેપારીઓ એમના વહાણોમાં આપણી શસ્ત્રસામગ્રી ભરવા દેશે ?’

‘એ લોકો બીકણ છે. ગુપ્તચરોની સલાહ પ્રમાણે આપણી બધી વાતો સહર્ષ કયુલશે. આપણે એમના રક્ષણ માટે અનહદ લાગણી ધરાવીએ છીએ – સંગ્રામમાં રોકાયેલા છતાં એમની સાથે આવવા તત્પર થયા છીએ એમ તેમના મનમાં આપણા પ્રત્યે માન થશે.’

‘આપણો શસ્ત્રસરંજામ અહીં જ વપરાય એવી વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ નથી ?’

‘વિષ પાયેલાં ભાલાં આપણું મહત્વનું શસ્ત્ર છે. દુશ્મનના

પાયદળો આપણા પાયદળોને જીતી શક્યાં નથી તેનું કારણ આપણે જાણ્યાં છે. આ શસ્ત્રો આપણા હયદળને અપાય તો શત્રુઓનાં હય દળોનો કચ્ચરવાણુ વાળી નાખે.’

‘પગે ચાલતો સૈનિક ધોડેસ્વારને ભાલાથી મારી ન શકે ?’

‘એટલે સુધી કેળવાયેલા સૈનિક આપણા લશ્કરમાં બન્યોડા હશે.’

‘અહીં કેટલા ધોડેસ્વારો છે ?’

‘ક્ષેમની છાવણીની બંને પાંખો સામે ટક્કર ઝીલી શકીએ એટલું હયદળ અહીં અનામત રાખ્યું હતું; પણ સુભદ્રને પંદરસે સ્વારો સાથે કુમકે આવેલો માની સાતસો સ્વારોને પ્રભાસ માર્ગે મોકલી આપ્યા. હવે આપણી પાસે પાંચસો ધોડેસ્વારોનું દળ માંડે હશે; જેમને એકેક વિષ પાયેલો ભાલો આપવાની ગોઠવણ થશે. જેથ તેઓ સુભદ્રના હયદળને પહોંચી વળશે એમ હું માનું છું. આમ જલ્દી આપણું હયદળ સુભદ્રને જીતી ન શકે તો સિન્દુર શત્રુઓના હાથમળાય. ભલે, હું જવા દઈશ. પ્રભાસ માર્ગે અહીંની સામગ્રી પહોંચાડવાથી આપણે અણહિલવાડ જીતી શકશું, મને શ્રદ્ધા છે.’

— અમે થોડીવાર મૌન રહ્યાં. મને ઉદ્દેશી તે બોલ્યો : ‘રાણી ! તમે તમારા સ્થાનમાં બેસો. હું સર્વે વ્યવસ્થા કરી તમારી પાસે આવીશ.’

— મને પ્રણામ કરી સોલંકીએ પોતાના શિયર તરફ જવા માંડ્યું.”

મેનકાએ કુવરાજને સંપૂર્ણ માહિતી આપી ક્ષણભર વિશ્રમ કર્યું : “વિષ પાયેલી શસ્ત્ર સામગ્રીને ક્યો રીતે પ્રભાસ માર્ગે પહોંચાડે અટકાવતી એ ઉપાય તમારે શોધવો રહ્યો.”

કુવરાજે પૂછ્યું : “ભગતશેઠ ક્યાં છે ?”

“હું ધારું છું, તે ભૃગુપુરમાં હશે.”

“સિન્દુર આવો પાછો ભૃગુપુર ગયો હશે!”

“જી, હા.” મેનકા બોલી : “એક સ્થાનમાં શાન્તિથી રહેવું એને ગમતું જ નથી. આ યુદ્ધનો સુત્રધાર એ છે. એ જ્યાં જાય છે ત્યાં નવું ષડયંત્ર ગોઠવે છે.”

કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ અને મત્સર મેનકારાણીના હૃદયમાં એક બીજાંથી અથડાતાં હતાં. યુવરાજ સામે ઉપસ્થિત થતાં સુધીમાં તેણે ધૈર્યનો સહકાર સાધ્યો હતો. હરકોઈ ભોગે અણહિલવાડના રક્ષણની અંતિમ તક આપવા યુવરાજના શિબિરમાં પહોંચી જવું - આ આવેશે તેને અહીં સુધી ઘસડી આણી હતી. કારસ્થાનની વિગતોથી યુવરાજને જાગૃત કરવાની ધગશ પુરી થઈ ત્યાં સુધી તેના મોં પર હૃદયની લાગણી અવતરી નહોતી. તેણે જાળવી રાખેલું ધૈર્ય હૃદયની સીમા બેદી જિવ્હા માર્ગે બહાર નીકળી છિન્નભિન્ન થઈ વહેવા માંડશે, એ વહન શાન્તિવિહોણું, સંતાપનું પૂર હશે - આ જાણ્યાશ્ચાન્તિથી તેનું સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું. ફાટી આંખે યુવરાજ પ્રત્યે તે જોતી હતી. ઓચિંતી તે બોલી : “બસ, આ માહિતી આપવા જ હું અહીં આવી છું. યુવરાજ! હવે હું જાઉં છું.”

એક ક્ષણ વધારે ન રોકાતાં તે શિબિર બહાર નીકળી. એ વખતે તેના નેત્રોમાં આંસુ હતાં મોં પર હૃદયબેદક નિરાશા હતી. બળાતકારે હોઠ બીકાવાથી જણાયું હતું. તેણે રદનને રુધિયું છે. ક્ષણ-બરના એ સાક્ષાત્કારે યુવરાજના હૃદયમાં પ્રવેશી ધુંધવાટ શરૂ કર્યો.

ચક્ષુકિરણ સ્પર્શી શકે નહિ એટલા વેગથી આખોય શિબિર ધુમરી લેવા માંડ્યો છે એવો ભાસ થવાથી તે ઉભો થયો, બીજા જ ક્ષણે આંખો મીચી આસનમાં ખેસવા જતાં તેમાં ઢળી પડ્યો.

*

બહારથી કાર્મ એ શિબિરમાં પ્રવેશ કર્યો. આસનમાં નિદ્રાવશ પોટેલા યુવરાજને જોતાં જ તે વિસ્મય પામ્યો, મનમાં પ્રશ્ન થયો :

“શિબિરમાં બીજી એકપણ વ્યક્તિ દેખાતી નથી. શું ઉંઘમાં બબડ્યા હશે !”

યુવરાજના મોંમાંથી ઉચ્ચાર બહાર નીકળવા માંડ્યા : “હું તને વિસર્યો નથી. વિસરવા ઈચ્છતો નથી. જે અભેદ આગ્રહને તારી હૃદયમાંથી દબાવી છે એ જ આગ્રહને મારા હૃદયને બળાતકારે બંધ રાખ્યું છે. તેં અને મેં શું બોલ્યું છે તેનું જ્ઞાન આપણા બેનાં અંતઃકરણને છે. ન્યાયવાંછુ ફળ માટે મથે છે એ કાટિની અસહિષ્ણુ તું નથી. મારા પ્રત્યેની ફરજથી તું મુક્ત થઈ છે. તારા પ્રત્યે મારી ફરજ હું સમજ્યો છું; પાળી શક્યો નથી. સ્નેહાકિતા ! હું હાર્યો છું, તું જીતી છે. તારા બીડાયેલા હોઠ વચ્ચે રુદનનો જે ધોધ રોકાયો હતો એને હું પામ્યો છું. વિશેષ શું બોલું, હૃદયાકિતા !”

“યુવરાજ !”

“હું જાગ્યું છું.”

યુવરાજ ખેડો થયો. તંદ્રાવસ્થામાં તે કોને ઉદ્દેશી બોલતો હતો એ પ્રશ્ન બલાધીપે તેને ન પૂછ્યો. જુદી જ વાત કહી : “શત્રુ-છાવણીમાં એક દિશાએ ‘અખંડ ધ્વજચારિણી મેનકારાણીનો જય’ પોકાર થતા જણાય છે.”

“એ પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હશે.” સહેજ વિરમી ગંભીરતાથી યુવરાજે આગ્રા કરી : “બલાધીપ ! કામી પાંખ રક્ષે છે એ સૈન્યને જમણી પાંખે એકત્ર કરે. મરવું છે એ નિશ્ચયે આક્રમણ શરૂ કરવાનું છે, સિન્દુરના સમુદ્રતીર સુધી પહોંચી જવાની આપણી નેમ છે — આટલું જ લક્ષમાં રાખો.”

દલીલ કર્યા વિના મુંગે મોંએ બલાધીપે મસ્તક નમાવ્યું. બીજી જ ક્ષણે તે શિબિર બહાર જતો દેખાયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું ::

પ્રભાસ માર્ગે સંરક્ષણ

“પ્રત્યેક મોરચે ભયાનક યુદ્ધ ચાલે છે. અને પક્ષો લડાઈનેા અંત ત્વરાથી લાવવા મથે છે. જખમી સૈનિકોને ઉઠાવવા જનારાં સ્ત્રી પુરુષોને ફરજ બજાવતાં મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે. કેટલાંય સેવક-સેવિકા અકસ્માતનો ભોગ બને છે. મુઠ્ઠાં ઉચ્ચવાનું કાર્ય પણ આવું જ દુષ્કર બન્યું છે. યુદ્ધનિરીક્ષકો કહે છે-જે મોરચે યુવરાજ છે ત્યાં અને અહીં-આ બે મોરચા પર શત્રુઓએ યુદ્ધની હારજીતનો નિર્ણય મૂક્યો છે.”

“બસ, આ જ વાત છે ને!”

“સીમાડાના અગ્નિ કોણને રક્ષી રહેલા આવડા સૈનિકોને ઉશ્કેરતી યુવરાજિને મેં નજરે જોઈ છે.”

“એ સાંભળવાથી કાંઈને પણ આશ્ચર્ય ઉપજે તેમ નથી; કેમકે યુવરાજિ રાષ્ટ્રસેવિકાની પુત્રી છે.”

“સાચું કહો છો?”

“હા, હા-આનંદિની, અણનમ અને તેમની મંડળીને શસ્ત્રોત્પાદન-કાર્યાલયમાંથી કેદ પકડનાર ચંદાબા યુવરાજિને દિકરી માને છે.”

“ધન્ય હો એ રાષ્ટ્રસેવિકાની સદ્ગુણસંપન્ન દુહિતાને.”

છત્ર વિનાના ઉઘાડા રૂપરથમાં બે જણ બેઠાં હતાં. તેમની વાતચીત વ્યંગબરપૂર જણાતાં બાહુકે વાહનને રોક્યું, પૂછ્યું : “ક્યાં જાઓ છો?”

“વાહન પરની ધ્વજમાં ચિહ્ન છે,” જવાબ મળ્યો : “તે ખેંધ લો.”

બેઠકારી બેરેલો જવાબ આપનાર મલ્લિકાને ઓળખવાથી તેણે પૂછ્યું : “મૃત્યુના મુખમાં જવું છે?”

મલ્લિકા સાથે ચોકિયાત હતો તેણે જવાબ આપ્યો : “કૈલાસ-વનાં શિખો મૃત્યુમુખ શોધતા હોય છે.”

“મારી વિનંતિ સ્વીકારી શકશો?”

“ખોલો, શું કહેવાનું છે?”

“રૂપરથને પાછો વાળો.” બાહુકે બોલ્યો : “યુદ્ધવિરામનો પ્રાંપનાદ કુંકાય તે વખતે તમારી ફરજ અદા કરવા પાછાં આવજો.”

મલ્લિકાએ હસીને કહ્યું : “તમારી વિનંતિ સ્વીકારવામાં અમને કશી અડચણ નથી. સ્વર્ગસ્ત થવા આગ્યો છે. વિરામનો શંખ ન કુંકાય તો?”

“તમારે કૈલાસદેવની આજ્ઞા મેળવવી પડશે.”

“આ ધારો ક્યારે બહાર પડ્યો?”

“બે દિવસથી.”

આ સાંભળી મલ્લિકાએ રથને પાછો વાળ્યો, બોલી : “યુદ્ધના ધારાની અવગણના કરવા અમે ઇચ્છતાં નથી.”

યુદ્ધવિરામનો શંખ કુંકાયો. કૈલાસ પોતાના શિબિરમાં આવી બેઠો. બાહુકે મલ્લિકા આવી ગયાની ખબર આપી. એમની વાતચીત વ્યંગ-બરપૂર હતી એ પણ જણાવ્યું. કૈલાસ હસ્યો, બાહુકે ઉદેશી બોલ્યો : “ચોકિયાત સંબંધે મને કોઈ પૂછે તો હું એમ કહું કે તેના કાથમાં મારું મસ્તક સોંપવા હું તૈયાર છું.”

“ મને મદિલકા પ્રત્યે વહેમ ઉપજે છે. ”

“ બાહુક ! શિલાદેવીને હું મળ્યો હતો. એમણે મદિલકા : નિશ્વાસ રાખવાની મને ભલામણ કરી છે. ”

“ શિલાદેવી પોતાની ગણત્રીમાં ભૂલે જ નહિ એ કેમ મનાય બાહુક પોતાનો મત નીડરતાથી વ્યક્ત કર્યો : “ ચોકિયાત : મને ય અશ્રદ્ધા નથી. તેના મોંમાંથી રાષ્ટ્રસેવિકા ચંદાબાની પ્રશ્ન નીકળી હતી, જે અશુદ્ધ નહિ હોય એમ હું માનું છું. પણ મદિલકા છે. એનામાં ચાંચલ્ય છે. ”

કૈલાસ નિરુત્તર બેસી રહ્યો. એ જોઈ બાહુક શિબિર ખાતે જતો રહ્યો. થોડી ક્ષણો સુધી વિશ્રાંતિ મેળવી કૈલાસે બાહુક શિબિરમાં પાછો બોલાવી કહ્યું : “ મેં જે સેવા મહારાજને કહી કરી હતી તેને હું ન્યાય આપી શક્યો નથી. શસ્ત્રજંડારમાં ઠારસાથું હતું એને પકડવાનો સંજોગ હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહોતો. તુ વિહારમાંથી યુવરાજ અને સદ્ગત મહારાણીને મુક્ત કરવાનો યત્ન પણ શિલાદેવીએ બળવેલી સેવા આગળ ઝાંખો પડ્યો છે : હું માનું છું. હજી સુધી મને કોઈ કાર્યમાં સફળતા મળી નથી. લાવનારા અને પ્રયત્ન કરનારા પ્રત્યે મહારાજ સમાનભાવે જુએ એથી જ એમની દૃષ્ટિએ હું મહત્વનો માણસ મનાઈ રહ્યો છું. અસેનાપતિપદ મેં સ્વીકાર્યું છે. શત્રુઓએ તેજીનું અશ્વારોહી દળ ઉ છે. આપણું અશ્વારોહી દળ પૂરતું નથી; છતાં હું શત્રુઓને લોખંચણ ચડાવી રહ્યો છું. આજકાલમાં નવું અશ્વારોહી દળ કુમકે ૨ ન શકે તો પ્રભાસમાર્ગનું રક્ષણ કરતો કૈલાસ એક વાંછનાને પાંખી રણક્ષેત્રમાં ચિરંચાલી શયનાગારને શોભાવશે. ”

“ તમારી વાંછના શી છે ? ”

“ હું ભગતશેઠને પકડી મહારાજ સમક્ષ હાજર કરવા ઇચ્છું છું. ”

“ એ ક્યાં વસે છે એ જ કોઈ જાણતું નથી. ”

“ એટલી જ ખબર મને જોઈએ છે. ”

મહિષ જોડેલા વાહનોની અવરજવર સંભળાવા માંડી. જખમી સૈનિકોની ચીસો કાનમાં પ્રવેશી હૃદય સોંસરવી ઉતરતી હતી. કૈલાસ અને બાહુક શિબિરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

હાથમાં સળગતી મશાલ પકડી નવયૌવનાઓ લોહીના ખાખો-ચિયામાં ચાલતી - ચારે બાજુએ આંખો ફેરવે જતી હતી. કોઈ સૌભાગ્યચન્દ્રને, કોઈ માડીજાને, કોઈ પિતાને તો કોઈ પોતાના અન્ય સ્વજનને શોધતી હતી.

છાપરા વગરનો એક રૂપરથ રણક્ષેત્ર તરફથી કૈલાસ અને બાહુક ઉભા હતા એ બાજુએ આવ્યો. બળદ જોડેલા રથમાં સુવાળી શય્યા બિછાવાઈ હતી. તે પર ઉંચા દરજ્જાનો એક સામંત જખમી સ્થિતિમાં સૂતો હતો. શય્યા રક્તથી રંગાઈ હતી. હાથમાં મશાલ પકડી એક પ્રૌઢા ઉઘાડા કેશકલાપે તેમાં બેઠી હતી. સારથી વાહનને હાંકતો હતો. બાહુકે પ્રૌઢાને જોતાં જ તેને પૂછ્યું : “રથમાં કાણુ છે ?”

કરુણ, ગંભીર સ્વરે સંભળાયા : “નંદ, મારો દિકરો.”

રથ એની નિત્યની ગતિથી પસાર થયો. જખમી થયેલા નંદને રથમાં સુવડાવી એની કાકી ઔષધાલય તરફ જતી હતી. બાહુકના મનમાં વિદ્યુતનો એક આંચકો વાગ્યો, બોલ્યો :
“એણે મને મિત્ર માન્યો, હૃદયપ્રિય મિત્ર...”

કૈલાસ હસીને બોલ્યો : “બાહુક ! અણુહિલવાડ કાળે શસ્ત્ર ઉપાડનાર પ્રત્યેક સૈનિક આપણો મિત્ર છે.”

મહિષ જોડેલાં વાહનો મૃતદેહ ઉપાડી જતાં હતાં. બળદ જોડેલા રૂપરથો જખમી સૈનિકોને ઉપાડી ઔષધાલયમાં પહોંચાડવાની ફરજ બજાવતા હતા. સૂર્યાસ્ત પછી એક ઘટિકા વીતવા આવી; છતાં મલ્લિકા અને ચોકિયાત પાછાં દેખાયાં નહિ.

બીજા દિવસે સાયંકાળે મલ્લિકા અને ચોકિયાત શિબિરમાં આવ્યાં. કૈલાસે પૂછ્યું : “ગઈ કાલે બીજી વાર દેખાયાં જ નહિ !”

જવાબમાં મલ્લિકા બોલી : “ અગત્યની એક બાતમી આપને પહોંચાડવા સારુ ગઈ કાલે સાયંકાળે બીજી વાર અમે આવ્યાં હતાં. આપના દર્શન થવાથી અમારા રથમાં જખમી સૈનિકાને સુવડાવી અમે ઔષધાલય તરફ ઉપડી ગયાં હતાં. ”

ક્ષણભર વિરમી બાતમી આપી : “ અમે ભૂગુપુર ગયાં હતાં. ”

“ કેમ ! ” કૈલાસે પૂછ્યું : “ ત્યાં કાંઈ કામ હતું ? ”

“ એક ધનવાને અમને બોલાવ્યાં હતાં. ”

ચોકિયાત પ્રત્યે મોં ફેરવી કૈલાસે પૂછ્યું : “ તું સાથે ગયો હશે ? ”

“ હા, મલ્લિકાના કહેવાથી હું તેની સાથે જઈ આવ્યો છું. ”

“ મળ્યા કેને ? ”

“ ભગતશેકને. ”

“ હે, મલ્લિકા ! ” કૈલાસે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું : “ તેં કેમ જાણ્યું કે ભગતશેક ભૂગુપુરમાં છે ? ”

“ મારી સાથે ચાર જણા પરખમાં રહે છે. એમાંનો એક જણ ઘી વેચવા ભૂગુપુર ગયો હતો. એમિંતો ભગતશેકનો એને મેળાપ થયો હતો. ”

“ હવે હું સમજ્યો. ” કૈલાસ બોલ્યો : “ ઘી વેચવા જનાર તારા ભાઈ સાથે શેઠે તને સંદેશો મોકલ્યો હશે ! ”

“ જી, હા. ” મલ્લિકાએ જણાવ્યું : “ મને મળેલા સંદેશાની વિગત મેં તમારા આ - ” બાબુમાં ઉમેલા ચોકિયાત પ્રત્યે હસ્ત નિર્દેશી બોલી : “ સેવકને કહી. તમારો સેવક મારી સાથે આવવા તત્પર થયો. અમે ભૂગુપુરમાં જઈ એમને મળ્યાં. ”

હર્ષભરપૂર રાષ્ટ્રી કૈલાસ બોલ્યો : “ ચાલ, મને બતાવ. હું ભૂગુપુર આવું છું. ”

“ અમારી સાથે જ તેણે ભૂગુપુર છોડ્યું છે. ”

“સિન્દુર જતો રહ્યો ?”

“ના.”

“તે છે ક્યાં ?”

“અમારાથી છૂટા પડતી વેળાએ બોલ્યો:—‘હું છાવણીમાં જઈશ.’ એણે એક કામ અમને સોંપ્યું છે.”

કૈલાસના મોં પર જિજ્ઞાસા ભાવ પ્રસર્યો. મલ્લિકાએ કામની વિગત કહી સંભળાવવા માંડી : “અહીંના વ્યૂહનો જેવો અમને આવડે એવો નકશો દોરી અમારે તેમને આપવો.”

આટલું બોલતી વખતે મલ્લિકા હસી હતી—સંભળતી વખતે કૈલાસ હસ્યા વિના રહ્યો નહોતો.

“મને કહી તે બીના મહારાજને કહેજે.” કૈલાસે મલ્લિકાને સૂચના કરી પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો : “આવતી કાલે પ્રભાતે યુદ્ધ શરુ થતાં જ હું શત્રુ છાવણીમાં જવાનો છું.”

“એકલા ?”

“મારો અશ્વ મારી સાથે હશે.”

પ્રભાત થયું યુદ્ધની ઘોષણા સંભળાવા માંડી. કૈલાસે બાહુકને બોલાવી કહ્યું : “મારાથી વધારે શક્તિમાન સેનાપતિ પ્રભાસમાર્ગના રક્ષણનો ભાર માથે ન ઉપાડે ત્યાંસુધી એ ભાર હું તારા માથા પર મૂકું છું.”

“અને આપ ?”

“મારી વાંછના પૂરી કરવા જઈ છું.”

કૈલાસ ધોડેસ્વાર થયો. તેની કમરે મ્યાનબદ્ધ ખડક લટકતું હતું. ખભામાં ધનુષ્ય અને હાથમાં ભાલો હતાં.

પ્રકરણ ૨૯ મું ::

વાંછના પુરી થઈ

“પ્રભાસ માર્ગનું સંરક્ષણ દુષ્કર છે.”

“શત્રુસેનામાં ઉંચી પંક્તિના અશ્વારોહી દળનો ઉમેરો થયો છે.”

“સેનાપતિ કૈલાસ શત્રુસેનાની મધ્ય હાર ભેદી છાવણીમાં પ્રવેશ્યો છે. એની હિંમતે યુદ્ધવીરોને છક કરી મૂક્યા છે.”

“એ તો બધું ય સમજ્યા. પણ હજી એકેય મોરચાનું વધારાનું અશ્વારોહી દળ કુમકે આવી શક્યું નથી.”

“આંખો મીંચીને યુદ્ધમાં ધુમી જાણવા ઉપરાંત ખીજી કશી ખબર રાખે છે!—જરા બાહુકના શિબિર આગળ જઈ આવ—મહારાજ જાતે સૈન્યની આગેવાની લેવા ઉત્સુક બન્યા છે. સિન્દુર મોરચા પરથી ચૌહાણ પાંચસો ઘોડેસ્વારો સાથે કુમકે આવ્યો છે. ખીજા મોરચા તરફથી પણ કુમકે આવી છે.”

યુદ્ધ ચાલતું હતું એ વખતે અહીંની જ એક નવી દુકડીમાં ચર્ચા થવા માંડી. થોડી વારે દુકડીના સૈનિકોને આજ્ઞા થતાં તેઓ એક ખુણે ધસારો થતો હતો તેમાં સામેલ થયા.

અશ્વારોહી મહારાજને મલિકાએ નમન કરી કહ્યું : “ભગવાન! હું સ્ત્રી છું; છતાં આપની આજ્ઞા હોય તો સેનાપતિ ગયા છે એ માર્ગે આક્રમણ લઈ જવા ઉત્સુક છું.”

મહારાજ બોલ્યા : “સેનાપતિ જ્યાં ગયો હશે ત્યાં અસહાય નહિ હોય. એની રક્ષા કરનાર એનું આત્મબળ સાથે જ હશે.”

બાહુકને ઉદ્દેશી તેણે સુચના કરી : “મારી પાછળ આવ.”

બાહુક પોતાનો અશ્વ મહારાજ આગળ વધ્યા એ માર્ગે દોડાવ્યો.

શત્રુઓએ વ્યૂહ ખંડ્યો હતો. મહારાજે ત્રિકાણુ વ્યૂહની રચના કરવા માંડી. શત્રુઓના આક્રમણો વ્યૂહનિષ્ણાતોને મુંઝવે તેવાં હતાં.

“સૂર્યારત થવા આવ્યો છે.” મહારાજે બાહુકને ઉદ્દેશી કહ્યું : “યુદ્ધવિરામનો શંખ કુંક.”

“મહારાજ! શું આપણે વિરામ માગી લેવો?”

“હા, આપણે વિરામની માગણી કરી છે એમ માનવાથી શત્રુ સેનાધ્યક્ષ યુદ્ધને વિશેષ ગતિ આપશે.”

“એથી શું થશે?”

“આપણી નબળી પાંખ પર તેઓ એકત્ર થશે.”

“પછી?”

“ત્રિકાણુકારે આપણું સૈન્ય એમના મોરચા સુધી પ્રસરી જશે. પ્રભાત પહેલાં દુશ્મનોએ શરણુ સ્વીકારવું પડશે.”

બાહુકે મહારાજના વ્યૂહજ્ઞાનની પ્રશંસા મનમાં જ કરી, વિરામ-સુચક શંખ કુંક્યો.

પ્રત્યુત્તરમાં વિરામસ્વીકાર સુચવતો ધંટ ન વાગવાથી યોમ મહારાજ ખડખડ હસ્યા, બોલ્યા : “બાહુક! ધનુર્ધારી, અશ્વારોહી દળને સામી બાબુએ ખેંચી જા. શત્રુ છાવણીની મર્યાદા વચ્ચે આવે તેની પેલે પાર સુધી પહોંચી જજે. શત્રુ છાવણીની પેલી બાબુએ તારો અને મારો મેળાપ થશે.”

શત્રુ સૈન્યે મધ્યસ્થ હરોળ બેઠવા એક સામટો ધસારો કરવા માંડ્યો હતો. તેમની સામે રક્ષણાત્મક યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની સુચના આપી મહારાજે નવો અધ્યક્ષ નીમ્યો. એક ખુણેથી બાહુકે અબીજા ખુણેથી મહારાજે તેમનાં સૈનિકોને સર્પાકારે સામી બાજુરે લઈ જવા માંડ્યા.

પ્રભાત થયું, હજી યુદ્ધ વિરમ્યું નહોતું. ઘોડા પર સ્વાર થયેલ એક તેજસ્વી યુવતીને મલ્લિકાએ રોકી : “બહેન, બહેન, બહેન !”

“તું અહીં શું કામ ભમે છે ?”

“મને જ્ઞાન નથી કે હું શાસારુ યુદ્ધભૂમિમાં ભટકું છું ! મા, અહીં કેણુ છે ?” ગળગળી થઈ મલ્લિકા બોલી : “બહેન ! આ સંહારગીત ગાતા માનવલોકમાં એક વ્યક્તિ છે. હું એના પુનરાગમનના પ્રતિક્ષા કરું છું. મેંજ એને શત્રુ છાવણીમાં મોકલ્યો છે.”

“આ બંધી વાતો તું કોના મંથન કહે છે, એ હું જાણું છું મલ્લિકા !” અશ્વ પરથી નીચે ઉતરી શિલાએ મલ્લિકાના મસ્તક હસ્ત પ્રસારી લાગણી વહાવી : “તારો જીવનસાથી તેં શોધ્યો છે એને જ તું પામશે. મારા તને આશીર્વાદ છે, બહેન !”

શસ્ત્રોના કર્ણબેદી ખખડાટ, સૈનિકોને પાનો ચડાવનાર વ્યાખ્યાન - આખ્યાનના ધ્વનિ, અધ્યક્ષોની રણહાક, પ્રાણપથારી પોઢતા વીર પુરુષોના ચિત્કાર; ઉપરાંત, પરખાય નહિ એવા ચિત્ર વિચિત્ર કાલાહળ વચ્ચેથી એક અશ્વારોહી ચાવડા લશ્કરની છાવણી આવ્યો. તેનું આખું શરીર અને તેનો અશ્વ શોણિત નીતરતાં હતા તેની બેઠક આગળ એક જીવતા માણસને તેણે બેસાડ્યો હતો.

“સેનાપતિ કૈલાસે શત્રુ છાવણીમાંથી ભગતશેડને જીવતો પકડ્યો છે.”

“કૈલાસના શરીરમાં અસંખ્ય પ્રહાર થયા લાગે છે. સાત અઢેટલાં બાણુ તો હજી એની પીઠમાંથી બહાર નીકળ્યાં નથી.”

આ ખખરો વાયુ વેગે સૈન્યમાં પ્રસરી ગઈ.

શિલાદેવી અને મલ્લિકાને જોતાં જ કૈલાસે ઘોડા પરથી નીચે ઉતરી ભગતશેઠને ઉતાર્યો, તેનું ગળું પકડી આગળ ચલાવ્યો, યુવરાજિને ઉદ્દેશી પૂછ્યું : “મહારાજ ક્યાં છે? હું દર્શનાતુર છું.”

શિલાદેવીની આજ્ઞાથી બે સૈનિકો જખમી થયેલા ભગતશેઠને તેમની દેખરેખ નીચે એક શિખિરમાં લઈ ગયા.

કૈલાસ તેના શરીરને સમતોલ રાખી ન શક્યો, ધરા પર સુતો. મલ્લિકા તેના મોં સામે જોતી હતી. શિલાદેવીએ એક અનુચરને આજ્ઞા કરી : “રૂપચરિત્ર લાવો.” જવાબમાં કૈલાસ હસ્યો, બોલ્યો : “યુવરાજિ! હવે મારો પ્રાણ સારવારથી બચે તેમ નથી. મારી વાંછના પુરી થઈ છે. યુદ્ધ જગાડનાર ભગતશેઠને જીવતો પકડવાનું સફળાગ્ય મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે. કર્તવ્યપાલનનો મને યશ આપનાર આ રહી.” મલ્લિકા પ્રત્યે હસ્તનિર્દેશો સાનંદ બોલ્યો : “એણે જ મને સહાય કરી છે, સાથ આપ્યો છે; જેના પ્રત્યે વિશ્વાસ મૂકવાની બલામણુ એક વખત આપ તરફથી મને મળી છે. હું એને પ્રણામ કરું છું.”

હૃદયની ચારે બાજુની અતૂટ ભીતો ભેદી લાગણીને ધોધ બહાર નીકળતાં મલ્લિકાએ ચીસ પાડી : “મારો નાથ પ્રાણ-પ્રચારીએ સુતો છે.”

આ ચિત્કાર સાંભળનાર શિલાદેવી અને અન્ય અનુચરોનાં હૈયાં આઘાત અનુભવી રહ્યાં.

*

વિજયધ્વનિ સંભળાવા માંડ્યો. મધ્યાહ્ન પહેલાં આ જીત કોણે મેળવી, એ વિચારવું પડે તેમ નહોતું. સૈનિકાની એક હાર ચાવડા અધ્યક્ષોના શિખિર તરફ આવતી હતી. એની પાછળ બીજી કેટલીયે હાર જળાતી હતી.

“ યોગ મહારાજે ત્રિકાણ્યુદ્યુદ યોગ શત્રુસેનાને ઘેરી છે. શત્રુ સેનાપ્ત્યક્ષો જીતના ઉમંગે લાન જીલવાથી ફસાયા છે, શત્રુો નીચે મૂકી શરણ સ્વીકારવાની એમને ફરજ પડી છે.”

“ મહારાજ પરાક્રમી છે, સાહસિક છે, એમનું વ્યૂદ નિર્માણ સહુએ શીખવા જેવું છે.”

“ શત્રુ સેનાપતિ બંધ છે કે સોદ્ધંકીએ સિન્દુરમાં અનામત રાખેલી શસ્ત્ર સામગ્રી વેળાસર મોકલી હોત તો યોગમહારાજને જીત મળવી કઠિન હતી.”

પ્રભાસમાર્ગે યોગ મહારાજે વિજય મેળવ્યો છે; છતાં ચન્દ્રક સોદ્ધંકો અને તેની શસ્ત્રસામગ્રી હાથ આવ્યાં નથી એમ મનાવા માંડ્યું.

છાવણીમાં શિખિરાની હારમાળા આગળ પહોંચતાં વેંત યોગ-મહારાજે ભૂમિત્રસ્ત કૈલાસ, તેની પાસે આંસુભરી આંખે બેઠેલી મલ્લિકા, અને તેમની ચારે બાજુએ ગોળાકારે બેઠેલા સૈનિકો, અનુચરો અને શિલાદેવીને જોયાં.

મહારાજને જોતાં જ કૈલાસે બે હાથ ભેગા કરી વંદન કર્યાં. તે કથું બોલી શક્યો નહિ. તેના મોં પરનો હર્ષ પારખવાથી મહારાજે અટકળે માન્યું. કૈલાસે તેની વાંછના પુરી કરી છે.

“ કૈલાસ ! વીર યોદ્ધા ! ” મહારાજે તેને બોલાવવાનો યત્ન કર્યો :
“ તારા અપૂર્વ આત્મત્યાગે પ્રભાસમાર્ગે અખંડ રહ્યો છે.”

જવાબમાં કૈલાસે આંખો મીચી, એ ક્ષણે તેના મોં પર અપૂર્વ સંતોષ, અભિમાન અને હર્ષનો સંગમ જોનાર પ્રત્યેકનાં ચક્ષુ ભીંજ્યાં.

“ વીર કૈલાસ, હુતાત્મા, ચાવડા નરવીર ! ” કૈલાસના મૃતદેહને ઉદ્દેશી બોલતા બાહુકને સાંભળવાથી મલ્લિકાએ કૈલાસની છાતી પર માથું મૂકી ધ્રુસકે રડવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૩૦ મું ::

સમુદ્ર માર્ગે

એકત્રિત આક્રમણ થવાથી ક્ષેમના સૈન્ય સામે શત્રુસેના ટક્કર
ઝીલી શકી નહિ. શત્રુસૈનિકો અને તેમનો અધ્યક્ષ મોરચો છોડી
તેમની છાવણીમાં જમણી બાજુએ નાહા, જ્યાં રોકાયેલી શત્રુસેના
સુભટના અશ્વારોહી સૈન્યથી યુદ્ધ ખેલી રહી હતી.

શત્રુસેનાએ મોરચો છોડી પલાયન કરવાથી ક્ષેમે બલાધીપને
કહ્યું : “સામી બાબુએથી દુશ્મનો પર સુભટના સૈનિકો આક્રમણ
કરે છે એજ રીતે તમારા અશ્વારોહી દળની મદદથી તમે આ બાબુ-
એથી શત્રુસેના પર આક્રમણ કરવા માંડો. એ બાબુએ ભીંસાવાથી
શત્રુસેના મુંઝાઈને શરણે આવશે.”

“આપે કોઈ સ્થળે જવા ધાર્યું છે ?”

“હા, હું સિન્દુરની ભૂમિથી થોડે દૂર આવેલા સમુદ્રતીરે જવા
ઈચ્છું છું. વહાણવટાનું શિક્ષણ પામેલા પચાસેક સૈનિકાને હું મારી
સાથે લઈ જઈશ.”

બલાધીપને જવાબદારી સોંપી ક્ષેમ સમુદ્રકિનારે આવ્યો; તેની
સાથે પચાસ સૈનિકો હતા. તીર પ્રદેશ નજીક રહેનારા નાવિકાને
બોલાવી યુવરાજે આઘાતમક ભાવે પૂછ્યું : “અહીંથી પ્રભાસ તરફ
કેટલાં વહાણો ઉપડ્યાં છે ?”

જવાબમાં એક નાવિકે કહ્યું : “આઠ વહાણો.”

“તમારા લોકોનાં વહાણો મને મળી શકશે ?”

“આપને કેટલાં જોઈએ ?”

“છે કેટલાં ?”

“એ મોટાં વહાણ છે ને સાત હોડકાં છે.”

“એ બધાં તૈયાર કરો.” યુવરાજે આજ્ઞા કરી : “એક મોટા વહાણમાં સાતેય હોડકાં ચઢાવજો.”

નૌકાશિક્ષણ પામેલા ક્ષેમના એક સૈનિકે મત આપ્યો : “એકમાં ત્રણ અને બીજામાં ચાર આ પ્રમાણે હોડકાં ચઢાવજો.”

પ્રભાવથી અંગ્રાઈ ગયેલા નાવિકા કાંઈપણ વિશેષ પૂછપરછ કરવાની હિમત કરી શક્યા નહિ. થોડીવારે તેઓ યુવરાજ આગળ આવી ઉભા. યુવરાજે પૂછ્યું : “મારા કહેવા પ્રમાણે બધું તૈયાર કર્યું ?”

“હા.”

“અહીં કેટલા નાવિક છે ?”

“બાર.”

“બૈરાં ?”

“સત્તર.”

“છોકરાં ?”

“ચોવીસ.”

“એમ કરો.” યુવરાજે નાવિકાને મુચ્ચું : “તમે સહુ તમારાં બૈરાં છોકરાં સાથે અમારી જોડે ચાલો.”

“આપ કોણ છો ?”

“મારા પિતા અણહિલવાડના મહારાજ છે.”

“આપ પાટણના રાજકુમાર છો ?”

“હા. હું તમારા લોકોને મારી સરહદમાં યોગ્ય સ્થળે વસાવીશ.”

નિર્ધન નાવિકાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

જળમાર્ગે એ ભવ્ય વહાણો ત્વરાથી આગળ વધતાં હતાં. ક્ષેમકુમારે નૌકાસૈનિકને કહ્યું : “ ચોલ નગરે જોતા રહો.”

“ ચિંતા ન કરશો.”

“ હું કરતો જ નથી.”

વાયુની લહેર ઝીલતું યુવરાજનું હસતું મોં જોઈ સૈનિકને અનહદ હર્ષ ઉપજ્યો હતો. પોતાના જ્ઞાન - અનુભવની કિંમત યુવરાજ આગળ થશે એ આશામાં તે ડોલતો હતો.

અંધકાર પ્રસરતો હતો એ વખતે નૌકાસૈનિકે યુવરાજનું લક્ષ સમુદ્રની સપાટી પર ખેંચ્યું : “ જુઓ, વહાણોનો કાફલો - અહીંથી બહુ દૂર રહ્યો નથી.”

ખીજા નૌકાસૈનિકે યુવરાજને કહ્યું : “ એ લોકોનાં આંકેય વહાણ પકડવાં કઠિન થઈ પડશે.”

“ જેમાં વિષ પાચેલાં બાલાં છે એ એક પકડાય તો ઘણું છે.”

નૌકા શિક્ષણ પામેલા સૈનિકોનો આગેવાન મોલ્યો : “ સાત હોડકાં છે તેમને પાણીમાં ઉતારો. એકેક જણ એક હોડકામાં બેસો. અંધકારમાં એમનાં વહાણો સુધી હોડકાંને પહોંચાડવાં ઠીક પડશે. જુઓ, શસ્ત્રસરંજામ જે વહાણમાં જણાય તેમાં એક જણે ગુપ્ત રીતે ચઢી જવું. અગ્નિ ચેતવવો, જેથી અમે સમજી લેશું કે તે વહાણમાં શસ્ત્ર સામગ્રી છે.”

ક્યા સૈનિકે હોડકામાં બેસવું, અગત્યના પ્રસંગે તેણે શું કરવું વગેરે બાબતો નક્કી થઈ.

પવનનો સુસવાટ વધવાથી વહાણોની ચાલવાની ગતિ વધવા માંડી. હિંમતવાન નૌકાસૈનિકો તેમને સોંપાયેલી ફરજ બજાવવા તત્પર થયા. તેમને પવનબળ ગભરાવી શક્યું નહિ.

“ ભાગ્યવિધાતા ! આ લોકોના હાથે કોઈ એકાદ વહાણ કુપ્તવા પામે તો ક્ષમા કરજો.”

“જરૂર પડ્યે આઠેય ડુઆવે - મારો વિરોધ નથી.”

નૌકાસૈનિકોનો વડો હિમતથી બોલ્યો : “ચાપોતકટ યુવરાજની દૃષ્ટિ ચુકાવી શસ્ત્રસરંજામ ભરેલું વહાણ પ્રભાસ પાટણનો કિનારો જોવા પામશે ?” ખડખડ હસ્યો : “જેવું પૃથ્વી પર છે તેવું જ રાજ પાણી પર છે એ ખ્યાલ હું જ એમને આપીશ.”

એક હોડી પાછી ફરી. નૌકાસૈનિકે ખબર આપી : “પવનના આક્રમણો છતાં પ્રત્યેક વહાણમાં ઝાંખા દીવા બળે છે. ત્રીજા વહાણમાં શસ્ત્રસરંજામ ભર્યો લાગે છે. એમાં સોલંકી અને મેનકારાણી બેઠાં છે. સહુથી આગળ મોખરે છે તેમાં સો ઉપરાંત સશસ્ત્ર સૈનિકા છે. છેલ્લાં બે વહાણોમાં પણ લડાયક સામગ્રી છે. સૈનિકા પણ છે.”

નૌકાસૈનિકાના અધ્યક્ષે યુવરાજને પૂછ્યું : “વહાણો ડૂબાડવાની આગ્રા છે ?”

“ડૂબાડો, શસ્ત્રસરંજામનું વહાણ પકડાવું જોઈએ. વેપારીઓ બેઠા હોય તે વહાણને આંચ આવવી જોઈએ નહિ; અસ આટલું જ.”

અધ્યક્ષે નાવિકાથી મસલત કરી. નાવિકાએ અધ્યક્ષની સુચના પ્રમાણે કરવાની હોંશ દર્શાવી.

*

એકસો ઉપરાંત સૈનિકાથી ભરેલા વહાણમાં અંગાર ફાટી નીકળવાથી વેપારીઓ ચોકચા. તેમના વહાણ નજીક પોતાનું વહાણ લાવી સોલંકીએ કહ્યું : “કાઈ ચાંચીયો લાગે છે.”

“જુઓ, બે વહાણોમાં સશસ્ત્ર સૈનિકા ઉભા છે.”

સામસામી બાણવૃષ્ટિ થવા માંડી. સોલંકીનું લક્ષ ખેંચતાં એક વેપારી બોલ્યો : “જુઓ, અમારું બીજું વહાણ સળગ્યું.”

આગના ભડકા ફેલાયા. આક્રમણકારી એક વહાણમાં બાણવૃષ્ટિ કરતા યુવરાજને જોતાં જ સોલંકી ધ્રુજ્યો, વેપારીઓને ઉદ્દેશી બોલ્યો : “ઝાળખ્યો. આ ચાંચીયો કાણ છે તે !”

“ના.”

“અણુહિલવાડના ન્યાયાશ્રય મહારાજનો પુત્ર ક્ષેમરાજ.”
સોલંકીએ વેપારીઓને આક્રમણકારી પક્ષના અગ્રેસરની ઓળખ આપી,
કહેવા માંડ્યું : “વેપારીઓના વહાણોમાંથી મુલ્યવાન ચીજો મેળ-
વવાના લોભે લુટ, ધાડ અને આગનો આશ્રય મેળવ્યો છે એણે.
તમે લોકો ઉતાવળે તમારા વહાણને હંકારી જાઓ.”

વેપારીઓ બેઠા હતા એ વહાણને કાઢીએ રોક્યું નહિ. મેનકાને
ઉદ્દેશી સોલંકી બોલ્યો : “વેપારી બેઠા હતા એ વહાણનો માર્ગ
રૂંધાશે એમ મેં ધાર્યું હતું.”

“તમે તો અણુહિલવાડના પાટનગર પર ચાલુક્ય ધ્વજ ફરકશે
એમ પણ ધાર્યું હતું.”

આ કટાક્ષ સોલંકીના હૃદયમાં આરપાર વ્યાપી રહ્યો. એટલામાં
ત્રીભું વહાણ સળગ્યું. એ જોઈ સોલંકીએ મેનકાનો કેશકલાપ પકડી
તેને સમુદ્રમાં ફેંકવાનો યત્ન કર્યો : “મારા સર્વે મનોરથનો નાશ
કરનાર નર્તકી ! હવે જ મેં તને પારખી.”

શરીરનું સર્વે બળ એકત્ર કરી મેનકાએ સોલંકીના પંખમાંથી
છુટવાનો પ્રયત્ન આદર્યો હતો. તેનું બળ પુરુષ સામે ટકી શક્યું નહિ.
પાણીમાં પડતાં જ તેનો આત્મનાદ સંભળાયો : “ક્ષેમકુમાર !
ક્ષેમકુમાર !”

મેનકાનો અવાજ પારખી યુવરાજે નૌકાસૈનિકના અધ્યક્ષને
આજ્ઞા કરી : “કાઠી સ્ત્રીને પાણીમાં ફેંકવામાં આવી છે.”

તદ્દન નજીકમાં ફરતી એક હોડીમાંથી અવાજ આવ્યો : “શત્રુઓની
મહારાણી બચી ગઈ છે.”

સોલંકીના વહાણમાં વીસ સૈનિકોને ઉતરેલા જોતાં જ અધ્યક્ષે
યુવરાજને કહ્યું : “શત્રુસરંજમ ભરેલું વહાણ હસ્તગત થયું છે.”

આ સાંભળી યુવરાજના મોં પર હર્ષ પ્રસર્યો, તેણે અધ્યક્ષની પીઠ થાપડી કહ્યું : “વિષ પાયેલી શસ્ત્રસામગ્રીથી અણહિલવાડના સેંકડો સૈનિકોનો નાશ થતો તેં રોક્યો છે.”

રૌપ્ય ભરપૂર પ્રત્યુત્તર સંભળાવ્યો : “ક્ષેમકુમાર ! નર્તકીએ તારા રાષ્ટ્રને બચાવ્યો છે.”

“સોલંકી ! ઝેરમાં બે ગુણુ હોય છે.”

“એ હું ન સમજ્યો એથી જ મારી આશાને ચૂર્ણ થતી જોઉં છું.”

પાણી પી ગયેલી મેનકાને ક્ષેમકુમારના વહાણમાં લાવવામાં આવી. તેની શુદ્ધિ સંધાર્ષ હતી. નાવિકાએ તેના અચેત દેહમાં શુદ્ધિ લાવવાના ઉપચારો શરૂ કર્યા.

“બે વહાણોને જવા દીધાં છે. ત્રણ ભરમ થયાં છે અને બાકીના હસ્તગત કરવામાં આવ્યાં છે.” અધ્યક્ષે પોતાના સૈનિકાએ બળવેલી ફરજની માહિતી આપતાં પરિણામની રૂપરેખા પણ કહી.

અંધકાર વધે છે. પવનનો વેગ ઓછો થતો નથી. વહાણોમાં દીવા પ્રકટાવવા છતાં વાયુ વેગે તિમિરદળ આક્રમણ કરે છે. એક દીવો ઠરે છે. બીજો પ્રકટે છે - વાયુદેવને આ લોકોના પ્રયત્નો કે જરૂર પ્રત્યે જરાય દરકાર જણાતી નથી.

તેજ - તિમિરનાં ધર્ષણ અનુભવતાં પાંચ વહાણો સમુદ્રની વિશાળ છાતી પરથી પસાર થતાં દેખાય છે. આકાશના તારાઓ એમના પ્રત્યે સ્થિત ફેંકે છે ને કોઈ અદ્વિત્ય રવ સંભળાવે જાય છે.

પ્રકરણ ૩૧ મું ::

કલંકલીતિ

૨૧ જસભાએ મંડપ શણગાર્યો છે. જેમનાં જીવ બચ્યા છે તેઓ અહીં ઉપસ્થિત છે. હજી મહારાજ પધાર્યા નથી. સભા મંડપની એક બાજુએ ભગતશેઠ, આનંદિની, અણુનમ અને અન્ય કેદ પકડાયેલા દ્રોહીજનો તેમનાં મોં નીચાં રાખી ઉભા છે.

“સિન્દુર મોરચાની કશી ખબર આવી છે ?”

“થોડી વાર પહેલાં અશ્વારોહીની એક ટુકડીને એ તરફ મોકલાઈ છે.”

એક સામંત બોલ્યો : “સિન્દુર મોરચે દુશ્મનોનું બળ ઓછું નથી. હું ધારું છું કે એમનો અભેદ મોરચો ભેઘા વિના યુવરાજ પાછા ફરે નહિ.”

મહારાજ પધાર્યા. પ્રત્યેક સભાજને તેના સ્થાન આગળ ઉભા રહી માથું નમાવ્યું. આદિજીએ રાજાનાં વીરત્વ, ધર્મપાલન અને ન્યાયની પ્રશંસા કરવા માંડી.

આઠ વેપારીઓએ મહારાજને નમન કર્યું. તેઓ કશીક ફરિયાદ કરવા ઇચ્છે છે એમ જણાતાં મહારાજે તેમને ઉદ્દેશી પૂછવા માંડ્યું : “ફરિયાદ લાવ્યા છો ?”

જવાબમાં એક જણે કહ્યું : “મહારાજ ! અમને ન્યાય મળી શકશે ?”

અહીં આવનારના હૃદયમાં આ સંદેહ થવો જોઈએ નહિ.” વિશ્રંભમંત્રી બોલતો હતો : “ન્યાયાશ્રય મહારાજે હજી સુધી કોઈને અન્યાય કર્યો નથી.”

“અમારું જન્મસ્થાન પ્રભાસ છે. અમે પરદેશથી જળમાર્ગે આવતા હતા. અમારી સાથે આઠ વહાણો હતા. પ્રભાસના સમુદ્ર તટથી કેટલેક દૂરના સમુદ્રમાં કેટલીક હોડીઓએ અને બે વહાણોએ અમારા પર આક્રમણ કર્યું. લૂંટ ચલાવી, આગ લગાડી —”

મહારાજે રોષાવેશથી પૂછ્યું : “એ ચાંચિયાગીરી કરનાર ઝોળખાયો નહિ ?”

“ઝોળખાયો છે.”

“એનું નામ ?”

વેપારીઓ અવાક રહ્યા. એ જોઈ મહારાજે તેમને અભય વચન આપતાં કહ્યું : “નામ આપવાથી તમને હાનિ થશે, એ બીતિ ન રાખશો. તમારી રક્ષાનો બાર મારા માથે —”

એક વેપારીએ ચાંચિયાગીરી કરનારનું નામ ઉચ્ચાર્યું.

“કાણે —” મહારાજે સાશ્વત્ પૂછ્યું : “યુવરાજે વેપારીઓનાં વહાણ લૂંટ્યાં ?”

જવાબમાં આઠ વેપારીઓએ એકી સાથે કહ્યું : “હા, હા. આપોતકેટ ચક્રચૂડામણી મહારાજ યોગના સુપુત્રે.”

આ સાંભળી મહારાજના મોં પરની નસો ઉપસી આવી. તેમનું સર્વાંગ ધ્રુજવા માંડ્યું.

કેટલીયે ક્ષણો સુધી તેને જડવત્ બેઠેલા જોઈ એક વેપારી

બચડવા માંડ્યો : “અહીં કોઈને ન્યાય મળ્યો નહિ હોય. આવડા રાજકર્તાઓ લૂંટ-ધાડને અપરાધ માનતા નહિ હોય.”

બીજો વેપારી સાવેશ બોલ્યો : “આપણે વેપારીઓએ આવડા રાજકર્તાનું શું બગાડ્યું છે ?”

ત્રીજાએ સંતાપ વ્યક્ત કર્યો : “પેટે પાટા બાંધી પરદેશમાંથી ધન મેળવ્યું-આપણા બાગ્યમાં નહિ હોય.”

વેપારીઓની બળતરા સાંભળવાથી યોગ મહારાજે વિશ્રંભ-મંત્રીને ઉદ્દેશી કહ્યું : “વેપારીઓએ ભોગવેલું નુકશાન એમને મારી અંગત પુંજમાંથી ભરી આપો.”

શાસન મંત્રીના મોં સામે જોઈ બોલ્યા : “દ્રોહીજનોને બંધન-મુક્ત કરી દો. એમના અપરાધને ક્ષેમકુમારે ઝાંખો પાડ્યો છે.”

એક આસનમાં મૌન બેસી રહેલી શિલાદેવીએ મહારાજને ઉદ્દેશી પૂછ્યું : “યુવરાજને દોષિત ઠરાવનાર પ્રમાણો ક્યાં છે ?”

જવાબમાં મહારાજે રૂક્ષ સ્વરે કહ્યું : “જે વેપારીઓને રાજ-કારણથી કશી નિસ્ત્યત નથી; એમની ફરિયાદ પ્રત્યે અવિશ્વાસ લાવવાનું એકપણ કારણ છે ?”

ન્યાયમંત્રીએ દલીલ કરી : “આપના હૃદયનો આવેશ ન્યાયના બંધારણને ઓળંગે છે, મહારાજ !”

“મારી અંગત પુંજનો સ્વામી હું છું. એનો બચ કરતાં મને ન્યાયનું બંધારણ રોકી શકે નહિ.” ક્ષણભર વિશ્રમી વિશ્રંભમંત્રીને ઉદ્દેશી કહ્યું : “જાઓ, વેપારીઓને નુકશાન ભરી આપો.”

વિશ્રંભમંત્રીએ વેપારીઓને રાજમંડપની બહાર લઈ જવા માંડ્યા.

સભાજનોને ઉદ્દેશી મહારાજ બોલ્યા : “યુવરાજનાં યુદ્ધમાન અને વીરત્વ પ્રત્યે મને શ્રદ્ધા છે. હજી એણે સિન્દુરનો મોરચો ભેઘો

નહિ હોય એમ હું માનતો નથી. માણસના જીવનમાં અકસ્માત અને છે. યુવરાજને કોઈએ ભૂલાવ્યો છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.”

“આપનો અંતરાત્મા કહે છે કે યુવરાજ દોષિત છે ?”

“ફરી ફરી એનો એ પ્રશ્ન પૂછી મારી મુંઝવણને ન વધારશો. હું મારા સર્વે સ્વજનોને વિનવું છું - પ્રભાસના વેપારીઓ યુવરાજને હાથે લૂંટાયા, એ સત્યને નકારી શકાય નહિ.”

રાજસભા વિસર્જન થઈ. પ્રત્યેક સભાજનના મોં પર ગ્લાનિ પ્રસરી હતી. કોઈએ કોઈ સાથે વાતચીત કરી નહિ. પાટનગરની પ્રજામાં હાહાકાર મચ્યો.

બીજા દિવસની ઉષા પ્રકટી. એક સો અશ્વારોહી સૈનિકો સિન્દુરથી અણહિલપુરમાં આવ્યા. તેનો અધ્યક્ષ સુભટ હતો. તેની સાથે એક કેદી હતો.

સૂર્યોદય થયો. મહારાજ સમક્ષ વિશ્રંભમંત્રી ઉપસ્થિત થયો, બોલ્યો : “ભગવાન ! સિન્દુર જીતી એક સેનાપતિ આવ્યો છે.”

“કોણ યુવરાજ ?”

“જી, નહિ.”

“ત્યારે ?”

“સુભટ ચાવડો.”

રાજના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

વિશ્રંભમંત્રીએ વિશેષ ખચર આપી : “ચાવડા સાથે એક કેદી છે.”

રાજસભામાં મહારાજે મોં નીચું રાખી સુભટને ઉદ્દેશી પૂછ્યું : “તને સિન્દુર કોણે મોકલ્યો હતો ?”

સુભટ બોલે તે પહેલાં સભામંડપના એક ખૂણામાંથી જવાબ

મલ્લો : “ મહારાજ ! સુભટ્ટ ચાવડાને નાણાંની મદદ આપી લશ્કર ઉભું કરવાની સૂચના કરનાર હું છું. ”

ભગતશેઠને સહુએ ઓળખ્યો. તે અધનમુક્ત હતો. તેણે ઉભા થઈ આગળ બોલવા માંડ્યું : “ મારા અર્થની સહાયથી સુભટ્ટ પ્રચારકાર્ય હાથ ધર્યું હતું - સેના ઉભી કરી હતી. મેં ધાર્યું હતું કે એ સેનાની મદદથી તે મનુ પરમારને જીત અપાવશે, યુવરાજને જીવતો પકડશે. પણ તેમ બન્યું નથી, એ હું નજરે જોઉં છું. ”

સુભટ્ટે ભગતશેઠને ઉદ્દેશો કહ્યું : “ મને દેશદ્રોહી માનવાની સદ્બુદ્ધિ આપને સૂઝી ગઈ જ હું સેના ઉભી કરી શક્યો. તમારી સાથે સિન્દુરમાં પહોંચી તમારા જ સૈન્યનો કચ્ચરધાણુ વાળવા અને હું જેને લાંબા વખતથી પકડવા ઇચ્છતો હતો તેને કેદ પકડવા ભાગ્યશાળી થયો. ”

સભાજનોએ સુભટ્ટના મોં પર દેરવેલી નજર કેદી મનુભા પ્રત્યે ફેરવી. મનુભા ગંભીરતાથી બોલ્યો : “ સુભટ્ટ અમારી મદદે આવ્યો છે એવી અમારી ધારણા હતી. અમે યુવરાજના સૈન્યને ધેરવાના પ્રયત્નો કરતા હતા, એટલામાં સુભટ્ટે તેનું અશ્વારોહીદળ અમારી સામે ફેરવ્યું. આ રીતે બે બાજુ વચ્ચે અમારું સૈન્ય ઘેરાઈ જવાથી અમારી હાર થઈ છે. ” ક્ષણાંતે આગળ બોલ્યો : “ હું માનું છું કે મારા સિવાય અમારા સૈન્યનો એક પણ સૈનિક બચ્યો નથી. સુભટ્ટના સો સૈનિકો બચવાથી હું પકડાયો છું. યુવરાજ પક્ષનો એક પણ સૈનિક જીવ બચાવી શક્યો નથી. ”

સભામાંથી પ્રશ્ન સંભળાયો : “ યુવરાજ ક્યાં છે ? ”

મનુભાએ જવાબ આપ્યો : “ મને ખબર નથી. ”

બીજો સવાલ પૂછાયો : “ ચન્દ્રક સોલંકીનું શું થયું ? ”

જવાબ મલ્લો : “ એ અને મેનકારાણી મરાયાં હશે એમ હું માનું છું. ”

સુભટ્ટને ઉદ્દેશી પ્રશ્ન થયો : “મહાનુભાવ ! યુવરાજ સંઘે તમે શું જાણો છો ?”

“યુવરાજ જીવતા હશે એમ હું માનું છું. એમના એક સરદારનું મુઠ્ઠું મેં રણક્ષેત્રમાં જોયું છે. એમના અસંખ્ય સૈનિકો વિષ પાયેલાં શસ્ત્રોનો ભોગ થયા છે — જેમનાં શબ રણક્ષેત્રમાં મેં નજરે જોયાં છે. યુવરાજને મેં ક્યાંય જોયા નથી.”

“યુવરાજનો એક પણ સૈનિક જીવતો પાછો ન આવ્યો એ જ કહી આપે છે કે તેમનો અધ્યક્ષ રણમાં પડ્યો હશે.”

“જીવ બચાવી નાસી જાય તેવો કાયર યુવરાજ નથી.”

“આ વિજય, પરાજયથી વધારે ભયંકર પરિણામ લાવનાર નિવડ્યો છે.”

સભામંડપમાં મુનકાર વ્યાપી રહ્યો.

*

‘ગમે તે લાલસા એના મનમાં જન્મી હોય — સિન્દુરનો મોરચો છોડી સમુદ્ર માર્ગે તે નીકળ્યો છે. એણે વેપારીઓનાં વહાણો હુટ્યાં છે એમ માનવાનાં કારણો સુભટ્ટના આગમને પુરાં પાડ્યાં છે.’

યોગ મહારાજ વિચારતા હતા.

“શિલા, ક્યાં છે તું ?”

“આવી, તાત !”

“ચાવડાનો ધંધો સાંભળ્યો છે ?”

“હા.”

“શું ?”

“ચાપ ચડાવવાની વિદ્યા એમને વરી છે એ સત્યની પ્રતિતિ જગતને કરાવી આપવી.”

“ના, નહિ.” મહારાજે અદૃહાસ્ય કયું : “ચાવડા એટલે હુંટફાટ અને ધાડ પાડનારા.”

પિતામ્મર અને પહેરણ ઉપરાંત રાજના શરીરે એક પણ વસ્ત્ર નહોતું. એ સ્થિતિમાં તેમણે પ્રાસાદ બહાર જવા માંડ્યું. શિલાએ તેમને રોકી પૂછ્યું : “તાત ! ક્યાં જાઓ છો ?”

“લાંછનથી બચવા.”

“હું તમને જવા નહિ દઉં.” શિલા રુધાતા સ્વરે બોલી : “તાત ! કોઈ કારસ્થાનનો તે, ભોગ બન્યા હશે.”

“દિકરી ! વેપારીઓનાં વહાણ હુંટાયાં એ સત્યે ચાવડાકુળને કપાળે કલંક ચોંટાડ્યું છે.”

“યોગ મહારાજનો પુત્ર વેપારીઓનાં વહાણ ન હુંટે - તાત !”

મહારાજે મોં ફેરવ્યું, બળતરા વ્યક્ત કરવા માંડી : “એ યુદ્ધ - નાયક હતો. એણે મોરચાનો ત્યાગ શામાટે કર્યો - એ કૃત્ય પાછળ કોઈ હેતુ હશે એમ લાગતું નથી ?”

બોજ જ ક્ષણે મેડી ઉતરી મહારાજ પ્રાસાદ દ્વારમાંથી બહાર નીકળી શિલાની દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય થયા.

ચારે દિશામાં પ્રલયકંઠ ભગવાન શિવના કર્ણકંઠોર વાદ્યો વગડે છે. ધરા ડોલવા માંડી છે. આકાશમાંથી શાન્ત, શિતળ તારામંડળ ભૂમિ પ્રત્યે ઉતરે છે. આ બચજનક વાતાવરણ વચ્ચે શિલા એકલી ઉભી છે. ક્ષણ - બે ક્ષણમાં તેનો દેહ બોંસાઈ, હુંદાઈ જશે.

-આ બચબ્રાન્તિથી તેનું અંગ કંપવા લાગ્યું. મોંમાંથી ચીસ બહાર નીકળી.

પ્રાસાદના અન્ય ખંડોમાંથી પન્ના, રાજકુમારો વગેરે બહાર નીકળી અહીં દોડી આવ્યાં. શિલાને બેભાન પડેલી જોનાંજ સહુ ચોકચાં, ગભરાયાં.

કોઈ બોલ્યું : “ પના ! મહારાજને ખબર દે, શિલાબાને કાંઈક થયું છે.”

પનાએ ત્યાંથી મહારાજના વિશ્રાંતિખંડ તરફ ઉતાવળે જવા માંડ્યું. થોડીવારે તે દોડતી પાછી ફરી. નિરાશ મોંએ બોલી : “ પ્રાસાદના એકેય ખંડમાં મહારાજ દેખાતા નથી.”

રાત સમયે મહારાજ ક્યાં જતા રહ્યા ? દારપાલ પ્રતાપને પૂછો, તેણે મહારાજને પ્રાસાદ બહાર નીકળતા જોયા કે કેમ ? ક્યારે બહાર નીકળ્યા, તે ખબર છે ? અને કોઈ અહીંથી આયુર્વેદાચાર્યને ત્યાં જઈ એમને અહીં તેડી લાવો.

— પ્રાસાદમાં અશાન્તિ, ચિન્તા અને તેમના લીધે ઉત્પન્ન થતો કોલાહળ ફેલાઈ રહ્યાં.

પ્રકરણ ૩૨ મું ::

અગ્નિપ્રવેશની કારમી કથા

પ્રભાસપાટણનો કિનારો દેખાવા માંડ્યો. યુવરાજે મેનકાના અચેત દેહ પ્રત્યે નજર ફેરવી પાછી ખેંચી.

નાવિકાના મુખીને બોલાવી કહ્યું : “ તમે લોકો માછીવાડ ઉતરજો. તમારી સાથે હું મારા પાંચ સૈનિકો તથા તેમના એક નાયકને મોકલીશ. તેઓ તમને માછીવાડમાં રહેવાની તાત્કાલિક સગવડ અપાવશે. હું અણહિલપુર પહોંચ્યા પછી તમારી ઉન્નતિ માટે મહારાજને કહીશ. ચિન્તા ન કરશો. હું તમારી આગળ સિન્દુરમાં બોલ્યો છું તે પ્રમાણે તમામ સગવડો તમને મળી રહેશે.”

નૌકાસૈનિકાના અધ્યક્ષને તેણે સુચવ્યું : “ વહાણ કિનારે પહોંચે કે તરત જ તમારે પ્રભાસમાં જવું; સગરામ, અશ્વ અને ગાડાં વગેરે વાહનોની સગવડ કરવી. વિષ પાયેલાં ભાલાં ગાડાંમાં ખડકાવવાં, તે માટે ધણાં ગાડાં તમારે મેળવવાં પડશે.”

પ્રભાસના દરિયા કાંઠે વહાણો લંગરાયાં. શસ્ત્રસામગ્રી નીચે ઉતારાઈ. નૌકાસૈનિકો, યુવરાજ અને બંદીવાન સોલંકી અહીં જ ઉતર્યા. મેનકારાણીના અચેત દેહને યુવરાજે પોતે જ ઉપાડ્યો હતો. એ જોઈ

સોલંકી હસ્યો હતો. એના હસવા પાછળ કશોક ઉદ્દેશ છે એમ જણાયું હતું.

નાવિકો અને તેમનાં બૈરાં છોકરાં પ્રભાસના કિનારે ન ઉતરતાં ત્યાંથી માછીવાડ તરફ વહાણમાં ઉપડ્યાં. તેમની સાથે યુવરાજની આઝા પ્રમાણે ચાર સૈનિકો તથા તેમનો નાયક વિદાય થયા હતા.

તમામ વાહનો એકત્ર કરી અધ્યક્ષ હાજર થયો, બોલ્યો :

“આનંદદાયક ખબર આપું?”

“બોલ, શી ખબર છે?”

“પ્રભાસ માર્ગે આક્રમણ કરનાર દુશ્મન દળ પરાજય પામ્યું છે. મહારાજની આગેવાની નીચે અણહિલવાડની સેનાએ વિજય મેળવ્યો છે.”

આ ખબર સાંભળવાથી યુવરાજના મનમાં હર્ષ ઉપજ્યો.

‘મહારાજને જીત અપાવનાર હું છું. અણહિલવાડની સ્વતંત્રતાને અભેદ રાખનાર હું છું. મને સહાય કરનાર આ નર્તકી છે, જેના અચેત શરીરમાં ચેતન લાવવા મેં અનેક ઉપાયો યોજવા છતાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી નથી.’

અધ્યક્ષને ઉદ્દેશી તે બોલ્યો : “આ મોરચો જીતાયો છે એ ખબર જરા વહેલી મળી હોત તો આપણે સહુ અહીં ઉતરવાને બદલે માછીવાડ ઉતરત.”

અણહિલપુર તરફ ઉપડવાની તમામ તૈયારી પુરી થઈ. યુવરાજે એક સૈનિકને ઉદ્દેશી આજ્ઞા કરી : “અશ્વ પર સ્વાર થા. મહારાજ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ કહેજે, દુશ્મનોનો પરાભવ કરી યુવરાજ પાટણ આવવા નીકળ્યો છે.”

અધ્યક્ષે તેમને પૂછ્યું : “સિન્દુર જીતાયું ન હોય ત્યાં સુધી દુશ્મનનો પરાભવ થયો મનાય ખરો?”

જવાબમાં યુવરાજે સગર્વ કહ્યું : “સુભટ્ટ ચાવડો સિન્દુરને છતી શક્યો ન હોય એ કલ્પના મારા મગજમાં શી રીતે જન્મે?”

બંદીવાન સોલંકી બોલ્યો : “સુભટ્ટ સિન્દુરને શ્મશાનભૂમિમાં પરિવર્ત્યું હશે એમ કહેવું એ કલ્પના નથી, તર્ક નથી. ગણિતના નિયમને અનુસરતું પરિણામ છે. છતાં એક સદેહનો અંત પાટણમાં પહોંચ્યા પહેલાં લાવી શકાય નહિ.”

“તે સદેહ?”

“યુવરાજ! તમારા સૈનિકો અને સુભટ્ટ દળના ધોડેસ્વારોમાં કેટલા જીવ બચાવી શક્યા હશે, એ કહેવું હમણાં કઠિન છે.”

વિજયનો સંદેશ પહોંચાડવા તત્પર ઉભેલા સનિકને યુવરાજે આજ્ઞા કરી : “ઉતાવળે જવા માંડ.”

સૈનિકે હયસ્વાર ચર્મ યુવરાજને નમન કરી ધોડાને પાટણના માર્ગે દોડાવ્યો.

મેનદારાણીની અચેત કાયાને ઉપાડી યુવરાજે એક સગરામમાં સુવડાવી. એ ક્ષણે સોલંકીએ અદૃહાસ્ય કર્યું. એ જોઈ યુવરાજે તેના મોં સામે તીવ્ર દષ્ટિપાત કર્યો. નિર્ભયપણે સોલંકીએ યુવરાજને ઉદ્દેશી બોલવા માંડ્યું : “ચાવડા વીર! આ યુવતીને અગ્નિસંસ્કાર પ્રાપ્ત થવા દે.”

યુવરાજ ચોંક્યો, ધ્રુબ્યો, બોલ્યો : “મરી ગઈ છે?”

“સમુદ્રમાં ફેંકતી વખતે મેં લાત મારી છે. હું ધારતો નથી કે તે હમણાં સુધી જીવતી રહી શકી હોય.”

આ સાંભળી યુવરાજના મોં પરનાં હર્ષ, ગર્વ અલોપ થયાં. મૂઠ પેઠે તે સોલંકી પ્રત્યે નિરખવા લાગ્યો. તેના ચક્ષુમાં રતાશ ઉભરાવા માંડી : “તેં કેાને લાત મારી છે, એ તું જાણે છે?”

“એકાદ બે દિવસોથી મારા જ્ઞાનતંતુઓએ મને એ જ્ઞાન પુરું પાડ્યું છે, તે સમયથી જ હું પામી ગયો છું કે મારી લાતનો ભોગ થનાર યુવતી કાણ છે? મારા પ્રત્યે ક્યાભાવે ન વર્તેશો. હું જાણું છું, સ્વીકારું છું - મરનાર પોતાની પ્રતિમા યુવરાજના હૃદયમાં મૂકી ગયો છે. સૌન્દર્ય અને યૌવન સાથી વિહોણાં જીવી શકતાં નથી, એ સત્યને આ ક્ષણે હું સ્વીકારું છું.”

ક્ષણભર વિશ્રમી સોલંકી ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો : “યુવરાજ ! એ તારી મનોરમા હતી. તારા અંતઃકરણની દીપમાલા હતી. તારા હૃદય - ઉદ્ધાનની વાચા હતી. એ તને પામી, તું એને પામ્યો. આ જ્ઞાન મને ત્રણ દિવસ પૂર્વે નહોતું. તારી પ્રિયતમાનો ઘાતક હું છું. મારા પ્રત્યે નિર્દય વર્તવા કરતાં સહેજ પણ અચકાતો નહિ. મેં તારી પ્રેમપ્રતિમાનું ખંડન કર્યું છે. એના જીવનું, પવિત્રતાનું નહિ.”

આ વાક્યોએ યુવરાજના હૃદયમાં પડવા પાડવા માંડ્યા. કાંઈ પણ બોલ્યા વિના સગરામમાં તે બેઠો. સારથી વાહન હાંકે એ પહેલાં તેણે સોલંકીને બોલાવી પોતાની બાજુમાં બેસાડ્યો.

દસેક ઘોડેસ્વારો મોખરે, તેમની પાછળ યુવરાજનો સગરામ તેમની પાછળ શસ્ત્રસામગ્રીથી ભરેલાં ગાડાં અને તેમની પાછળ બાકી રહેલા માણસો આલતાં હતાં.

*

મધ્યાહ્ન તપવા માંડી. વિશ્રાંતિ લેવી યોગ્ય જણાતાં યુવરાજ અને તેના માણસો એક બેનરમાં ઉતર્યા. ખેડુતે સર્વે અતિથિઓને સત્કાર્યા.

“કાંઈ મોટો રાજ જણાતો નથી. મોટા રાજની સાથે તો હજાર - બે હજાર માણસો હોય. અતિથિ નાના દેશનો રાજ લાગે

છે. ધનવાન જણાતો નથી. ધનવાન હોય તો રથ, અશ્વો વગેરે પુરતાં ન હોય !” ખેડુતે અતિથિની સ્થિતિ કદખી : “ એનો નાનકડો દેશ ખે - પાંચ ગામનો અન્યો હશે. ”

પચ્ચીસેક વાંસ જેટલા અંતરે પાણીનું વહેણ નજરે પડતું હતું. ખેડુતનો મોટો છોકરો ને છોકરી તેમાંથી પાણી ભરી લાવ્યાં. અતિ-થિઓએ તરસ છીપાવી. યુવરાજને ઉદ્દેશી બાર - તેર વરસની છોકરીએ પૂછ્યું : “ દરબાર ! અહીંથી ક્યાં જવું છે ? ”

“ પાટણ. ”

“ અરેરે ! ત્યાં તો કાળો કહેર થઈ રહ્યો છે. ” આટલું બોલતાં છોકરીના મોં પર શોક પ્રસર્યો હતો. નજીક ઉભેલો સોળ - સત્તર વરસનો છોકરો યુવરાજની નિકટ આવી બેઠો.

“ દરબાર ! તમારે પાટણ જવું છે ? ”

“ હા. ” યુવરાજે અધિરાઈથી તેને પૂછ્યું : “ પાટણમાં કાઈ જાંભીર બનાવ અન્યો છે ? ”

સહેજ દુર ઉભેલો ખેડુત સમીપ આવ્યો, બોલ્યો : “ દરબાર ! પાટણમાં એવી કથા લખાઈ છે કે જે સાંભળવાથી હૈયું હાથ રહી શકે નહિ. ”

યુવરાજની જિજ્ઞાસા વધવા માંડી.

ઝાડ જૂથના છાંયડા નીચે યુવરાજ પેતાના બોબામાં મેનકાના અચેત દેહને મૂકી બેઠો હતો. બોબામાં કોણ સુતું છે, એ પૂછવાની હિંમત ખેડુતે કે તેના છોકરા - છોકરીમાંથી કાંઈએ હજી મુંઘી કરી નહોતી. મોટા માણસને તેમની અંગત બાબતો પૂછવી વિવેક વિરુદ્ધ ગણાય એમ માનીને જ તેઓએ અચેત યુવતી સંજોગે કથી પૂછ-પરછ કરી નહિ હોય.

“દરબાર! પાટણની કથા સાંભળવી છે? નવી કથા છે. જમાનાં જૂની વાત નથી; ગઈ કાલે જ બની ગઈ છે.”

“ભાઈ! એ કથા મારે સાંભળવી છે.”

“રાજના મોટા દિકરે વેપારીઓનાં વહાણો લુંટ્યાં. વેપારીઓ રોતા કકળતા રાજ આગળ ગયા, ફરિયાદ કરી. રાજએ પોતાની ખાનગી પુંજમાંથી વેપારીઓને થયેલી નુકશાની ભરી આપી. એનું નામ રાજ - એવો ન્યાયી રાજ ક્યારેય થયો નથી, થશે નહિ. - દરબાર! એ રાજ નહોતો, ભગવાનનો અવતાર હતો.”

યુવરાજના મોં પર જબરો ફેરફાર થતો હતો એ જોઈ ખેડુતે તેને પૂછ્યું : “દરબાર! મેં કથા કહેતાં પહેલાં કહ્યું છે કે સાંભળનારનું હૈયું હાથ રહેવું મુશ્કેલ છે.”

ખંડિતસ્વરે યુવરાજ બોલ્યો : “ભાઈ! મારા કુટુંબની એક વાત મને યાદ આવી હતી.”

ખેડુતે કથા આગળ લંબાવી : “વેપારીઓને નુકશાની ભરી આપવા છતાં રાજના મનની અશાંતિ ઓછી થઈ નહિ હોય. રાતે મહેલ બહાર નીકળ્યા. કહે છે કે એમની પાછળ મહેલના માણસોએ કકળાટ કર્યો હતો. એના ઝોકરાની વહુ તો મૂર્છાવશ થઈ હતી.”

ત્રાસ મૂકી આગળ બોલ્યો : “પરોઢિયે આખા પાટણમાં ખબર પડી - ગામ બહાર એક જળ લાકડાં વીણતો હતો. કશું બોલતો નહોતો. ટેટલાંય લાકડાં ભેગાં કરી એણે ચિતા ખડકી તૈયાર કરી એ વખતે ત્યાંથી પસાર થતા એ - ત્રણ ગામડીઆ તેની સમીપ જઈ પૂછવા માંડ્યા : ‘આ એક કેને બાળવા સારુ ખડકી છે?’

જવાબમાં તે હસ્યો, બોલ્યો : ‘એક દુર્ભાગી લુંટારો મરી ગયો છે. એને સંસ્કાર કરાવવો છે. અહીંથી કોઈ નીકળે, એટલી જ હું રાહ જોતો હતો.’

આટલું કહી તેણે એહ સગગાત્રી અગ્નિનું બળ વધવા માંડ્યું. એ વખતે એહ પ્રકટાવનાર પુરુષે ગામડીઆને ઉદ્દેશી બોલવા માંડ્યું : ‘કાઈ પણ અરક્ષિતને રક્ષણ આપવું એ ધર્મ’ રાજા, રાજકુમાર સર્વેનો છે.’

બીજી ક્ષણે ભડભડ બળતી ચિતામાં તેણે ઝંપલાવ્યું ગામડીઆ તેને એહમાંથી બહાર કાઢવાનો યત્ન કરવા તત્પર થયા. પણ આગનું જોર વધારે હોવાથી તેઓ તેને બચાવી શક્યા નહિ.

એહમાં કુદી પડતાં પહેલાં તે બોલ્યો હતો : ‘હું યોગ ચાવડો છું. લાંછન અને લોકનિન્દાથી બચવા સારુ અગ્નિદેવને આશરે ઉભો છું.’

ગામડીઆ મોટેથી પોકારવા માંડ્યા. કરુણાજનક કંદન ચારે દિશામાં ગાજી રહ્યું. થોડી ક્ષણો વીતિ હશે એટલા વખતમાં અનેક માણસો ત્યાં આગળ એકત્ર થયા. પ્રત્યેકના મોં પર જિજ્ઞાસા અને કુતુહલ જણાયાં. યોગમહારાજે ચિતા ખડકી સદેહે અગ્નિ લોકની વિરાટ જવાલાઓમાં પ્રવેશી ધુમાડા રુપે ગગનમંડળ પ્રતિ અલોપ થવા માંડ્યું છે, એ બીના જાણવામાં આવતાં તેઓ ચિત્કાર કરવા માંડ્યા. રાજકર્મચારીઓ અને રાજકુટુંબના માણસોના કાન સુધી આ અગ્નિ પ્રવેશની વાત પહોંચી. તેઓ ચિતા આગળ દોડી આવ્યાં. પ્રત્યેક જન ચિત્તભ્રમ પેઠે ઉભો હતો. તે સમયનું દ્રશ્ય હજી સુધી મારા ચક્ષુમાં ચોંટી રહ્યું છે.”

એ કારણે દ્રશ્ય પ્રત્યક્ષ જોવાથી માણસ જે સ્થિતિમાં મુકાય એજ સ્થિતિ ખેડુતે અનુભવી. તેને કાંપતો જોઈ યુવરાજના સૈનિકાનાં હૈયાં બેદાવા માંડ્યાં.

‘યુવરાજના અંતઃકરણમાં ચિતા સળગતી હશે એની અદ્રશ્ય જવાળામાં સાંભળવાની, બોલવાની, વિચારવાની શક્તિઓ શેકાતી હશે. એના ચક્ષુ આડે પૃથ્વીનો ગાઢ અંધકાર તાંડવ ખેલતો હશે.’

આ સંકલ્પે પ્રત્યેક સૈનિકના હૃદયમાં યુવરાજનું ચિત્ર દોર્યું.

કેટલોકે દુરથી આ બાબુએ આવતા ઘોડેસ્વારો દેખાયા. તેમના મસ્તકે શ્વેત રંગના કપડાં લપેટાયાં હતાં. એક સૈનિકે જડવત્ ખેંસી રહેલા યુવરાજને ઉદ્દેશી કહ્યું: “વિશ્રંભમંત્રી, મહાસચિવ, સુભદ્રરાજ છે.”

બીજો બોલ્યો: “અરે, જરા ધ્યાનથી જુઓ. યુવરાજ શિલાદેવી અન્ધારોહી છે.”

ત્રીજાએ કહ્યું: “યુવરાજ ! ઉઠો.”

પથર બોલે તો યુવરાજની જીભ ઉઘડે. સજીવ માનવમૂર્તિ ! હમણાં સુધી તારાં નેત્રાએ જાળવી રાખેલું તિમિરનું આચ્છાદન ક્યાં અલોપ થયું !

યુવરાજનાં ચક્ષુમાંથી આંસુ વહી તેના બોળામાં પોટેલી મેનકા-રાણીની મૃતકાયાને ભીંજવવા માંડ્યાં.

શિલાદેવી, સુભદ્ર, મહાસચિવ, વિશ્રંભમંત્રી નિકટ આવ્યાં. યુવરાજ અવાક ખેઠો છે. ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુ ઝર્યે જાય છે. બોળામાંથી મૃતદેહને ખસેડતો નથી.

એને જ્ઞાન નહિ હોય - તે ક્યાં છે !

સમાપ્ત.

સિદ્ધિ અને સુધ્ધિ

નવલકથાઓ

વૃંદાવન (શરદખાખુ)	૨-૦
સુવાસચંદ્ર („)	૨-૮
બિન્દુ („)	૦-૮
તક્ષશિલાની રાજમાતા	૩-૮
લોપામુદ્રા બા. ૧-૪ (મુનશી)	૪-૮
ગુજરાતનો નાથ (મુનશી)	૩-૦
કેનો વાંક ? („)	૨-૮
રસ્મિ (ઈનામી નવલકથા)	૨-૮
ઉષા (નહા. દ. કવિ)	૨-૦
શરતચંદ્ર (બળવાનું છાયાચિત્ર)	૨-૮
ન્યોત અને જવાબા (ચુ. શાહ)	૨-૮
તરલા (બો. દિવેડીયા)	૨-૮
ન્યોત્તેના („)	૧-૮
સુરેખા (રાષ્ટ્રીય નવલકથા)	૨-૮
રાધારાણી (અંકીભચંદ્ર)	૦-૮
કાકિયાવાડી રાજરમત (ઓમા)	૨-૦
લક્ષ્મીનાંબંધન (ર. જ. દલાલ)	૦-૧૨
દિનેશ : (આમ્યસેવક)	૨-૦
હર્ષકેશચંદ્ર બા. ૧ થી ૪	૧૧-૮
અવંતીપતિ (ઐતિહાસિક)	૨-૮
ઈલા (અંગાળી લેખકની નવલકથા)	૧-૮
સહયરીની શોધમાં (હાસ્યરસ)	૧-૮
આવતીકાલના ધડવૈયા(નવલકથા)	૨-૮

રાઈનો પર્વત (રમણભાઈ)	૧-૮
મેવાડપતન (દિગ્ગેન્દ્રરોય)	૧-૮
મૃચ્છકટીક અને મુદ્રારક્ષસ	૦-૮
બવભૂતિ અને હર્ષદેવ	૧-૮
રતનાવલી (નાટીકા)	૧-૦

અમદાવાદ નવલકથાઓ

અમદાવાદ અને સુખઈ-૨

સિદ્ધહસ્ત લેખક શ્રી ઉદ્ધરંગરાય આઠા કૃત ઐતિહાસિક
મોલિક નવલકથા

૫૪ ૫૫૦ : પાકું પૂઠું
કિં. રૂ. સાડાત્રણ
સુંદર કવર બેકેટ

× મહાન સિકંદરે
હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રથમ
ચઢાઈ કરેલી તે સમયની
આ નવલકથા હિંદના
રાજકીય, સામાજિક અને
ધાર્મિક પરિવર્તનનો ઇતિ-
હાસની દૃષ્ટિએ સુંદર
ખ્યાલ આપે છે.

આ. શ્રી. મુનશીજીના 'રાજધિરાજ' અને 'યુજરાતનો નાથ'
ની સર્પક્ષિએ સ્થાન આપવા યોગ્ય આ સ્વતંત્ર નવલકથા છે.

× તે વખતનાં હિંદનાં સામ્રાજ્યો, તેમનું બંધારણ અને પ્રજાના
રીતરિવાજ સંગોપાંગ દર્શાવે છે.

× ખાલરાજ આંબિની નિર્દોષતા, તક્ષશિલાના રાજ્યની રાજ-
માતા રંભાદેવીની વિલાસપ્રિયતા, રાજ નંદનું અનૂત, પૌરસની
દેશભક્તિ, મહાન શુરૂજો અને બૌદ્ધો વચ્ચે ઝઘડા અને સિકંદરની
સૌન્દર્ય-લોભપતા; તેમના માનસને વ્યક્ત કરતી આ નવલકથા એક
સરખા પ્રવાહમાં વાંચકને ખેંચી રાખે છે.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ : ૧૨૬ પ્રિન્સેસ, સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨
જીવનલાલ અમરશી મહેતા : પીરમશા રોડ, અમદાવાદ

